

FD, 013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. évfolyam

1977

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. ÉVF. 1977/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Terjeszti Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetés díj egy évre: 60, — Ft

1 szám ára: 20, — Ft

Index szám: 25 543

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egyidőben.

Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi kereszties hadjárat hirdetéséhez

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek-ban őrzött, Cod. lat. 14239. jelzetű, középkori, latin nyelvű kódex mindkét kötés táblájának belső lapján egy-egy nyomtatott búcsúlevél található. E kitöltetlen űrlapokkal a fatáblákat kívülről beborító bőr végeit ragasztották le a belső lapon. Mindkét kisnyomtatvány bibliográfiailag eddig regisztrálatlan. Az első táblában található és a törökök ellen hirdetett harc javára 1483-ban készült kiadvány ismertetésére más alkalommal és helyen kerül sor. Itt most tehát csak a hátsó táblában levő és Bakócz Tamás, esztergomi érsek által kibocsátott búcsúlevele lesz a vizsgálat tárgya.

Az átlagosan 196 × 290 mm méretű papír fekvő félívnek felel meg, amelyen található a 123 × 246 mm-es szedéstükör. Ennek szövege a második sorban így kezdődik:

„Thomas miseratione divina tituli Sancti Martini in Montibus sacrosanctae Romanae Ecclesiae presbiter cardinalis Strigoniensis patriarcha Constantinopolitanus”.

Tehát a kiadvány kibocsátója egyértelműen Bakócz Tamás esztergomi érsek. A következő (3—5.) sorok azt is elárulják, hogy milyen minőségben adta ki ezt az írást:

„ad Hungariae, Bohemiae, Poloniae, Daciae, Norvegiae & Sveciae regna, nec non Prussiam, Russiam, Livoniam, Lithvaniam, Valachiam, Slesiam, Moraviam, Lusatiam, Transilvaniam, Slavoniam, Dalmatiam, Croatiam & Moscoviam omnesque & singulas regnorum & provinciarum praedictorum civitates, insulas, terras, atque loca illis subjecta & alia eis adjacentia apostolicae sedis legatus de latere”.

Bakócz tehát ez esetben a megjelölt királyságokra és az azokhoz tartozó területekre megbízott apostoli delegátusként járt el.

Itt a szövegben néhány centiméteres helykihagyás következik, majd az 5—9. sorokban így folytatódik:

„Salutem in domino sempiternam. Tibi qui ad bellum contra Turcas loco seu vice (itt űrlapszerűen újra helyet hagytak a szövegben) accedere & per tempus a nobis praescriptum & ordinatum in illo permanere intendis. De omnipotentis Dei misericordia, ac beatorum Petri & Pauli apostolorum, nec non beatissimi papae Leonis decimi auctoritate nobis in hac parte tradita, plenariam omnium peccatorum tuorum, ac cum Deo altissimo reconciliationem, indulgentiam & remissionem, qualis per Romanos pontifices in subsidium Terrae Sanctae, aut aliorum locorum ab infidelibus occupatorum recuperationem proficiscentibus dari consuevit, & qualis in anno jubilei concessa extitit, postque in bello praedicto statuto, ut praefertur cum effectu permanseris, concedimus pariter & indulgemus.”

Bakócz megbízatása X. Leó pápától tehát a nyomtatvány szerint a törökök ellen hirdetett háborúban résztvevők számára biztosított búcsúkedvezmények megadására vonatkozott. Ez a hadi vállalkozás pedig nem volt más, mint az 1514. évi keresztshadjárat. A hazánk történetében olyan jelentős parasztháborúhoz vezetett ún. kereszt hirdetésnek eddig egyetlen írásos vagy nyomtatott dokumentuma sem volt ismeretes, így a továbbiakban érdemes ezt a Münchenben őrzött búcsúlevelet részletesebb vizsgálat tárgyává tenni.

Barta Gábor és Fekete Nagy Antal e témával kapcsolatban a következőket írta:

„Az 1514. évi magyar parasztháborút kiváltó eseménysor kiindulópontját keresve X. Leó pápa 1513. július 15-én kiállított ünnepélyes okiratánál kell megállapodnunk. Az okirat értelmében a római egyház feje erdői Bakócz Tamás bíbornokot, Esztergom érsekét és Konstantinápoly pátriákáját, Magyarország primását három évre rendkívüli hatalommal felruházott követévé és képviselőjévé nevezi ki Magyar-, Cseh- és Lengyelország, Havaselve, Szilézia, Lausitz, Morvaország, Erdély, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, Poroszország, Litvánia, Livónia, Oroszország és Moszkva, Dánia, Norvégia és Svédország területére. A bulla a legátus feladatául a hitetlen törökök elleni szent háború megszervezését jelölte meg.”¹

A Magyarország ellenségei ellen harcolók javára szolgáló első kereszt-búcsú 1241 közepéről, a tatárok betörésének idejéből ismeretes. Az 1389. évi rigómezei csata után a törökök már közvetlenül veszélyeztették hazánk déli határait. Ettől kezdve azután se szeri, se száma az ellenük hirdetett kereszt-búcsúknak. Így ilyenek ismeretesek — többek között — a következő évekből: 1391, 1400, 1405, 1407, 1438, 1448, 1463 stb.² 1450-től kezdve azután — ugyancsak többek között — a minden 25 évben meghirdetett szentévhez kapcsolódó jubileumi búcsút is a törökök elleni harc támogatására használták fel Magyarországon.³

Bakócz említett 1513. július 15-i pápai megbízatására azonban sem közvetlen katonai indíték, sem szentév nem adott okot. Barta és Fekete Nagy a legátusi jogkör megadását a következőkben látták.⁴ II. Gyula pápa 1513. február 20-án bekövetkezett halálát követően március 11-én a 25 bíboros közül 18 itáliai lévén, Giovanni Medicit választották meg X. Leó néven pápának. Ezzel meghiúsultak Bakócz tervei és reményei, hogy ő nyerje el a tiarát. A csalódott magyar primás római jelenléte tehertételt jelentett az új pápának, Bakócz viszont csak számára előnyös engedmények elnyerése fejében volt hajlandó távozni onnan. A július 15-i legátusi megbízatást követően egészen szeptember 3-ig kellett várni, amíg elkészült, ill. ünnepélyesen kihirdetést nyert

¹ *Parasztháború 1514-ben.* Bp. 1973. 11. — A történelmi eseményekkel kapcsolatos adatok jelentős részénél erre az utoljára megjelent összefoglaló munkára lehetett támaszkodni. — Az említett pápai bulla szövege Bakócz hatáskörét az alábbi területekben jelölte meg: „... ad carissimos in Christo filios Wladislaum Hungarie et Bohemie ac Sigismundum Polonie reges illustres universaque eorum regna et dominia, Wallachiam, Slesiam, Lusatiam, Moraviam, Transylvaniam, Sclavoniam, Croatiam, Dalmatiam, Prussiam, Livoniam, Lythvaniam, Russiam, Moscoviam omnesque et singulas illorum civitates, terras, oppida et loca atque alia eis adiacentia necnon ad Dacie, Norvegie, Svetie regem et regna nostro et apostolice sedis legato. . .” A kurzivált szövegrészek azonosak a Bakócz-féle nyomtatott úrlap harmadik és negyedik sorában olvashatóval. Ebből kiderül, hogy mind a 19 földrajzi fogalom a két iratban azonos, de a sorrendben — első sorban a kisebb területek esetében — jelentős eltérés tapasztalható.

² *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 242.

³ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 243—249.

⁴ I.m. 25—26.

a pápai bulla, amely elrendelte azokban az országokban a keresztes hadjáratot, amelyekre korábban Bakócz legátusi jogkört kapott.

Ez a bulla képezte az alapját a most előkerült, nyomtatott búcsúlevélnek, ezért kell azt alaposabban szemügyre venni.⁵ A pápai irat első részében (1—104. sor) a hitetlen török előnyomulásának veszélyével foglalkozik, rámutatva arra, hogy ez mindenek előtt Ulászló magyar és cseh, ill. Zsigmond lengyel király országait fenyegeti. Ezért Bakócz apostoli delegátusi megbízatása e két király birodalmára, továbbá Dániára, Norvégiára és Svédországra terjedt ki. E területen hirdetheti meg tehát a hitetlenek elleni keresztes hadjáratot, amelynek támogatására mindenkit felszólít a pápa (105—178. sor).

A bulla szövegének következő, meglehetősen terjedelmes részében (179—446. sor) gyakran a legapróbb részletekbe menő szabályozás olvasható, hogy kik és milyen feltételek mellett juthatnak a túlvilági üdvözüléshez az akkori hívők által oly nagyon óhajtott egyházi segítség, a bűnbocsánat elnyerésével. Az ebben részesülők igen pontosan körvonalazott kategóriái a személyesen hadba vonulóktól⁶ a mások által biztosított pénzzel harcba küldötteken, ill. küldökön át⁷ a sereg ellátását szolgáló személyekig⁸ egyaránt kiterjedtek.⁹ A feltételek nagyon terjedelmes taglalása után a bulla arról is intézkedik, hogy leállítson minden más búcsúhirdetést a legátus hatáskörébe tartozó területen.¹⁰ Az elnyerhető kedvezmények ismertetése¹¹ zárja a bullának ezt, a nyomtatott búcsúlevél szempontjából legfontosabb részét.

A pápai irat a továbbiakban (447—984. sor) szól a kereszteshadjáratoknak a fentiekben tárgyalt és a személyes részvétel, ill. a pénzbeli támogatás melletti további jelentős anyagi bázisáról, az egyházi tizednek az 1514. esztendőben e célra történő biztosításáról, ennek és a pénzbeli adományok beszedésének módjáról, szervezési kérdésekről stb.

Visszatérve a nyomtatott búcsúlevélre és a pápai bullának a búcsú feltételeinek szabályozásáról szóló részére, érdemes a kettőt összevetni. A nyomtatvány első sora: „*Forma indulgentiae plenariae pro ipso bellatore misso.*” Tehát ez az űrlap olyan személy számára készült, aki maga vett részt a keresztes hadjáratban, még pedig mások adományainak felhasználásával. A másodiktól a kilencedik sorig terjedő szöveg a fentiekben már szó szerint ismertetésre került. Ezen belül a második-negyedik sorok Bakócz címeit, továbbá az 1513. július 15-i legátusi kinevezésének illetékességi területét sorolja fel. Az ezt követő üres helyet kéziratos kitöltésre szánták az űrlapszerű nyomtatványban. Ide

⁵ A bulla kihirdetése természetesen ismeretes volt már korábban is, de teljes szövegében csak a megjelenés alatt álló Dózsa-okmánytárban fog először kinyomtatásra kerülni. Érszegi Géza volt szíves számomra rendelkezésre bocsátani már kéziratban ezt és más idézett szöveget, míg én a most ismertetésre kerülő, nyomtatott búcsúlevél reprodukcióját tudtam előzetesen nyújtani az okmánytár még teljesebbé tételéhez. A bulla sorszámozása is az említett kéziratból származik.

⁶ „qui ad bellum contra eosdem Turcas in personis propriis se contulerint” — 188—189. sor.

⁷ „unum bellatorem vel pecuniam pro uno bellatore juxta erdinationem praedictam miserint” — 226-227. sor.

⁸ „medici, aromatarii, cerdones, sutores, carnifices, ferrarii et fabri, lignarii, carpentarii, machinarum directores et cujuslibet artificii in metandis castris oportuni artifices, apothecarii et mercatores medicinas, victualia et alia necessaria ad castra hujusmodi deferentes ac administrantes” — 263—269. sor.

⁹ „ipsi bellatores et mittentes missi” — 261—262. sor.

¹⁰ 373—391. sor.

¹¹ 392—446. sor.

annak a neve került, aki a törökök ellen harcba vonult. Ugyanennek az ötödik sornak végén levő szabad rész pedig annak a nevének beírására szolgált, aki az említett katonai költségeit vállalta, vagyis aki helyett vonult a keresztiesek táborába a búcsúlevél kedvezményezettje.¹²

Az ötödik sortól már jól figyelemmel kísérhető a kereszties hadjáratot meghirdető 1513. szeptember 3-i bulla szövegéből történt szó szerinti, ill. nyelvtanilag a szöveggörnyezethez, valamint a két irat kibocsátójának személye (X. Leó pápa és Bakócz Tamás) közötti különbséghez történt igazításokkal, ill. kihagyásokkal. A bulla két részletének szövege, a nyomtatvány ötödik- kilencedik sora azonossága esetén ennek kurzív betűkkel történő kiemelésével, így hangzik:

„... qui ad bellum contra eosdem Turcas in personis propriis se contulerint et per tempus, quod a praefato legato praescriptum et ordinatum fuerit, in illo permanserint confisi de ejusdem Dei omnipotentis misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum . . .”¹³ — „... tradita plenariam omnium peccatorum suorum ac cum altissimo reconciliationem, indulgentiam et remissionem, qualis per predecessores nostros dari consuevit proficiscentibus in subsidium Terrae Sanctae et contra eosdem perfidissimos Turcas et qualis in anno jubilei concessa existit . . .”¹⁴

A nyomtatvány következő része (9—12. sor) — most már a bullából pontosan átvett részek (205—209. sor) tipográfiai kiemelésével — így hangzik:

„Et ab omnibus peccatis tuis absolvimus & liberamus, & a domino absolutum & liberatum esse denuntiamus. Et si forsán designato sic tempore (ut praemittitur) & non ex acto postquam iter pro sancti operis prosecutione arripueris, in itinere te ex hac luce migrare contingat, animam tuam sanctorum angelorum consortio in coelestibus aeterna foelicitate mansuram perpetuo eadem auctoritate decernimus aggregandam; a dominoque aggregandam esse similiter denuntiamus, eandemque plenariam indulgentiam peccatorum tuorum & remissionem tibi in domino elargimur.”

Érdemes itt megjegyezni, hogy ez az utolsó sor szövegének egy része az 1500. évi jubileumi búcsú magyarországi hirdetése során ugyancsak nyomtatott formában kibocsátott búcsúlevél egyik fordulatában felismerhető.¹⁵ Ez a körülmény az egyházi szóhasználatban sűrűn használt formák újra meg újra történt felhasználásán túl alátámaszthatja azt a hivatkozást az 1500. évi jubileumi búcsúra, amelyről a fentiekben már szó esett mind a bullában (202. sor), mind a Bakócz által kiadott nyomtatott búcsúlevél nyolcadik sorában.

Ez utóbbinak következő szakasza (12—14. sor) a hadjáratban elhunytak részére biztosított kedvezményekről szól:

„Tibi nihilominus concedentes, ut morte tua interim superveniente etiam si sine confessione ab hac luce Te migrare contigerit, dummodo aliqua signa contritionis in te adhuc vivente apparuerint cadaver tuum in ecclesiis seu cimiteriis etiam stante ecclesiastico interdicto absque tamen solita pompa licite & libere sepeliri possit & valeat.”¹⁶

¹² Ez a mai szemmel meglehetősen szokatlan megoldás akkoriban bevett jelenség volt. Elég itt csak arra utalni, hogyha a búcsút kizárólag a hadba vonultak szűk körére korlátozták volna, akkor a társadalomnak olyan rendkívül nagy, sőt számszerűleg túlnyomó része, mint az asszonyok és az öregek, kirekesztve érezték volna magukat e számukra oly fontosnak vélt túlvilági érdemszerzés lehetőségéből.

¹³ 187—191. sor.

¹⁴ 197—202. sor.

¹⁵ Így a B. jelölésű kiadás 21. sorában: „... peccatorum suorum plenariam indulgentiam & remissionem . . .” — Vö. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960. 271.

¹⁶ A bulla 392—398. soraival összevetve.

Ugyancsak szoros összefüggést mutatnak a nyomtatvány további sorai (14—17.) a bulla megfelelő részével (429—440. sor):

„Nec non ut donec in bello praedicto permanseris quibusvis sacerdotibus peccata tua confiteri, aliaque ecclesiastica sacramenta, & eucharistiam etiam in festo resurrectionis dominicae, a quovis sacerdote licite recipere. Nec ad observantiam quorumcumque jejuniorum & officiorum recitationem, ad que ex voto professione, aut ecclesiae praecepto forsan teneris. Si commode illa observare non poteris, minime obligatus existas, quinimmo ut in diebus dominicis & aliis festivitibus quibuscumque artificio tuo in utilitatem tamen belli, & non aliter vacare impune possis & valeas.”

Eddig ismerhető fel a félreérthetetlen összefüggés a pápai iratok és Bakócz búcsúlevelének szövege között. Egyedül a mennyiségi szempont is szembezőkő már a búcsúlevélnek mintegy felét hűen a bullákból vették, a lényegyet tekintve pedig teljesen azokhoz igazodik.

A nyomtatvány törzsrészének vége, a keltezés formája ismét kifejezetten úrlaprendszerű. A 21. sorban a „Datum” szó után több centiméteres helyet hagytak a helységnev számára, majd „anno Domini millesimo quingentesimo decimo” szavak az évszámnak csak az évtizedét jelölik, míg az ezt követő üres rész annak utolsó számjegyének kiírására szolgált. A „die vero” szavak után a 22. sor elején a nap megjelölésére hagytak ki helyet, majd a „mensis” szót követően pedig a hónap részére. A „pontificatus sanctissimo in Christo patris & domini nostri domini” szavak után a pápa nevéhez szántak helyet a kézírásos kitöltéshez, akárcsak a „divina providentia papae” után az ő uralkodási évének sorszámát még az „anno” szó előtt. Bakócz nyomtatott búcsúlevelének utolsó öt sora (23—27.) a *Forma absolutionis plenariae* címmel kezdődik. Ezt követi a teljes búcsút biztosító gyónás végén a pap által mondandó feloldási szöveg.

A datálás úrlapszerű formájából az derül ki, hogy a nyomtatványt úgy fogalmazták, hogy az több éven át és esetleg új pápa uralkodása idején is felhasználható legyen. Bakócz megbízatása ugyanis a kereszt meghirdetésére, amint erről már fentebb szó esett, 1513. július 15-én három esztendőre szólt. De vajon mikor és hol nyomtatták Bakócz iratát ilyen előrelátó módon? Ehhez mindenképp előtte végig kell kísérni a magyar primás útját Rómától haza.

Az 1513. szeptember 3-án kelt bulla kihirdetése után még tovább tartott a színpalak mögötti alkudozás a pápa és Bakócz között. Október 24-én a consistorium termében X. Leó ünnepélyes keretek között adta át az esztergomi érseknek a legatio arany keresztjét, majd bíborostársai kikísérték a városkapuig. Ez azonban csak jelképes búcsúzás volt, mert Bakócz továbbra is Rómában maradt. Végül mikor a pápa beleegyezett, hogy helyettes kinevezése után majd visszatérhet Rómába, november 6-án haza indult.¹⁷ Útja Loretton át Anconába vezetett, ahol a hónap végén velencei gályára szállt, amelyen tette meg a viharos tengeri utat Zengig. Innen 1514. január végén érkezett Zágrábba, ahol rokonánál az ottani püspöknél pihente ki magát, és csak március elején érkezett vissza Esztergomba.¹⁸

1514. március 23-án a királyi tanácsban Bakócz egyesek ellenvéleménye ellenére keresztülvitte a kereszt hirdetésének jóváhagyását.¹⁹ Ezt követően hamarosan sor került a keresztshadjárat ünnepélyes meghirdetésére is, amely való-

¹⁷ BARTA—FEKETE-NAGY: I. m. 27.

¹⁸ FRAKNÓI Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Bp. 1889. 141—142.

¹⁹ BARTA—FEKETE-NAGY: I. m. 29.

színiüleg április 9-én zajlott le Budán a Szt. Zsigmond templomban, ill. a Szent György téren. Azonban a keresztes hadnak április 24-ig nem volt vezére. Ekkor történt csak meg ennek beiktatása ugyancsak Budán, és másnap Bakócz azután elrendelte a pápai bulla kihirdetését.²⁰ A toborzás maga igen eredményesnek bizonyult, ezzel szemben a hirtelen összegyűlt keresztes sereg ellátását nem sikerült megszervezni. A nélkülöző katonák, zömmel parasztok így a későbbiekben önkényesen láttak hozzá saját maguk élelmezésének megszerzéséhez, ami kilengésekhez vezetett. Így került sor május 15-én Bakócz intézkedésére, amellyel betiltotta a további toborzást, majd 24-én magát a keresztes hadjáratot is leállította.²¹

Ezek szerint igen szűk időhatárok közé szorult a búcsúlevelek terjesztésének lehetősége: a pápai bulla ünnepélyes kihirdetése április 25-én és a toborzás betiltása május 15-én. A búcsúhirdetéshez szükséges nyomtatott űrlap megrendelésére, ill. elkészíttetésére azonban már korábban is sor kerülhetett.

Miután Magyarországon a 16. század első negyedéből egyetlen nyomda tevékenysége sem ismeretes, az űrlapot Bakócz csakis külföldi műhelyben rendelhette meg. Tekintettel arra, hogy hazautaztában nem érintette Velencét, a kor legnagyobb nyomdahelyét, amelynek vezetősége ráadásul némi gyanakvással figyelte az ő dalmáciai pozícióikat esetleg veszélyeztető magyar keresztetek toborzását, nem tűnt valószínűnek a búcsúlevelének e városban történt előállítását. Budához, ill. Esztergomhoz legközelebb akkoriban Bécsben működtek nyomdák. 1514-ben ilyen ott kettő is létezett: az egyik Johann Winterburger, a másik Johann Singriener és Hieronymus Vietor közös műhelye. Az előbbitől Magyarország számára készült számos nyomtatott búcsúlevelé került elő, ill. ismertetésre az utóbbi években.²²

Bakócz búcsúlevelében a szövegtípus mellett az első, ill. a 23. sorban még egy valamivel nagyobb fokozatú antikva is található. Winterburgernak ezzel szemben csak egyetlen ilyen típusa volt húsz soronként 88 mm méretben. A szövegtípus mérete a müncheni egylevelés nyomtatványban viszont 79 mm. Mind ez, mind a kiemelő, nagyobbik, 111 mm-es antikvatípus megtalálható a másik bécsi műhely kiadványaiban, amelyet Singriener és Vietor az 1510—1514 közötti években együtt készítettek. Ugyancsak azonosítható volt a 2. sorban alkalmazott nagyobb, valamint a 24. sorban látható kisebb gót, kiemelő betűtípus.²³ A második sor elején álló „T” lombard mérete 17 mm, amely ugyancsak nem ismeretlen.²⁴

Bakócz búcsúlevelét tehát bizonyosan a bécsi Singriener & Vietor műhelyében állították elő. Ennek időpontját aligha lehet a primás Esztergomba történt hazaérkezése, vagyis március elé helyezni. A megrendelést viszont aligha

²⁰ BARTA—FEKETE-NAGY: I.m. 61. és 63.

²¹ BARTA—FEKETE-NAGY: I.m. 77. és 89.

²² *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 271—272. Uo. 1961—1962. 229—230. — Uo. 1963—1964. 184—185.

²³ ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II. MDI—MDXX. Section II—III.* London 1938: 252 és 140 mm méretű gót betűk a 284. lapon, a 111 mm-es antikva a 285. lapon, míg a 79 mm-es szövegtípus a 286. lapon levő reprodukció alapján. Mind a négyet ellenőrizni lehetett az Országos Széchényi Könyvtárban eredeti kiadványok alapján is: a gót betűket az 1513. évi *Computus novus*-ban (Ant. 10 007—Isaac 14 437), az antikva típusokat az 1515. évi Albertus Magnus *De natura locorum* c. kiadványban (Ant. 2944(2) — Isaac 14 440).

²⁴ Méretben és formában egyaránt azonos ezzel az az „A”-lombard, amely az említett bécsi műhelyben 1514. december 13-án befejezett Albertus Magnus *Philosophia pauperum sive Isagoge* c. mű címlapján látható. — Országos Széchényi Könyvtár Inc. 1335(3).

adták fel május közepe után, így a nyomtatás 1514. március—május hónapjaiban történt.

A bécsi eredet ismeretében különösen érdekesnek tűnik, hogy Miksa császár levélben biztatta Bakóczot a bulla kihirdetésére a birodalomban, sőt egy római híradás szerint azt is megengedte, hogy azt Ausztria területén is nyilvánosságra hozzák.²⁵ Ugyancsak Miksa birodalmának területére utal maga a ma Münchenben őrzött kódex, amelyet 1433-ban Udalricus Pappenberger magister scolaris írt Gänchkofen-ban.²⁶ A Landshut melletti Gangkofen és München közötti kis távolság arra utal, hogy a Bakócz-féle nyomtatott búcsúlevelet tartalmazó kötet megírásától kezdve a mai napig folyamatosan Bajorország területén volt.

Ezek után arra lehetne gondolni, hogy az ausztriai, sőt esetleg bajorországi terjesztés során kerülhetett oda ez a fennmaradt példány. További kombinációs lehetőséget kínál az a körülmény, hogy — amint erről már a fentiekben szó esett — a keresztes hadjárat hirdetésére Magyarországon csupán az április 25 és május 15 közötti három hét alatt kerülhetett sor. Elképzelhető, hogy a több évre tervezett akcióhoz nyilván nagyobb mennyiségben nyomtatott úrlapok a hadjárat leállítása után egyszerűbben feleslegessé váltak, így azokat a továbbiakban csak papírnyersanyagként lehetett hasznosítani. Elvben az sem zárható ki, hogy a példány nem is került Magyarországra, hanem az még a bécsi műhelyben lett hirtelen makulatúrává, majd már mint ilyen jutott el a Duna mentén Bajorországba.

Mindkét fenti feltevésnek azonban ellen látszik mondani az a körülmény, hogy a müncheni kódexnek másik kötéstábláját belülről egy más korú és eredetű²⁷, de ugyancsak kitöltetlen, nyomtatott búcsúlevél fedi. A fenti két elképzelés esetén ugyanis sokkal kézenfekvőbb lenne, ha a kézirat bekötéséhez ugyanabból, a most már csak papíryanagyként tekintett nyomtatványból használtak volna fel két példányt.

A megoldást ezek után inkább abban kell keresni, hogy a refomáció, ill. a tridentinai zsinat után a pénzbeli támogatással megszerezhető búcsúk hirdetése megszűnt. Ennek a korábbi gyakorlatnak egykor megbecsült emlékei egyszerűen értéktelen papírrá váltak nem csak a protestánsok, de még a katolikusnak megmaradt bajorok szemében is. Talán egy ilyen kitöltetlen búcsúlevelekből álló gyűjtemény darabjait használhatták fel a müncheni kódex kötéséhez, amely így megőrizte a mai napig ezeket, a különben egytől-egyig megsemmisült nyomtatványokat.

Az érvényesnek tartott búcsúlevél a kedvezményezett nevén és a datáláson kívül magán hordta az azt kiállító búcsúbiztos aláírását és pecsétjét is. Ezek hiányában a nyomtatvány egyszerű úrlapnak minősült, amely azonban egyben alkalmas volt a búcsúhirdetés propagandájára. Valószínűnek látszik, hogy ezeket, az akkori idők egyik jellegzetes híradási formájaként, távolabbi vidékekre is eljuttatták, akárcsak az eseményekről szóló és a helyszínen, ill. annak közelében írt leveleket. Ez utóbbiak közül a legérdekesebb és így szélesebb

²⁵ BARTA—FEKETE-NAGY: I. m. 60. — A 308. lapon levő jegyzetben közölt időpontok azonban igazítást igényelnek, mert a római híradások nem június, hanem július 22-én és 23-án keltek.

²⁶ *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae regiae Monacensis. Tomi IV. pars II. Monachii 1876. 148.*

²⁷ 1483. évi nürnbergi nyomtatvány.

körökben is terjeszthetőknek tartottakat azután nyomtatásban is megjelenítették, mint a mai újságok őseit.

Ilyenre a legjobb példa ebben az esetben éppen az 1514. évi keresztes hadjárat hirdetéséről, annak parasztháborúba fordulásáról, végül pedig Dózsa György kivégzéséről szóló három, Budáról kelt és levélbe foglalt tudósítás. Ezek német nyelven *Ein gross Wunderzaichen*, ill. *Die Aufruhr* cím alatt 1514-ben több kiadásban is napvilágot láttak Münchenben és Nürnbergben.²⁸ A mostani téma szempontjából különösen érdekesek ezek a Dél-Németországban készült röplapszerű újságok. Az elsőnek már a címe is szorosan kapcsolódik a búcsúlevélhez: *Ein grosses Wunderzeichen, das da geschehen ist durch das Kreutz, das ein Kardinal hat ausgegeben in dem ganzen ungarischen Land wieder die Türcken*. A bíboros, vagyis Bakócz által meghiretett hadjárat során a kereszttel kapcsolatos és csodának minősített eseménnyel kezdve számol be a Magyarországon történekről.

Ezek kiindulópontja a pápai bullának a már fentiekben említett és április 25-én Budán történt ünnepélyes kihirdetése volt, amely megindította az eseményeknek fordulatokban oly változatos sorát. A kereszti hirdetés tehát ekkor kezdődött meg, így az ehhez igénybe vett nyomtatott búcsúlevél-úrlapok használatbavételére is legkorábban ekkor kerülhetett sor. A vártnál jóval sikerebbnek bizonyult toborzás során rendkívül nagy számban gyülekeztek a kereszttel megjelölt zászló alá. A széleskörű mozgósításban az obszerváns ferencesek szerepe — különösen az utóbbi időben és elsősorban Szűcs Jenő publikációiban²⁹ — egyre inkább felismerést nyert. Május első napjaiban a toborzás már nagy lendülettel folyt³⁰, amelynek eredményességét éppen a kereszti alá összegyűlt sok-sok ezer, zömmel paraszti eredetű sereg bizonyította.

Érdekes módon magának a toborzásnak és az azzal összefüggő és nyilván ugyancsak nagyarányú alamizsnagyűjtésnek szinte semmi nyoma sem maradt.³¹ Ezért is különösen értékes és érdekes ez a most előkerült nyomtatvány, amely az eddig ismert egyetlen sajtótermék, amely az 1514. évi magyarországi parasztháborúhoz vezető kereszteshadjárat meghirdetésével kapcsolatban készült.

Bibliográfiailag pontos leírása a következő:

[BAKÓCZ] Tamás: Forma indulgentiae plenariae pro ipso bellatore misso. — Forma absolutionis plenariae. [Viennae 1514 Singrenius & Viotor.]

Egyleveles, egyik lapjára nyomva, szedéstükre 123 × 246 mm, 27 soros, 79, 111, 140 és 252 mm/20 sor méretű betűtípusok, 17 mm-es lombard. *I. sor:* FORMA Indulgentiae plenariae pro ipso bellatore misso.// (T)homas Miseratione diuina. tt'. S.Martini in Mōtibus sacro sancte Ro.Ecclesie p̄ biter Cardinalis Strigoneñ. Patriarcha Constantinopolitañ.// ad Hūgarie. Bohemie. Polonie. Datie. Noruegie. & Suecie Regna . . . *21. sor:* . . . Datū Anno dñi.Millesimo quingetesimo decimo

Die vero// Menssis Pōtificatus sanctissimi
in Christo patris & dñi nři dñi diuina prouidetia Pape

Anno.// FORMA Absolutionis plenariae.// Misereatur tui. Zē. Et post

²⁸ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 155—159. és 162. sz. — A kiadások bibliográfiai tisztázása, a nyomtatás helyének és nyomdászának megnyugtató meghatározása még elvégzendő feladat, mert a szakirodalom ezzel kapcsolatos eddigi állásfoglalásai sok vonatkozásban egymásnak ellentmondóak.

²⁹ *Levél-tári Közlemények* 1972. 213—263. — *Irodalomtörténeti Közlemények* 1974. 409—435.

³⁰ BARTA—FEKETE-NAGY: I.m. 70.

³¹ BARTA—FEKETE-NAGY: I.m. 77.

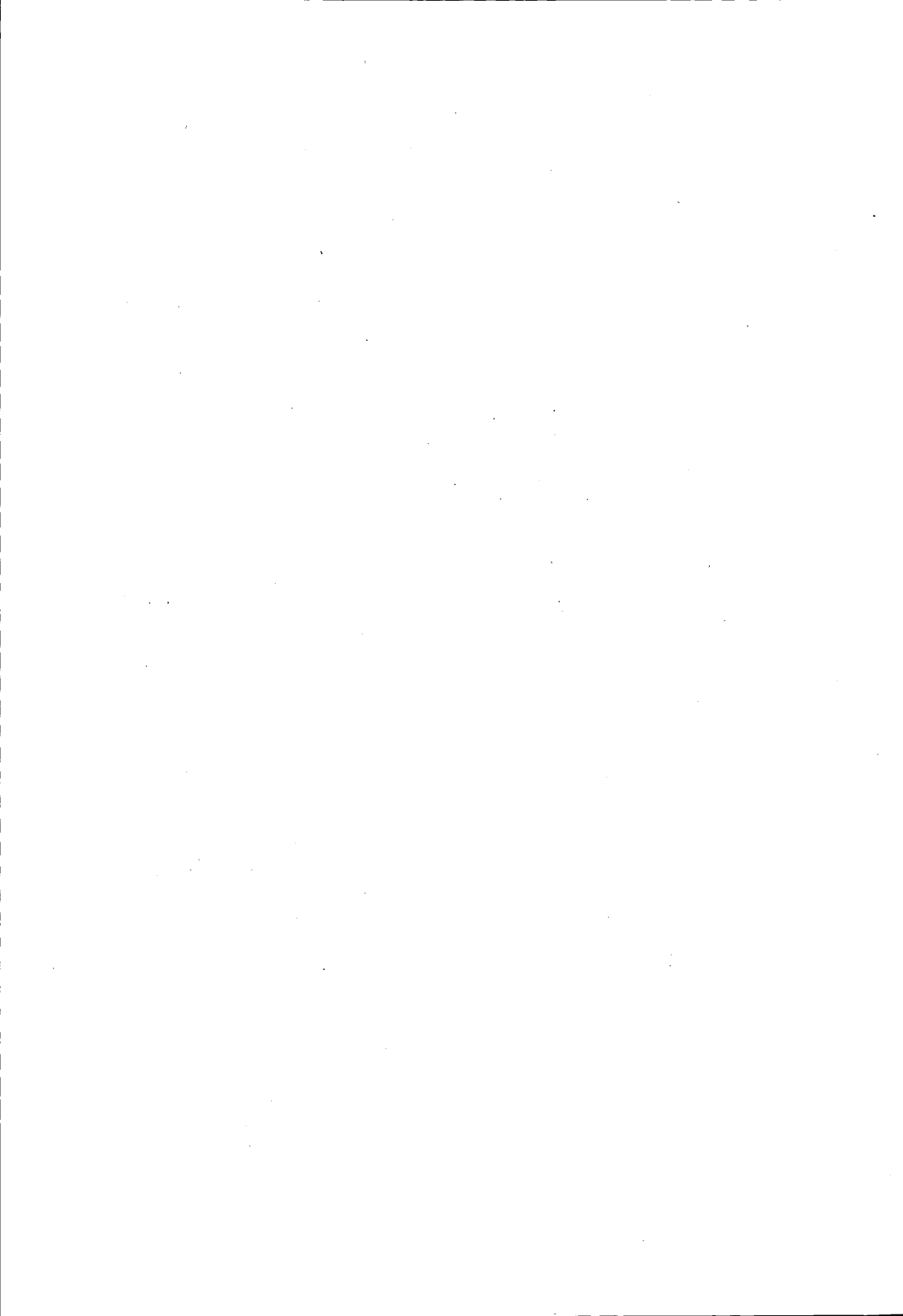
verba comunis absolutiois dicat sacerdos. Iterum . . . 27. sor://Itaq decedenti tibi ab hoc seculo clause sint portae poenarum: & apertae Ianue deliciarum Paradisi. IN nomine Patris + & Filij + & Spiritu sancti + Amen.

München, Bayerische Staatsbibliothek (Cod.lat.14239)

GEDEON BORSA

Ein gedruckter Ablassbrief des Graner Erzbischofs zum Kreuzzug von 1514

Im Einbanddeckel einer Handschrift der Bayerischen Staatsbibliothek zu München (Clm 14 239) wurde ein eingeklebttes Exemplar des im Titel erwähnten Druckwerkes gefunden. Thomas Bakócz, der Primas von Ungarn, der mit dem Aufruf zum Kreuzzug gegen die Türcken beauftragt wurde, gab diesen Ablassbrief als päpstlicher Legat heraus. Der neu gewählte Papst Leo X. wollte dadurch seinen ehemaligen Nebenbuhler in der Konklave, den enttäuschten ungarischen Kirchenfürsten trösten, bzw. aus Rom entfernen. Die Bulle vom 3. IX. 1513 hat dem Graner Erzbischof eine sowohl moralisch, als auch materiell weitgehende Ermächtigung gesichert. Zurückkehrend nach Ungarn hat der Kardinal ab Ende März 1514 mit einem grossen Ehrgeiz die Durchführung seiner Aufgabe begonnen. Am 25. April wurde die päpstliche Bulle in Buda feierlich verkündigt. Der Aufruf zum Kreuzzug hatte unerwartet einen raschen und grossen Erfolg: wegen mehreren sozialen und wirtschaftlichen Faktoren strömten die Leute in grossen Mengen unter die Fahne des Kreuzzuges. Die meisten kamen aus dem schwer unterdrückten Bauerstand. Durch die schlechte Organisation entstandene ungenügende Versorgung brachte die Kreuzfahrer in Unruhe. So entstand — wie bekannt — der durch Dózsa geführte Bauernkrieg in Ungarn. Die Feudalherren des Landes haben sofort begonnen diese Bewegung zu unterdrücken. Der Primas von Ungarn hat den neuen Aufruf schon am 15. Mai aufgehoben und am 24.d.M. wurde von ihm selbst das Kreuzheer aufgelöst. Der nun entdeckte Ablassbrief, der als Formular nie ausgefüllt wurde, ist das einzige Dokument des oben beschriebenen Aufrufes, die dann zum Baueraufstand führte. Sein Text richtet sich ziemlich treu nach der päpstlichen Bulle vom 3. IX. 1513. Nach der Aussage des typographischen Materials wurde der Einblattdruck in der Wiener Offizin von Johannes Singriener und Hieronymus Vietor hergestellt. Als durch die historischen Ereignisse bestimmten Zeitgrenzen zur Drucklegung können die Monate von März bis Mai des Jahres 1514 bestimmt werden.

Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok

A heidelbergi piaetéren 1572. december 23-án délben lefejezték az antitrinitáriussággal vádolt egykori laudenburgi kálvinista szuperintendenst, Johann Sylvant. A XVI. századi európai eszmetörténet véres epizódjaként számon tartott esemény dokumentumanyagának egy részét 1702-ben tette közzé Ludwig Christian Miege a *Monumenta pietatis*... című gyűjtőkötetete lapjain. E kiadvány szolgált forrásul a későbbi történeti, ideológiatörténeti vizsgálatoknak, melyek során szó esett már a pfalzi antitrinitárius mozgalom és Erdély kapcsolatairól. A legutóbbi évek kutatásai alapján közelebről is megismerhetjük a „heidelbergi menekültek” — Sylvan elybarátai — Adam Neuser és Matthias Vehe erdélyi tevékenységét.¹ Kevesebb szó esett azonban a fent említett dokumentumokban szereplő erdélyi könyvek jelentőségéről és a pfalzi antitrinitáriusok eszmefejlődésében betöltött forrásértékéről.

A *Monumenta pietatis*... kiadója az 1570-es esztendőök legelején lefolytatott vizsgálatok hivatalos állami iratai publikálásakor, az általa fellelt szövegeket teljes terjedelmükben tette közzé és nem végzett forráselemzést, hogy vajon ezek az iratok a vádlottak saját szavait, a megjelölt írásos bizonyítékok a résztvevők hiteles leveleit tartalmazzák-e. Ebből a szempontból részletes vizsgálatot igényelt volna Johann Sylvannak az akkori Európa egyetlen unitárius fejedelmének udvarába, Giorgio Blandratának címzett levele. Az Erdélybe szánt dokumentumot Johann Sylvan és társai 1570. július 10-én a speyeri birodalmi gyűlésen követként megjelent Bekes Gáspárnak nyújtották át. A pfalzi lelkészek antitrinitárius hitvallását és erdélyi kivándorlási szándékát tartalmazó irat később átalakított formában döntő bizonyítékként szolgált a heidelbergi bíróság számára. A laudenburgi szuperintendens akciójának hátterében a Pfalz fejedelemségben az 1560-as évek második felétől kibontakozó élénk belpolitikai vita és annak Sylvanék számára várhatóan negatív végeredménye húzódott meg. III. Friedrich országa értelmiségének egy része és a liberálisabb kálvinista nézeteket hirdető lelkészek szembekerültek az egyházfegyelem kérdésében a konzervatív szemléletet a világi politikai életben is érvényesíteni akaró egyháztanáccsal. Mindkét tábor jelentős erőket vonultatott fel;

¹ HORN, Curt: *Johann Sylvan und die Anfänge des Heidelberger Antitrinitarismus*. = Neue Heidelberger Jahrbücher. vol. XVII. Heidelberg 1913. 236—265. — ROTT, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen*. = Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der heinrichschen Pfalz. VIII. 1910. 185—193, 248—256. — *Monumenta pietatis et literaria virorum*... selecta. Francofurti 1702. 318—330. — PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp. 1961. 117—134. — DÁN Róbert: *The works of Vehe-Glarius and early Sabbatarian Ideology in Transylvania*. = Armarium. Bp. 1976. 87—94.

a nemzetközi híró heidelbergi egyetem tanári kara is megoszlott ebben a dogmatikailag elsőrendű kérdésben. Az egyháztanács vezetője Wenzel Zuleger köré csoportosultak a rektor Peter Boquin, Caspar Olevianus és mások. A fejedelem az 1560-as évek végén nyíltan nem foglalt állást, de nagy hatással voltak rá a konzervatív elveket hirdető egyházférfiak, különösen Peter Dathen udvari prédikátor és Conrad Marius, Zuleger sógora. A mérsékeltbb világi ellenzéket Thomas Erast és Simon Gryneus képviselte a tudományos életben, politikai síkon nem kisebb jelentőségű személyiség támogatta a liberálisabb eszméket mint Christoph Probus, a kancellár. Az egyházi ellenzéket Johann Sylvan vezette, oldalán működött korábban a kaiserslauterni diakonus Matthias Vehe. Heidelbergben Adam Neuser és barátai, a vidéki városokban Jakob Suter és mások vallottak határozott antidiszciplinista elveket.² Az 1750. esztendő kora tavaszán az ellenzékiek defenzióba szorultak és ennek következtében a világi értelmiség egy része a részt vevő lelkészek kárára önmentő akcióba kezdett. A magukra maradt egyházfiak időközben túlléptek korábbi teológiai álláspontjukon és a liberálisabb kálvinista ideológia hirdetőiből az antitrinitárius eszmék követői lettek. Vallásváltásuk következményeként keresték fel Bekes Gáspárt, hogy Blandratával, az unitárius erdélyi fejedelem orvosával és tanácsadójával felvegyék a kapcsolatot. A kényes diplomáciai feladatot ellátó Bekesnek átadott levélről tudomást szerzett III. Friedrich belbiztonsági szolgálata és annak kiadására szólították fel az erdélyi követet. Bekes ennek eleget tett és ezzel a fontos ideológiatörténeti dokumentum elszültyedt a hatóságok irattáraiban. A Blandratának címzett elfogott levél és a továbbiakban foganatosított házkutatások során előkerült további bizonyítékok alapján Johann Sylvant és Matthias Vehét, valamint az időközben elmenekült Adam Neusert, istentagadással, hazaárulással, „*negotio disciplinae ecclesiasticae*” és „*liberi arbitrii*” gyakorlásának vádjával terhelték.³

A *Monumenta pietatis* . . .-ban közreadott szövegek hitelességével szemben már G. E. Lessing is elgondolkoztató érveket sorolt fel. Véleménye szerint az abban szereplő Adam Neuserrel kapcsolatos dokumentumok szavahihetősége több mint kétséges.⁴ Hasonló a helyzet az újabban ismételen szemügyre vett Sylvan-féle iratok esetében is. A Miege által közreadott textus ugyanis több helyen árulkodik a vádhatóságnak az eredeti Sylvan-levél átértelmezése, sőt annak kiforgatása körül végzett mesterkedéseiről. A különféle írásjelek és interpunkciók figyelembevételével, valamint a személyes névmások használatának következetes elemzése nyomán, a publikált irat három rétegét különíthetjük el. Az első csoportba sorolhatjuk az eredeti Sylvan-levélből vett egyenes idézeteket, melyek tipográfiaailag elkülönülnek a további rétegektől és jellemzőjük, hogy Sylvan első személyben beszél magáról. A második réteghez tartoznak az eredeti levélből készített kivonatok, melyeket a készítők fogalmaztak és Sylvanról egyes szám harmadik személyben beszélnek. Végül a harmadik rétegben találjuk az eredeti levéltől független megjegyzéseket, melyeket az iratot előállító hatóság emberei szúrtak a szövegbe, ezek zárójelben vannak

² A heidelbergi antidiszciplinista ellenzék tevékenységéről I. WESEL—ROTH, Ruth: *Thomas Erastus*. Lahr/Baden, 1954. — DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. Bp. 1978. (nyomdában) — A felsorolt résztvevők és további társaikról I. ROTT, Hans: I.m.

³ Bekes küldetéséről I. SZÁDECKY Lajos: *Kormányati Bekes Gáspár*. Bp., 1887. 21. — ROTT, Hans: I.m. 213 skk.

⁴ LESSING, G. E.: *Werke*. Hrsg. Leopold Zscharnack. Hildesheim—New York 1970. vol. XXI. 220—243.

értelemszerűen megkülönböztethetők az alaptextusoktól. E szempontok figyelembevételével, különválasztva az eredeti Sylvan-levélből vett egyenes idézeteket, nagyjából rekonstruálható a több mint négy évszázada elsüllyesztett dokumentum textusának nagy része. Ennek ismeretében pedig különös jelentőséget kapnak az Erdélyből Pfalzba került antitrinitárius könyvek.⁵

A Blandratának címzett levél elején Sylvan leszögezte hitvallásának lényegét:

„Gott der ein Erreter ist seiner Ehren, wolle den Gott der unseren Vattern ein unbekanter Gott gewesen ist, vertilgen . . . Sie reizen den ewigen Gott, den heiligen Israels, in dem nicht Gott ist, und bewegen ihn zum Zorn in ihrer Eitelkeit etc.” Ezután jelenti ki: „Ich erkenne keinen andern Gott, auch keinen andern Sohn Gottes, dann der Vatter allein Gott ist, und den Sohn, der nicht ein wesentlicher Gott ist.”

Összehasonlításként idézzük a hivatalos iratok fogalmazóinak megjegyzését:

„Und in eingelegtem Zettul, vergleicht er Christum den erdichteten Göttern der Heiden, welche von wegen der fürtrefflichen Jugenden, so er nennet heroicas virtutes, seind Götter genennet worden.”

Visszatérve a hiteles Sylvan szöveghez, a következőkben tájékoztatta Blandratát tevékenységéről:

„Ich habe neulich ein Buch geschrieben, in unserer Sprach von dem wahren einfaltigen Simplici höchsten und einigen Gott, und von dem einigen Mittler zwischen Gott und die Menschen, nemlich vom Menschen Jesu Christo wahren Messia, wider den Drei-Persönlichen etc.”

A periratokból megtudhatjuk e könyv teljes címét is:

„Wahre Christliche Bekantnuss des urhalten Glaubens, von dem einigen wahren Gott, und von Messia Jesu der wahren Christen, wider den Drei-Persönliche Abgott, und zweigenaturten Götzen des Wider-Christ, aus Gottes Wort mit Fleiss zusammen getragen, und solche Kürtze beschreiben. Anno 1570.”⁶

Sylvan eszmetörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű munkájának megszületési körülményeiről és egyben a pfalzi antidiszciplinista lelkészek antitrinitáriussá válásáról, az események másik szenvedő alanya Matthias Vehe számol be 1590-ben írt védelhárító iratában. Az ekkor a gretzyli várbörtönben senyvedő Vehe az 1570. évi események leírása során kitér arra, hogy Sylvan és társai vallásváltásában döntő szerepet játszottak a lengyel Christoph Thretius és Johannes Lasitius útján 1570 márciusában Pfalzba hozott erdélyi könyvek.⁷ Az említettek heidelbergi utazására azért került sor,

⁵ A Blandratának címzett Sylvan-levél részletes elemzését és az abban foglalt eszmetörténeti nézetek vizsgálatát l. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius*. . . I. h.

⁶ Itt és a továbbiakban idézett szövegeket l. *Monumenta pietatis*. . . I.m. 318—323.

⁷ ROTT, Hans: I.m. 219. — WORSCHKE, Theodor: *Geschichte der Reformation in Polen*. Leipzig, 1911. 55. Feltételezése szerint már 1563-ban terjedtek az antitrinitárius eszmék Heidelbergben. Vehe idézett szavai kizárják annak lehetőségét is, hogy az 1564. május 3-án a heidelbergi egyetemre beiratkozó Stanislav Farnovius hatott volna Sylvanra és társaira, vagy azok győzték volna meg a lengyel antitrinitárius mozgalom későbbi egyik vezéregyéniségét. C. Horn erre vonatkozó véleményét l. HORN, Curt: I.m. 257. E. M. Wilbur szerint a Marburgból érkező lengyel diák hatott Neuserra. WILBUR, Earl Morse: *A History of Unitarism*. Boston, 1945. 258. Jacobus Palaeologus pedig 1564 elején éppen az antitrinitáriusok későbbi ádáz ellenfelével Zacharias Ursinus-szal tartott kapcsolatot

mert az 1560-as évek második felében megerősödő lengyelországi és erdélyi antitrinitárius mozgalommal folytatott ideológiai küzdelmek során könyvtés akartak íratni azok érveinek cáfolására és a kávinista tételek bizonyítására tárgyában. Lasitiusnak már volt egy hasonló megbízatása 1567-ben, amikor a zürichi Josias Simler vállalkozott az antitrinitárius eszmék leleplezésére, propagandájuk ellensúlyozására. Az akciót akkor is Thretius szervezte, aki szoros kapcsolatban állt Méliusz Péterrel, és elybarátján keresztül a lengyel antitrinitárius munkák mellé néhány erdélyi forrásművet is beszerzett. Ezekkel felszerelve érkezett Lasitius Simlerhez, aki azon nyomban munkához látott. A könyvítási vállalkozás nagy port vert fel, de nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az 1568. szeptember elején Zürichben megjelent *De aeterno dei filio domino et servatore nostro Jesu Christo . . . adversos veteres et novos Antitrinitarios* című mű előszavában a szerző többek között azzal is mentegeti magát, hogy sürgetésre sebtiben összekapkodott könyvet ad olvasója kezébe, anélkül, hogy néhány alpművet látott volna. Többek között említi Dávid Ferenc egyik-másik munkáját. Simler 1568. szeptember 8-án Theodore Beza-nak írt leveléből tudjuk, hogy két magyar könyvet azonban sikerült megszereznie. Az egyik Dávid Ferenc *Refutatio scripti Petri Melii*, a másik a gyulafehérvári hitvitát tartalmazó kötet volt, de ezeket nem tudta kellően kihasználni.⁸ Vehe szerint Simler azért bukott meg könyvével, mert érvelése során csupán a „patrum consilia”-ra támaszkodott és azt a biblia eredeti szövege alapján igen könnyű volt megcáfolni. Simler megbízói a lengyel kávinisták sem voltak jobb véleménnyel a műről, és ezért 1569 végén újabb küldetésre bocsátották Lasitiust. Ez alkalommal felszerelték a legújabb erdélyi antitrinitárius „szakirodalommal”, nehogy megisméltódjék Simler esete. A lengyel könyvszervező delegáció 1570 márciusában érkezett Heidelbergbe. Az ottani illetékesek ez idő tájt már alig titkoltan Sylvan és társai elveszejtésére törekedtek. Talán ennek volt köszönhető, hogy a kényes feladatot a nagyon tudósnak jellemzett laudenburgi szuperintendensre ruházták. Sylvan ekkor kézhez kapta a megcáfolandó antitrinitárius könyveket, melyek között a legfontosabbnak az erdélyi kéziratok és nyomtatott művek számítottak. Lasitius 1570. május 10-én elvégezve szervezői feladatát, a következőkben tájékoztatta Johann Wolfot Zürichben:

„Misit mihi Thretius statuta Polonica et librum quendam summe impium in Hungaria Albae Juliae excusum, quo illi mali omnem catholicam religionem evertere moliantur . . . Demiror hominis ingenium; cuius libri impietate animadversa dedi eum e vertigio, uti jussus eram doctori Ursino seu, [Zacharias Ursinus a heidelbergi diszciplínisták egyik

SZCZUKI, Lech: *Jakub z Chios Paleolog. 2.-Odrodzenie i Reformacja w Polsce. XIII.* Warszawa, 1968. 13. Valószínűnek látszik, hogy a heidelbergi antitrinitárizmus kezdete Martinus Seidel nevéhez fűződik. Seidelt 1568. október 6-án távolították el Heidelbergből antitrinitárius meggyőződése miatt: „Petierat Senatue Ecclesiasticus a M.D. Rectore, ut Martinus Seidelus praeceptor sextae classis paedagogi. qui adeo Arrianismo infectus esse dicebatur, ut totius novi testamenti autoritatem in dubium vocaret, statim removeatur ab officio.” I. HORN, Curt: I.m. 259. Sylvan és társai 1570 előtt nem voltak antitrinitáriusok I. SEELING, W.: *Johannes Sylvan, Matthias Vehe und Justinus Beinhart als Pfarrer in Kaiserslautern. Blätter für pfälzische Kirchengeschichte. XXXII.* 1965. 134—143.

⁸ ZSINDELY Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai = Studia et Acta. II.* Bp. 1967. 79. feltételezi, hogy Egri Lukács egyik könyve is eljutott Simlerhez. A Zürichben dolgozó Simler közvetlenül is kapott könyveket a magyaroktól. WOTSCHKE, Theodor: *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen.* Leipzig 1908. 302. Simler apologiáját I. *De aeterno dei . . .* Tiguri 1568. Praef.—Lasitiusék küldetéséről ROTT, Hans: I.m. 214—218.

vezetője] ut dicam verius, dedi prius legendum docto philosopho et theologo Joanni Sylvano, Ladeburgensi pastori, ut ita una eademque opera et hunc et alterum de Christo Antichristi id est nostro refutet.”⁹

Sylvan valóban hozzálátott a munkához, de annak során arra a meggyőző-désre jutott, hogy nem az Erdélyből hozott könyvek ellen, hanem azok mellett fog kiállni. Figyelembe vette, hogy a trinitás az Ószövetségből csak közvetett úton bizonyítható, az unitás viszont közvetlenül. Rövidesen elkészült egy tézisrendszerrel amiről Vehe számol be, majd ezt követte, esetleg ezzel azonos a Blandratának küldött levélben említett „Wahre christliche Bekannnuss”.¹⁰

A *Monumenta pietatis* . . . -ban közzétett dokumentumokból és a továbbiakban bemutatásra kerülő iratokból egyértelmű, hogy Sylvan az erdélyi könyveket köröztette pfalzi elvbarátai között, akik azoknak hatása alatt az antitrinitárius eszmék híveivé váltak. Még 1570 májusa második felében megkapta az egyiket a korábban már említett Jakob Suter feidenheimi lelkész. Sylvan erről így számol be: „Ich habe ihme Sutero euer Buch geben gedruckt zu Alba Julia, daraus ist der ganz worden dieser Meinung etc.” — írja Blandratának. Suter pedig 1572. augusztus 26-án Pfalzból való kiutasítása előtt írt, Dilsberg várában kelt békességleveleiben így nyilatkozott:

„Nachdem ich durch emsiges nachdenken und lesen vor der Zeit und so lang ich im Kirchendienst zu Feidenheim gewesen von der wahren und wesentlichen gottheit in Christo gezeifelt . . . , solich opinion gleichvol eine gute Zeit vertruickt aber hernacher, als ich fast ebenmessiges bey Joanne Sylvano, damals Superintendenten zu Ladenburg vermerkt, mit ihme allerhandt geschpreech und collationes deswegen gehalten, bin letzlich ich durch die Confessionem Transylvanorum, so mir bemelter Sylvanus zu lesen zugestellt, gantzlich confirmirt . . .”¹¹

Valamivel előbb vagy később Matthias Vehe kaiserslauterni diakonus is megkapta a könyvet. Sylvan erről így ír Blandratának:

„Da ich nun dieser Meinung gestarcket worden bin habe ich gedacht wie ich Matthias Vehe die Sach möchte zu verstehen geben . . . da habe ich ihme die Sache entdeckt, und das Buch zu lesen geben . . .”¹²

A lelkészeknek az erdélyi követeknél tett látogatását követően a pfalzi belbiztonsági hatóság is nyomozott az erdélyi könyvek után. Vehe 1590-ben írt, korábban már idézett védelhárító iratából megtudjuk, hogy a házkutatások során:

⁹ ROTT, Hans: I.m. 218. — Thretius szerepéről WOTSCHKE, Theodor: *Christoph Thretius*. Altpreussische Monatschrift. 1907. I. skk., 151. skk. A Sylvannak adott megbízatás pfalzi belpolitikai hátteréről I. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. I. h.

¹⁰ Vehe védelhárító iratában azt vallja, hogy Sylvan: „. . . ein antithesis symboli apostolorum et symboli Athanasii in teutsch gestellet hat”, amit ő csak 1570 júliusa után heidelbergi fogsága idején látott. ROTT, Hans: I.m. 219.

¹¹ Suter szerepéről I. ROTT, Hans: I.m., *Monumenta pietatis* . . . i.m. 334—335., HORN, Curt: I.m. 260. — A további kutatás feladata lesz annak megállapítása, hogy azonos-e BALTH. Conredini: *De Febris Ungaricae* etc. Passamoe 1594. eredetileg németül írt munkájának latin fordítójával.

¹² Vehe és Sylvan már 1567-ben együtt dolgoztak Kaiserslauternben. Sylvan többször küldött könyveket és iratokat egykori diakonusának miután őt áthelyezték Laudenburgba. I. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius* . . . I. h.

„... bei dem herrn Sylvano aber haben sie [vagyis a nyomozók] gefunden der Siebenbürger bekantnuss, 'De trinitate' samt anderen gedruckten und geschriebnen buechern von dieser materi . . . die im ein Polack mit namen Lasiccius überliferet hat.”¹³

Sylvanék letartóztatásának híre és ügyük kivizsgálásának eredményei túljutottak a pfalzi fejedelemség határain. A hivatalos szervek tudatos propagandájának hatására fátyol borult Lasiciusék küldetésének eredeti céljára és arra a nem mellőzhető körülményre, hogy ők hozták Pfalzba megcáfolás céljából az antitrinitárius iratokat. Így 1570. szeptember 1-én már az egyébként jól tájékozott Bullinger is úgy tudta, hogy „Sylvanus accepit libros et libellos ex Transylvania a maledictis illis Italis”.¹⁴

Bármennyire is sokat beszéltek a pfalzi hatóságok, a résztvevők és a külföldiek is az erdélyi könyvekről, a Lasitiusék által hozott kéziratok és nyomtatványok azonosítása a hiányos adatok miatt aligha lehetséges. Valószínűnek látszik azonban, hogy a pfalzi antidisziplinisták vallásváltásában oly jelentős szerepet játszó *Confessio Transylvanorum* és a *De trinitate*, ha két könyvről van szó akkor egyike, ha egyről akkor az Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata közös kiadásában 1568-ban Gyulafehérvárott nyomtatott *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione etc.* című mű volt.¹⁵ A forrásokban említett kéziratokról semmi közelebbi adat nem maradt ránk.

A Blandratának címzett Sylvan-levél egyik eredetiben idézett mellékmondata utal arra, hogy Sylvanék erdélyi szolgálatra ajánlkoztak és Adam Neuser valamint Matthias Vehe feladata lett volna előreutazni és előkészíteni a Sylvan-család kivándorlását. A levélből az is kiderül, hogy Sylvan különös jelentőséget tulajdonított az Erdélyben működő antitrinitárius munkákat kiadó nyomdákknak:

„... wann ich von Hinnen [azaz Pfalzból] durch Gottes hülf werde erlöset sein will verschaffen, das es [vagyis újabban írt könyve] ausgehe, oder in Druck komme . . .”.

A levélből kivonatolt készítő hivatalos személyek fogalmazásából megtudhatjuk, hogy lényegében programjuk centrális része német nyelvű antitrinitárius nyomda felállíttatása és működtetése. Egy az eredetiből vett egyenes idézet pedig távolabbi terveikre utal:

„Wir seind der Hoffnung das es geschehen wird, das diese Lehr durch uns forgeplanzet werde, in gar viel örter des ganzen Teutschen Landes.”

¹³ ROTT, Hans: I.m. 214. — E kéziratok és nyomtatott könyvek később a heidelbergi vádhatóság asztalára, onnan minden valószínűség szerint a helyi egyházi, vagy esetleg a fejedelmi könyvtárba kerültek. Az erdélyi eszme- és könyvtörténeti kutatások egyik további feladata lesz e küldemény jelenlegi helyének felderítése. Talán valami útbaigazítást adhat a vatikáni könyvtár Pal.Lat. 1916. jelzetű kódexének 331—408. lapjain található könyvjegyzék: *Catalogus. Verzeichniss der Bücher, so von meinem gn. Herren Pfalzgrafen Friedrich dem vierten, Kurfürsten etc., aus dem Sclosse zu Heidelberg in di Landbibliothek zum Heiligen Geiste mir überliferet worden. Anno 1594.* I. CASSUT, Umberto: *I manoscritti Palatini ebraici della Biblioteca Apostolica Vaticana e la loro storia.* Citta del Vaticano. 1935. 9.

¹⁴ HORN, Curt: I.m. 265.

¹⁵ RMNy I. 254. — Nyugat-európai terjedéséhez I. FERENCZ József, *Transactions of the Unitarian Historical Society* 1968. 72—77.

Ez a nagyvonalú koncepció túlélte Sylvan 1572 decemberi kivégzését, és ismét szoros szálakkal kapcsolódik az erdélyi könyvtörténethez. Talán ennek nyomait őrzi Adam Neuser 1571—1572-ben tett kísérlete.

A pfalzi antitrinitárius csoport e kalandos sorsú tagja 1570. július 10-ét követően megszökött hazájából, és Magyarország felé menekült. Eljutott Pozsonyig, de nem sikerült hódoltsági területre lépnie, és ekkor visszafordult Heidelberg irányába. 1570. október 25-én már a pfalzi hatóságok kezében volt. Neuser ellen a hivatalos szervek többek között azt a vádat is emelték, hogy egyenesen a török szultánhoz fordult, amit a házkutatások során talált leveleivel kívántak bizonyítani. A *Monumenta pietatis* . . .-ban közzétett írás hitelessége gondolkoztatta el Lessinget. Tény az, hogy Neuser felbukkanása Heidelbergben kellemetlen helyzetet teremtett és a heidelbergi antidiszciplinista világi ellenzék közreműködésével sikerült megszöknie. Neuser ismét kelet felé indult és 1572 tavaszán Lengyelországon keresztül Erdélybe érkezett. Később Dávid Ferenc tanácsára a temesvári unitárius püspök hatáskörébe tartozó hódoltsági területre ment, hogy munkáit kinyomtassa. Terve meghiúsult.¹⁶

Végül is csupán a társaság harmadik prominens tagjának sikerült megvalósítani Sylvan egykori elképzeléseit. Matthias Vehét 1572. augusztus 26-án Jakob Suterrel együtt utasították ki Pfalzból. 1576-ban Kölnben bukkant fel, ahol antitrinitárius csoportot szervezett, később a város környékén lakó zsidókkal tartott kapcsolatot, és ennek során a dávidi tiszta unitárius eszmrendszer ötvöződött tudatában a rabbinikus vallásfilozófia elemeivel. A kölni antitrinitárius csoport 1578-ban kinyomtatta — valószínűleg egy alkalmi lehetőséget kihasználva — Vehe *Mattanjah* című munkáját, amely az erdélyi szombatos ideológia kialakulásában játszott döntő szerepet. Hatására már a XVI. század utolsó évtizedeiben jelentős mennyiségű szombatos kézirat keletkezett. Két évvel később ugyancsak Kölnben sikerült sajtót szerezni egy másik kis művének is. Maga Vehe 1578-ban a Sylvan-levélben vázolt programnak megfelelően Erdélybe indult.¹⁷ Évekkel később így számol be Németország déli és nyugati tartományaiiban levő elvbarátai által támogatott útjáról:

„Postquam multi ex fratribus, dilectissimi in Deo, cum ex inferiori Germania, gratia visendorum fratrum, qui sunt in Moravia, Polonia, Lithvania, Transylvania et Ungaria abirem, me obnixè rogarunt, ut darem operam, quo libros illorum in has oras, si fieri posset, perferrem, ut lucubrationibus illorum adjuti . . .”

Erdélyben Vehe derekas munkát végzett és számos jelentős antitrinitárius kéziratot sikerült megszereznie. Ezeket 1582—1583-ban Krakóban Theodosius Schimberg álnéven rendezte sajtó alá. A kiadói vállalkozás első darabja az egykori kolozsvári lektor Johannes Sommer műve volt. Vehe az 1574-ben befejezett kézirat bevezetéseként beszámol munkájáról amit

¹⁶ Neuser elbeszélése szökéseiről LESSING, E.G.: I.m. 198—212. WILD, Karl: *Adam Neuser, oder Leben und Ende eines Lichtfreundes aus früherer Zeit*. 2. ed. Schaffhausen 1878. A *Monumenta pietatis* . . . szövegkiadásaira támaszkodva feltételezi, hogy Neuser csak egyszer szökött meg. Nézeteit megismétli KATHONA Géza: *Megjegyzések Adam Neuser életrajzához és ideológiájához*. Itk 1963. 328—334. PIRNÁT Antal: I.m. 119. helyesen állapította meg, hogy Neuser kétszer menekült el Heidelbergből. V. ö. ROTT, Hans: I.m. 232. — PIRNÁT Antal: I. m. 123—124.

¹⁷ Vehe erdélyi hatásáról I. DÁN Róbert: *The works of Matthias Vehe-Glirius* . . . I.h. Újabban felfedezett *Mattanjah* című művének keletkezéstörténetéről DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius* . . . I.h.

„initium facientes, ab eo quod scriptum est contra Petrum Carolium, non tantum, quod brevitate, et dexteritate, reliqua superet, sed etiam quod ante reliqua fuerit conscriptum, a viro doctrina et pietate summa praedito Joanne Sommero, Pirnensi, Lectore scholae Claudiopolitanae, in Transylvania, per annos aliquot, sub viro doctissimo Francisco Davidis Superintendente Ecclesiarum de uno Deo confitentium.”¹⁸

Egy évvel később a *Tractatus Aliquot* című gyűjteményben barátai és az utókor számára további megmentett kéziratokat adott ki. Johannes Sommer értekezéseit, Adam Neuser egyik tanulmányát, a kolozsvári iskolában elmondott saját székfoglaló beszédét és egy teológiai dolgozatát. Nagyon valószínű, hogy további munkák kiadására is készült. A gretzyli várbörtönben 1590. december 23-án bekövetkezett halála után a nála levő könyveket és kéziratokat elégették. Ezek között számos — talán örökre megsemmisült — erdélyi eredetű művek is lehettek.¹⁹

Külön művelődéstörténeti jelentősége van a *Monumenta pietatis*...-ban publikált Sylvan-level záradékanak. Egyrésztől azért, mert ez szolgált döntő bizonyítékkal a pfalzi antitrinitáriusok „törökösége” mellett, másrészt azért, mert itt maradt fent az egyetlen külföldön készült imaszöveg, amely János Zsigmond fejedelemért és az erdélyi tanítások nemzetközi terjesztésének sikeréért foháskodik.

Johann Sylvan levelének eredeti szövegét így idézi a hivatalos jegyző:

„Also wird die Lehr [vagyis az antitrinitárius tanítások] wunderbarlich fortgeplanzet werden, und werdet dem Könige gar grosse herrlichkeiten und Ehr, darzu auch Gunst zuwege bringen bei Deutschen, und unsern Italienern, ja auch der höchste Türkische Kaiser wird ein besser Geschren bekommen bei den Deutschen.”

A fentiekből világos, hogy a főmondat alánya a „König” azaz János Zsigmond. A jegyző ezután megszakította Sylvan szövegét és megjegyezte:

„Zu welchen Worten er (azaz Sylvan) noch dieses embsiges Gebat sezet”. Ezt követi a Sylvan-féle fohász: „Unser Gott Jehova, der Allmachtige Vatter wolle ihn . . .”, ide a jegyző beszúrta zárójelben („den Türkischen Kaiser”), majd tovább közli a fohászt: „. . . mit seiner Gnaden, je mehr und mehr ehren und umfahen, und wolle durch ihn seine Göttliche Ehre erretten und fürderen, und aber den Anti-Christen umkehren.”

Eddig a megtisztított Sylvan-fohász, amely a rohamosan terjedő antitrinitárius tanítások fővédnökének tekinti János Zsigmondot, azok terjedésével reméli a németek iránti jóindulat növekedését még a török szultán előtt is. Ennek érdekében kéri az istent, hogy növelje János Zsigmond hatalmát, és akik Christust rosszul értelmezik, azok változtassanak meg. A török szultánra vonatkozó mellékes megjegyzést kihangsúlyozva a hivatalos fórumok számára dolgozó jegyző most már tudatosan értelmezte tovább a szöveget. Szerinte Sylvan az egész kereszténység ellen nyilatkozott:

„Dazer durch des Anti-Christen Reich, alle Christliche Obrigkeiten und Kirchen verstehe, welche die Lehr von der heil. Dreifaltigkeit der Personen in dem einigen Göttlichen Wesen unverfalscht behalten.”

¹⁸ SOMMER, Johannes: *Refutatio scripti Petri Caroli* . . . Ingolstadii [Krakkó] 1582. 2—3-lev. RMK III. 712a.

¹⁹ *Tractatus Aliquot Christianae Religionis*. Ingolstadii [Krakkó] 1583. RMK III. 720c — Könyveinek iratainak sorsáról ROTT, Hans: I.m. 247.

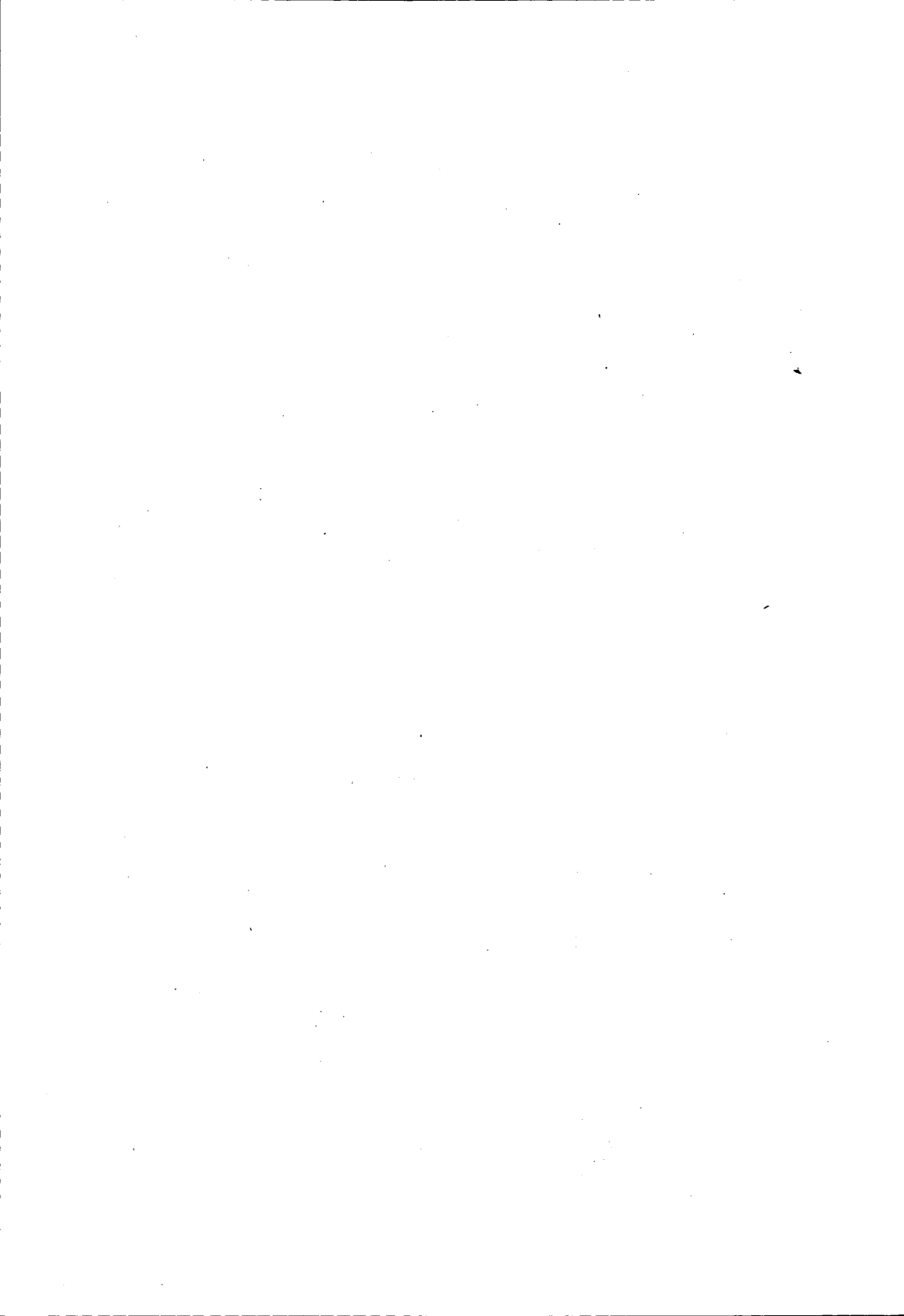
Holott Sylvan szavainak lényege szerint az „Anti-Christen” terminus azokra vonatkozik, akik nem antitrinitárius értelemben tisztelik Jézust. Tehát arról van szó, hogy a trinitáshívők fogadják el az általa helyesnek tartott antitrinitárius felfogást. És semmi esetre sem arról, hogy a török szultán uralkodjék minden keresztény egyház felett. Ez az eredeti értelméből kiforgatott fohász szolgált bizonyítékul Sylvan és társai ellen.

Az antidiszciplinista meggyőződés híveiből az erdélyi könyvek hatására antitrinitáriussá lett pfalzi lelkészek iratanyagának ismételt átvizsgálása, a könyvtörténeti motívumokon túl, az európai eszmetörténet ismeretlen tényezőjére hívják fel a figyelmet. Rávilágítanak, hogy a korábban kizárólagosnak tekintett nyugat-keleti eszmeáramlás mellett egy párhuzamos, de ellentétes irányú kelet-nyugati vonulatú ideológiai hatás is érvényesült. Ebben pedig kiemelkedő szerepük volt a XVI. század hatvanas éveinek végén készült erdélyi kéziratoknak és nyomtatott könyveknek.

RÓBERT DÁN

Des livres de Transylvanie et les antitrinitaires du Palatinat

C'est la publication intitulée *Monumenta pietatis* . . . qui a renseigné l'Europe, au commencement des années 1700, sur l'histoire de l'aile ecclésiastique du mouvement antidisciplinaire du Palatinat, mouvement qui s'est développé dans la deuxième moitié des années 1560. Dans ce recueil d'écrits qui a été publié, des mains officielles ont pourvu de notes interprétatives les documents originaux. Ainsi la littérature spéciale moderne a reçu un renseignement unilatéral sur l'activité des pasteurs du Palatinat, Johannes Sylvan, Adam Neuser et Matthias Vehe. Au cours de l'examen et de l'analyse réitérés des sources, il nous est devenu clair que ces pasteurs qui représentaient l'opposition ecclésiastique, sont devenus antitrinitaires en 1570, sous l'influence idéologique des livres reçus de la Transylvanie, et ils en rendent compte dans une lettre qu'ils ont écrite à Giorgio Blandrata, médecin de cour de Jean Sigismond, prince de Transylvanie. D'après le témoignage des informations contemporaines qui peuvent être considérées comme authentiques, Johannes Sylvan, contrairement aux accusations qui ont motivé son exécution, ne souhaitait pas l'extension du pouvoir du sultan turc sur l'Allemagne, mais l'accroissement de l'influence européenne du prince unitarien de la Transylvanie. Son compagnon, Adam Neuser, s'est évadé de sa prison et il s'est réfugié, à travers la Pologne, vers la Transylvanie. Le troisième accusé, Matthias Vehe a continué à développer les idées tolérantes de Transylvanie et les a amalgamées avec les éléments de la philosophie religieuse juive du moyen âge. Avec la commission des ses amis de Cologne, il est allé en Transylvanie en 1578 — 1579, où il a recueilli des manuscrits qu'il a publiés à Cracovie sous le pseudonyme de Theodosius Schimberg. Ces documents transvalués jettent de la lumière sur un facteur jusqu'ici inconnu de l'histoire des idées en Europe. Au XVIe siècle, auprès d'un courant d'idées venant d'Occident en Orient qu'on considérerait plus tôt comme exclusif, il faut tenir compte d'une influence parallèle d'Orient en Occident, dans laquelle les manuscrits et les livres imprimés antitrinitaires, publiés à la fin des années 60 du XVIe siècle, avaient un rôle éminent.

II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi *Puncta pacificationis*-a s más ismeretlen hungarika-nyomtatványok a stockholmi Királyi Könyvtárban

A stockholmi Kungelige Biblioteket-ben folytatott kétnapos tájékozódó jellegű hungarika-kutatásaim során — számos Magyarországon meglevő régi nyomtatvány után — egy olyan kötetre bukkantam, amely kronológiai rendben összekötve hungarika röplapokat tartalmaz. Amikor e művek áttanulmányozása során eljutottam az 1659. évi *Friedens Puncta* című röplapig, már sejtettem, hogy a kötet kivételes ritkaságokat őrzött meg. A *Friedens Puncta* ugyanis a Várad és a Partium átadása ügyében Erdély és II. Rákóczi György által kötött egyezség egyetlen korabeli kiadása; eddig a szakirodalomban sem volt ismert. További 13 röplap nem szerepel sem Szabó Károly bibliográfiájában, sem Apponyi Sándor Hungarica-könyvtárának, sem a Széchényi Könyvtár régi röplapjainak katalógusában.¹ E hungarika művek a nemzeti könyvtár mai állományában sincsenek meg.

Az átvizsgált 22 nyomtatvány közül 6 röplapot leírnak ugyan a hazai bibliográfiák, de mivel ritka és értékes történeti dokumentumok, érdemes számon tartani stockholmi példányaikat is.² Közülük itt csak II. Rákóczi Ferenc *Manifestum*ának 1704. évi latin és német nyelvű kiadását (RMK. III. 4464, RMK. III. 4493) említjük. Utóbbit Szabó Károly hazai lelőhely nélkül publikálta, s e kiadás ma sincs meg a Széchényi Könyvtárban. Hasonlóképpen ritkaságuk miatt legalább utalnunk kell a vizsgált korszakunknál későbbi, 18. századi két nyomtatványra.³

A stockholmi Királyi Könyvtár által rendelkezésre bocsátott xeroxmásolatok alapján lehetőségünk nyílt arra, hogy a hazai bibliográfiákban le nem írt régi hungarika nyomtatványokat részletesebben ismertethessük.

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I-III.* Budapest, 1879-1898. — APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I-IV.* München, 1903-1927. — HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718.* Budapest, 1948.

² A stockholmi kötet jelzete: 107. E. 16b. Az egybekötött művek címlapján „Hist. Österr. Polit. (Br.)” jelzet és a nyomtatvány megjelenésének éve olvasható. A hazai bibliográfiában leírt nyomtatványok: a) *Umständliche Beschreibung Dess Von dem Käys. Kriegs-Heer . . . bey Nissa Erhaltenen grossen Siegs . . .* App. H. 1402., Hubay 1033. b) *Gründliche Beschreibung Des Von denen Christlichen Waffen . . .* Den 19. Augusti, 1691. Zwischen Peterwaradein und Salankamen . . . Erhaltenen Herrlichen Siegs . . . App. H. 1424, Hubay 1056. c) *Der Malcontante Fürst Ragoczy in Ungarn . . .* Cöln bey Stephan Martens Erben Anno 1704. RMK. III. 4464., Hubay 1115. d) *Die Ragotzische Kriegs-Flamme . . .* Cölln 1704. Hubay 1116. e) *Raisonables Bedencken über die Hungarischen Tractaten . . .* Cölln 1706. Hubay 1146. f) *Manifest Des Siebenbürgischen Fürstens Ragoczy.* 1701. RMK. III. 4493.

³ *Reflexions d' un patriote allemand impartial Sur la demande de la garantie de la pragmatique imperiale.* H., ny. n. (1732). 2° 17 (1) 1. — [GEISLER, Adam Friedrich:] *Horja und Kgotzka . . .* Karlsburg und Hermannstadt, 1785. 8° 71 1.

A Stockholmban fennmaradt röplapok közül három az 1600-1601. évi erdélyi hadicselekményekről számol be. Erdély válságos korszakát élte a 17. század fordulóján. 1599 tavaszán mondott le újólaj a fejedelemségről az önálló politikai koncepció kialakítására képtelen Báthori Zsigmond. Utódját — Báthori Andrászt — a székelyek által támogatott Mihály havasalföldi vajda győzelme után, 1599. október 28-án megölték. E csata egyik megdöbbentő ténye — a székelyek csatlakozása a havasalföldi vajda seregéhez — arra kellett volna, hogy figyelmeztesse az erdélyi nemeseket, hogy a feudális elnyomás, a székelyek kiváltságainak a visszavonása végsőig kiélezte Erdélyben a társadalmi ellentéteket. A 16. század utolsó éveiben azonban a jogaiktól megfosztott székelyek sérelme még Erdély legkoncepciózusabb államférfiát, Bocskai Istvánt sem foglalkoztatta különösebben. 1595-1596-ban ő rendelte el a székely ellenállás letörését, 1599-ben pedig Basta seregeit várta. Azt hitte, hogy a székelyek is örömmel fogadják majd a császári uralmat, ha az visszaadja régi szabadságukat.⁴ Az események azonban másképp alakultak. Basta seregei késtek, Mihály vajda pedig a magyar katonaságot Havasalföldre küldve, saját csapataival megkezdte Erdély meghódítását.

Erdély politikai-gazdasági helyzetének romlása ellentétben állt a török birodalom érdekeivel; a fejedelemség legyöngülése s Basta seregei révén a német befolyás elhatalmasodása pedig egyre határozottabb közbelépésre készítette a Portát. Támogatásáról biztosította az ismét fejedelemségre törő Báthori Zsigmondot, akit a kolozsvári országgyűlés fejedelemmé is választott. A császár viszont utasította Basta generálist, hogy helyezze vissza helytartói székhébe Mihály vajdát. Basta és Mihály vajda seregei tehát egyesülve vonultak a Porta által fegyveresen nem támogatott Báthori Zsigmond, valamint az erdélyi nemesek ellen s 1601. augusztus 3-án Nagy-Goroszló mellett döntő győzelmet arattak. A veszített csata után Báthori végleg elhagyta az országot, Mihály vajdát pedig az önálló akcióit nem jó szemmel néző Basta 1601. augusztus 19-én megölette.⁵

A vázolt erdélyi eseményekről hírt adó három röplap közül a *Neue Zeitung aus Ungern* (3. sz.) jelenhetett meg legkorábban, mert még 1601 előtti híryanagot tartalmaz.⁶ Különböző forrásokra hivatkozva számol be a török béke-kötési szándékáról, Mihály vajda megbízhatatlanságáról, tervezett moldvai hadjáratáról, a császári sereg Erdélybe irányításáról és várható külföldi támogatásáról.

A *Gute Nawe Zeitung* (2. sz.) című drezdai újságlap kassai és prágai tudósítás alapján tájékoztat a goroszlói ütközetről, megjegyezvén, hogy a legyőzött Báthori Zsigmondot a Mihály vajda által 1600 májusában Moldvából kiűzött Jeremiás fejedelem hívta segítségül. A *Neue Zeitung Vom Fürsten Michael Weida* (4. sz.) a Torda melletti császári táborban 1601. augusztus 20-án készült tudósítást közöl Basta generális és Mihály vajda ellentéteiről s utóbbi augusztus 19-i megöletéséről.

A 17. századi hírközlés gyakorlata szerint a három röplap nemcsak a címlapon említett eseményekről tudósít, hanem általánosságban tájékoztat a török haderő és a magyar városok, várak helyzetéről, az országban állomásozó nyu-

⁴ BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, 1943. 103.

⁵ ACSÁDY Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története 1526-1608*. Budapest, 1897. 558.

⁶ A röplap címe után zárójelben közölt szám a tanulmány végén közreadott bibliográfiai leírás sorszámára utal.

gati csapatok ellátásáról, hangulatáról s ritkábban néhány németországi eseményről. A röplapok híryanagának összeállítói nyilvánvalóan nem magyarok, de érdekelték voltak a korszak politikai eseményeiben, hadi vállalkozásaiban.⁷ S mivel gyakran nem szemtanúk tudósításait, hanem közvetett úton szerzett híreket közöltek, igyekeztek a hitelesség dokumentálására autentikusnak tekinthető személyek levelére, vagy jól informáltak hihető — de rendszerint névtelen — prágai, bécsi tudósítókra hivatkozni.

Az 1601-ből származó, további négy újságlap fő témája Székesfehérvár 1601. évi visszafoglalása. A *Fröliche Zeitung* (1. sz.) csupán rövid tudósításokat közöl az 58 év óta török kézen levő város felszabadításáról. A *Neue Zeitung, Was sich fürgewaltige Scharmützel* (5. sz.), valamint a *Neue Zeitung, Welcher Gestalt der Türck . . .* (6. sz.) címkezdetű két újságlap viszont napról napra számol be a császári csapatok jelentős sikereként méltatott győzelem kivívásáról. Hely- és művelődéstörténeti szempontból mindhárom röplapnál több figyelmet érdemel a *Relation Und klarer Bericht* (7. sz.), amelynek a Fehérvár alatt elhelyezkedő keresztény táborból keltezett tudósításai a szemtanúk szubjektív élményei alapján adják elő az eseményeket. A szeptember 17-i híryanag szerzője leírja a város fekvését s a két előváros körülményes elfoglalását, ahová a keresztény csapatok a kifaggatott lakosság útbaigazítása nyomán, a mocsarakon át hatoltak be. A szeptember 19-i tudósítás sajnálkozva számol be arról, hogy a menekülő törökök a belváros lőporraktárnak használt főbb épületeit felrobbantották:

„Die schöne Burg neben der grossen Kirchen, so fast so gros als die zu Wien, und sonderlich die Thumbkirche, so uberaus schöne und grosse Gebewde gewest, desgleichen die schönen grossen gemaleten Heuser, die man aus den Vorstedten gar wol sehen können, ist alles von dem Pulver niedergeworffen und verbrant worden, dass es immer schade ist.“⁸

A kétségkívül legértékesebb röplap — a hely- és nyomdanév nélkül kiadott *Friedens Puncta* (8. sz.) — a szakirodalomban eddig források alapján sem említett RMK. III. nyomatvány: a II. Rákóczi György és az erdélyi rendek által kötött egyezség szövegét adja közre a Várad és a partium átadása ügyében. A besztercei országgyűlésen 1659. március 3-án ratifikált szerződés előzményei 1657-be nyúlnak vissza, amikor II. Rákóczi György X. Károly svéd király szövetségeseként bekapcsolódott a lengyelországi hadjáratba. Rákóczi Lengyelország megtámadása előtt kikérte a Porta engedélyét, de az — támogatás helyett — három hónap múlva visszatérésre szólította fel.⁹ Közben X. Károly a Svédország ellen indított dán-osztrák támadás miatt visszavonulásra kényszerült, I. Lipót császár pedig csapatokat küldött Rákóczi ellen Lengyelországba. A kudarcba fulladt vállalkozás után a Porta kényszerítette az erdélyi rendeket Rákóczi fejedelemségének megszüntetésére. 1658. október 5-én — az idős Rhédei Ferenc után — Barcsai Ákos került Erdély trónjára, s csakhamar megkezdte a tárgyalásokat a Rákóczi tulajdonában levő Várad és a partium átadása ügyében. Rákóczi és az Erdélyt képviselő Lázár

⁷ BENDA Kálmán: *A törökör német újságírodalma*. Budapest, 1942. 59.

⁸ 4. lev. rektó.

⁹ PÉTER Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Budapest, 1975. 137.

György 1659. január 30-án írta alá a megállapodást¹⁰, a rendek pedig 1659. március 3-án a beszercei országgyűlésen ratifikálták az egyezséget.¹¹ A *Friedens Puncta* című röplap a ratifikált szöveget közli német fordításban s helyenként kissé rövidítve, 1659. március 30-i téves dátummal. Minthogy sem a Lázár György által aláírt megállapodás, sem a beszercei országgyűlésen ratifikált *Puncta pacificationis* egykorú kiadásáról nincs tudomásunk, a történeti dokumentum értékű *Friedens Puncta* teljes szövegét hasonmásban mutatjuk be.

II. Rákóczi György lengyelországi sikertelen vállalkozásának megindítása-kor több tényezőt figyelmen kívül hagyott: közülük a legfontosabb a török erőviszonyok megváltozása volt. 1656-ban ugyanis a nagyvezérré kinevezett, nagy tehetségű Köprüli Mohamed ragadta magához a 17. század első felében belső válságokkal küzdő török birodalom irányítását, s az államapparátus és a hadsereg energikus megszervezésével rövid idő alatt ismét kezdeményező- és támadóképeséssel fejlesztette a török hatalmat. Fia, Ahmed nagyvezér 1663. évi hadjárata során előbb Párkány, majd Érsekújvár is török kézre került.

A Stockholmban fennmaradt *Journal* (9. sz.) Érsekújvárra vonatkozó tudósítása nem a város 1663. évi elfoglalásáról ad hírt, amint azt a címlapra ceruzával írt 1664. évszámból gondolni lehetne, hanem a 22 évvel későbbi felszabadítás előkészületeit ismerteti. A fontos erődítést több hetes kemény küzdelem után, 1685 augusztusában foglalták vissza Lotharingiai Károly vezetése alatt a magyar és császári seregek. A legtöbb egykorú híradás az ostrom eseményeiről és a győzelem jelentőségéről számol be¹². Ezzel szemben a stockholmi gyűjteményes kötet *Journal* című darabja a Lotharingiai Károly által 1685. július 11-ére összehívott haditanácson megvitatott tervet ismerteti, majd naponkénti tudósításban sommázza a július 12-15. közötti hadicselekményeket. A város elfoglalásáról azonban már nem számol be. Szövege tehát nem azonos az ugyancsak 1685-ben kiadott *Journal* című, francia nyelvű röplapéval, amely mind az Országos Széchényi Könyvtárban, mind a stockholmi királyi könyvtárban megvan.¹³

A *Relation* (10. sz.) című röplap a felszabadító háború két évvel későbbi fontos eseményéről ad hírt: 1687. augusztus 14-éről keltezett tudósítás alapján a második mohácsi csatának is nevezett nagyharsányi összecsapásról számol be, amely Eszék, Pétervárad és más szlavon várak felszabadításával végződött. Szövege pontosan megegyezik az Országos Széchényi Könyvtár Röpl. 991 jelzetű, ugyancsak 1687-ben megjelent újságlapjának szövegével, de míg az utóbbi négy levélen, nagy kenyértípussal és levegősebb szedéssel készült, a Stockholmban őrzött *Relation* apró betűtípussal és kis sortávolsággal szedve, két lapon adja közre ugyanazt a szöveget.

A gyűjteményes kötet további három 17. századi, magyar vonatkozású nyomtatványa szintén a felszabadító hadjárat eseményeihez kapcsolódik. Közülük a *Lista* című (12. sz.) az 1691. augusztus 19-i péterváradi és szalánkeméni ütközet elhunytjainak és sebesültjeinek névjegyzékét közli, akárcsak a Széchényi Könyvtár Röpl. 1059 jelzetű darabja. Feltehetően ez utóbbi az utánnymot,

¹⁰ ERDÉLYI Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége*. Budapest, 1906. 47. A szöveget közli: SZILÁGYI Sándor: *Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek*. XII. Budapest, 1887. 146-148.

¹¹ A *Puncta pacificationis* magyar szövegét közli Szilágyi: I.m. 195—200.

¹² HUBAY: I.m. 846, 851, 852, 852a, 861, 862, 862a, 869-872, 877a, 887-889, 891, 893-894, 898, 907.

¹³ HUBAY: I.m. 877a. A stockholmi Királyi Könyvtárban levő példány jelzete: Hist. Ty-Österrik. Polit. 1685.

mert kevésbé igényes tipográfiai kiállításban, 7 levélre szorítva adja közre a Stockholmban levő 8 levelés nyomtatvány szövegét.

A szalánkeméni ütközet áldozatainak névsora mellett maradt fenn a stockholmi kolligátumban a nagy győzelem megünneplésének egyik eseményét megörökítő *Descriptio* (11. sz.). A kétlevelés nyomtatvány arról a fogadról számol be, amelyet a bécsi angol követ adott a szalánkeméni ütközet alkalmából. A *Descriptio* szerint az ünnepség nem korlátozódott a meghívott miniszterek, követek és más előkelőségek körére: az eseményre összegyűlt nép között ugyanis pénz és különféle ételeket osztottak szét. A palota bejárata fölé pedig fából faragott emlékmű került, amelynek tematikáját és szövegét a nyomtatvány részletesen ismerteti.

A kötet *Relations-Diarium* című darabja (13. sz.) az 1697. szeptember 11-i zentai csatáról tájékoztatja a közvéleményt. Érdeemes összevetni e kiadást az ugyanezen eseményről beszámoló, egykorú röplapokkal, mert az eltérések bepillantást nyújtanak az újság szerkesztés 17. századi fogásaiba. Az Országos Széchényi Könyvtár Röpl. 1079, 1080, 1081. és App. H. 1460 jelzetű újságlapjaiban lényegében a *Relations-Diarium*-éval azonos szöveg jelent meg. A Röpl. 1081-ben azonban a császári csapatok veszteségeiről közreadott kimutatás után még egy *Kleine Relation des Verlusts an Türckis Seiten* című rövid híradás következik. Két újság (Röpl. 1079 és 1080) szűkszavúbb tudósítást közöl a törökök veszteségeiről; a Stockholmban levő *Relations-Diarium*-ból, valamint az App. H. 1460 jelzetű röplapból pedig már teljesen hiányzik az ellenség veszteségeinek sommázása.

A stockholmi kötet korszakunkba tartozó utolsó ismeretlen magyar vonatkozású röplapja Belgrád 1717. évi felszabadításáról és a város átadásának feltételeiről tudósít. Ebben az *Ausführliche Relation*-ban (14. sz.) ugyanaz a szöveg jelent meg, mint a Széchényi Könyvtár 1215. jelzetű röplapjában, utóbbiban azonban még egy epigramma is olvasható. Azonos szövegű tudósítást közöl a Széchényi Könyvtár 1214. jelzetű röplapja is, de az *Ausführliche Relation*-ban kiadott *Capitulations Puncte* című fejezet nélkül. Két másik röplapunkban (Röpl. 1212 és 1213) viszont csupán ez utóbbi szöveg ismétlődik.

A Stockholmban őrzött röplapok közül 10 hely-, illetve nyomdanév nélkül jelent meg. Közülük 5 röplap nyomdászát sikerült meghatározni. E nyomtatványok kiadására vonatkozó megállapításainkat — a röplapok bibliográfiai leírásainak sorrendjében — az alábbiakban ismertetjük:

4. *Neue Zeitung Vom Fürsten Michael Weida.*

Erstlich gedruckt zu Dressden, hernach zu Leipzig.

Az impresszum szerint a röplap valószínűleg Lipsében jelent meg, a nyomdász neve azonban nincs megadva. A stockholmi kötet más darabjaival való típusösszevetés alapján jutottunk arra a következtetésre, hogy a *Neue Zeitung* ugyanazokkal a betűtípusokkal készült, mint a *Fröhliche Zeitung* (1. sz.), amely „durch Jacobum Gaubisch, typis haeredum Berwaldi” megjelöléssel került forgalomba. A neves és igen termékeny Berwäld-officinát Jakob Berwäld alapította 1539-ben. Maga 1570-ig, Zacharias nevű fia pedig 1585-1598 között irányította a nyomda munkáját. Jakob Gaubisch 1589-től kezdve faktorként működött az üzemben s Zacharias Berwäld halála után az 1602-ig aktív nyomda kiadványain gyakran saját nevét is feltüntette.¹⁴ A típusazonosság tanúsága szerint a *Neue Zeitungot* is Jakob Gaubisch adta közre a Berwäld örökösök tulajdonát képező betűkkel.

¹⁴ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 263., 266.

5. *Neue Zeitung, Was sich fürgewaltige Scharmützel* (5. sz.)

Erstlich gedruckt zu Dresden, hernach zu Leipzig Im Jahr 1601.

Az előző nyomtatványával azonos szövegezésű impresszum alapján feltételeztük, hogy ez a röplap is a Berwäld örökösök típusaival dolgozó Jakob Gaubisch kiadványa. A betűtípus-összevetés e feltevést igazolta, mert a 4. és 5. számú röplapok azonos kiemelős szövegtípussal készültek.

6. *Neue Zeitung, Welcher Gestalt der Türck* (6. sz.)

Erstlich gedruckt zu Dresden, hernach zu Leipzig, Im Jahr 1601.

Ugyanúgy Jakob Gaubisch nyomdásznev nélkül kiadott munkája, mint a 4. és 5. számú röplap. Ezt igazolja az azonos fogalmazású helymegjelölés, továbbá a címkép, amely a 4. számú röplap címlapján is szerepel. A kiemelős- és nagyobb szövegtípust Jakob Gaubisch a *Fröhliche Zeitung*-ban (1. sz.), a kisebb szövegtípust viszont a 4. és 5. számú röplapokban használta.

11. *Descriptio*. . . H., év, ny. n.

A bécsi angol követségen rendezett ünnepségről kiadott alkalmi nyomtatvány változatos tipográfiája jól felszerelt, gondos officinára vall, kiemelős- és szövegtípusai pedig a bécsi Cosmerovius-nyomda betűivel egyeznek meg.¹⁵ A vállalkozás megalapítója, Matthäus Cosmerovius 1640-től működött, 1649-től mint udvari könyvnyomtató. 1674-ben bekövetkezett halála után a nyomdát Matthäus Cosmerovius második felesége, Susanna Christina Saher vezette tovább.¹⁶ Az 1691. évi eseményről tudósító *Descriptio* az özvegy műhelyéből került ki csupán a nyomtatvány alkalmi, ünnepi jellege miatt maradhatott e róla "Susanna Christina Cosmerovin" szokásos nyomdamegjelölése.

1

12. *Lista*. . . H., év, ny. n.

Az 1691. évi szalánkeméni ütközetről szóló tudósítást — a 11. számú röplaphoz hasonlóan — Susanna Christina Cosmerovin adta közre, mert a kis nyomtatvány valamennyi típusa megtalálható az özvegy más kiadványaiban. Az a² levél rektóján levő címeres záródísz több magyar vonatkozású Cosmerovius-nyomtatványban (RMK. III. 3337, 3431, 3621) szerepel, az utolsó lap záródíszét pedig — mint a Cosmerovius-nyomda metsetét — Mayer bécsi nyomdatörténete is bemutatja.¹⁷

A 14 — eddig ismeretlen — röplap magyar vonatkozású híryanagának ismertetése, valamint közülük 5 impresszum nélkül kiadott újság nyomdászának meghatározása után, még röviden arra a kérdésre érdemes választ keressünk: milyen politikai, diplomáciai és gazdasági tényezők játszhattak közre abban, hogy a magyarországi eseményekről tudósító, ismertett röplapok éppen Svédországban maradtak fenn? A röplapokat magában foglaló gyűjteményes kötet jelzetéből — „Hist. Österr. Polit” — annyit rögtön megállapíthatunk, hogy az elsősorban Magyarországot érintő aprónyomtatványok a Habsburg-ház történeti dokumentumaiként nyertek besorolást a stockholmi királyi könyvtárban. Ebben a szélesebb kitekintésben természetes, hogy az is-

¹⁵ Ugyanezekkel a típusokkal készült Cosmerovius-kiadványok: [SPIESS, Placidus:] *Augustana et Anti-Augustana Confessio*. Wien, 1681. Johann Christoph Cosmerovius. RMK. III. 3094a. — *Aussführliche und warhafftige Beschreibung, wie es mit denen Criminal-Processen . . . wider F. Nadasdi . . . hergangen*. Wien, 1671, Matthäus Cosmerovius. RMK. III. 2549.

¹⁶ BENZING: I.m. 459. — MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482-1882*. I—II. Wien, 1883-1887. I. 232-235., II. 6-7.

¹⁷ MAYER: I.m. I.356.

1617
Neu
orden
1605

Neue Zeitung

Welcher Gestalt der

Zürck nach grossen erittlichen Schaden vnd
verlust vieler fürnehmster Zürcken / für Sülzweil-
sendung mit spanden abgezogen.

Desgleichen wie der Berg aus Lika in der
Prouins / in seinem Bezelt oberfallen / darvon sie ein
groses Gut bekommen / vnd fast die ganze Prouins im
Papere verhoeret / vnd Christen erdtiget / fast alle
Zürcken erschlagen vnd gefangen.

Erstlich gedruckt zu Dresden / Hernach
zu Leipzig Im Jahr 1607

1617
Neu
orden
1605

Neue Zeitung

Was sich fürgewaltige

Scharmügel / die fast einer Zehlschlacht zu
vergleich / mit den Zürcken / welche Stralwestenburg
wider belagert / zugaragen / Darinnen der harm-
perlige Vort allemal das Blut geben /
dass die vnsrigen die Zürcken auß
ihrem vortell geschlagen.

Auch wie des Basia von Dsen vñ Rhschais
Kopff ins Lager bracht / woschen die Zürcken
gerne wider essen wollen.

Erstlich gedruckt zu Dresden / hernach zu Leipzig
Im Jahr 1607

1. **E**sprechen und leben mit/ oder heimlich noch öffentlich es
 was / so wider Sr. Fürstl. Gn. Mogesi oder deroelichen Fürstl.
 Gemahlin / wie in gleichen untern gnädigsten Fürsten Abo
 sum Darchen / oder dem gangen Reich prazjudiciallich und nachrich
 lich bey der Chrißlichen Pfort / weder durch Brieffe / als auch sonsten / für
 unfer was für einem Prätext und Ohn es immer seyn möchte / für
 zunehmen und zu practizieren / wann auch jemand von uns zu condolis
 ten entwer von Sr. Fürstl. Gn. zu gratulieren oder zu condolis
 ren abgefertiget würde / oder sonst in andere Gelegenhejt dahin reiste /
 auff dergleichen Fall verprechen wir bey recht Chrißlicher Treue und
 Glauben Myer Fürstl. Gn. bestes zu bescheiden / und dagegen allen
 Schwan müllichst zu verhindern.

2. **W**ir verprechen auch / das wir weder aus selb-ständigen Antrieß
 noch auff unser igeigen Fürsten Besch / noch auff anderer (wie sie uns
 me Dnamen haben mögen) Überredung uns dahin verleiten lassen wol
 len / wider Sr. Fürstl. Gn. die Waffen zu ergreiffen / wir würden dem
 durch eine solche Macht / wider wir nicht widerstehen können / darzu ge
 nöthiget: Als wann wir etwan dessen von dem Türcken beschliget wer
 den / auff dergleichen Fall wir uns der Chrißlichen Ehrlr nach werden
 zu verhalten wissen / damit nicht Chrißliches Blut möchte vergossen
 werden.

3. **D**ie Ehren / welche beyder Fürsten in Siebenbürgen besigen /
 wollen wir / noch ein Fürst den andern entweihen / so / wann / dort
 dessenwegen eine außdrückliche Verordnung von dem Türck sich / dort
 ergienge. Auff welchen Fall wir uns demnoch dahin bemühen wollen /
 womit beyde Fürsten und dero Gemahlinne in ruhigem Posses nicht
 ten erhalten werden. Solches geloben und versprechen nicht allein bey
 de Fürsten unter sich selbst / sondern auch wir / und das weder wir noch
 auch sie die Fürsten weder für sich / noch auch durch andere / desfalls bey
 dem Groß-Türcken etwas suchen oder außbringen wollen / sondern sollen
 vielmals berechtiget seyn / den Proprietarium solcher Ehren bey seinem
 yer:

hergrachten Reich zu manneieren und zu schützen. Welches denn so
 wol von gegenwertigen als zukünftigen gedachter beyder Fürsten zu
 verstan / und soll dieses Ihr und unfer allgemeines Besche seyn.

4. **W**ann auch beyder Fürsten bey dero Legationen / oder auff des
 hohen Landesfall / welschen doch Gott gnädigst verhöhen wolte / dero
 kelen Fürstl. Erben in Siebenbürgen zu verhöhen gewillt wären / sol
 len und wollen wir solches in Feinertey weise verhindern / wir würden dan
 eines andern von der Türckischen Pforte deswegen beschliget.

5. **S**o auch jemand wolt / der etwan in Siebenbürgen oder auch
 in Ungarn begüert ist / und beliben hätte in eines oder des andern Für
 sten Dienste sich zu begüert / demselben solches keines weges verwehret /
 noch er desfalls an verunruhiget / viel weniger durch uns oder unfer Für
 sten dergleiche Nachts-Inwohner das Homagium zu prästieren / ange
 strengt werden.

6. **E**s solch allen und jeden beyder Fürsten Dinerthanen in
 Siebenbürgen frey stehen / ein-und abzuziehen / wenn nur solches nicht
 zu des Landes Ruin und Schaden gerüchet.

7. **W**ir beghehen auch nicht / von des Herrn Stephani Darks
 7p Weilen Gemahlin Ehren etwas wegzunehmen / noch auch das es
 was weggenommen worden solt / anzubesehen / wann er sich nicht als ein
 Fremder des Landes erzeigt / doch mit den Condition / das er gewissen
 Verstand und Versicherung thue / das im Fall jemand auff solchen Ohn
 tem einige Anforderung hätte / er dessenwegen noch vor den Erquan
 durch Vermittelung auffrichtiger Leute einen gewisse Vertrag außrich
 te. Die Erquan aber sollen inner Jahresfrist / von dem Tage des Ables
 bens der seligen Frau an zur rechnen / eingeliefert. And wenn die Sache
 begülich / so solches hernach mit einhelligem Consens beyder Fürsths
 pen / denen constituirten Richter fürgetragen / und inner Jahresfrist
 sollich vollzogen werden.

8. **A**nlangende die von Sr. Fürstl. Gn. und uns abgetretete
 Pfestung Warabana / so verpflchten wir uns ditzelbige dem Türcken uns
 ter künertier Prätext zu abergeben / sondern vielmehr allerley Mittel und
 Wege

173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

LISTA

Deffen

Was bey jüngstem/ unterm 19. Au-
 gusti 1691. zwischen Peterwarden und
 Salankemen/ darbey gegangenen

Veressen/

So moß

An Generals/ Persohnen/ als allen andern
 Ober/ und Unter- Officieren/ auch Gemeinen
 Todt geblieben/ und bliehet

Auß dem Kaiserl. Feld- Lager zwischen Peterwarden
 und Salankemen/ den 19. Augusti/ 1691.

General Feld- u. Wachmeister Herr Bog von Hoffstein/	1	Leutnant Herr von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1
General Feld- u. Wachmeister Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1	Leutnant Herr Graf von Zucow	1
Summa	4		
General Feld- u. Wachmeister Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
General Feld- u. Wachmeister Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom rechten Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom linken Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom rechten Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom linken Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom linken Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom rechten Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom linken Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom rechten Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/	1		
Unter-Officer einGemeine III.	111.		
Summa	113.		
Leutnant Herr Heinrich Graf von Starckenberg/			
1			
Leutnant Herr Graf von Sauges ist gestorben den 26. Augusti/	1		
Leutnant Herr von Xrenberg ist gestorben den 25. Augusti/	1		
Leutnant Herr Graf von Zucow	1		
Summa	4		
Leutnant Herr Graf Guido von Starckenberg	1		
Leutnant Herr Graf Corbelli	1		
Summa	2		
Folgen die Regimente zu Fuß vom linken Flügel.			
Alt- Starckenberg.			
Leutnant Johann Franz Baron von Clam	1		
Leutnant Arnold von Ischy/			

mertett egykorú tudósítások a svéd közvéleményt is érdekelték, mert a Habsburg birodalom az egyre jelentősebb északi nagyhatalom politikai és gazdasági célkitűzéseit saját hatalmi törekvéseivel folyamatosan zavarta, hátráltatta.

Az európai vezető hatalmak érdekellentétei a 17. század folyamán lefelől a harmincéves háború keretében bontakoztak ki. Az 1618. évi prágai események ugyanis alkalmat adtak a Habsburg-ház ellenfeleinek felzárkózására. Hollandia volt elnyomóit igyekezett hatástalanítani, Franciaországnak viszont nagyhatalmi törekvéseit nem hagyta érvényesülni az osztrák-spanyol uralkodóház. Közvetettebb érdekellentét formálta a svéd-osztrák kapcsolatokat. Dánia és Svédország ugyanis elsősorban balti kereskedelme védelmében került szembe a lengyel konkurrenciát nem egyszer támogató Habsburg-birodalommal.¹⁸ A vezető európai nagyhatalmak e nemzetközi küzdelméhez nyújtottak közvetve segítséget a Habsburg-ellenes szövetségekhez, csoportosulásokhoz kapcsolódó erdélyi fejedelmek, s általában a magyarság függetlenségi harcai.

A XVII. század vezető magyar politikusait az általános fejlődés és az ország békéjének, gazdasági helyzetének megszilárdítása arra kényszerítette, hogy igyekezzenek rendezni kapcsolataikat mind a törökkel, mind a Habsburg-hatalommal. E program summája: hatástalanítani, s ha lehet, kiűzni a törököt, s az ország érdekeinek tiszteletben tartására szorítani az idegen Habsburg-abszolutizmust. A magyarságnak mindkét célhoz támogatókra, szövetségesekre volt szüksége. Az így kialakult svéd-magyar politikai-diplomáciai kapcsolatokat olykor gazdasági, máskor rokoni érdekeltségek erősítették, mint Bethlen Gábor fejedelemsége idejében. Sógora, Gusztáv Adolf állandó követet küldött Erdélybe, hogy biztosítsa Bethlen támogatását lengyelországi hadjáratához. Oxenstjerna svéd kancellár pedig egy nem jelentéktelen gazdasági szövetség — a svéd-magyar rézgyedáruság — létrehozására kérte fel az 1628 júliusában Erdélybe delegált követet, Strassburgi Pált.¹⁹ E terv nem valósult meg, de svéd kapcsolataink Bethlen Gábor halála után sem szűntek meg.²⁰ Röplapjainkkal kapcsolatban csupán II. Rákóczi György és X. Károly lengyelországi vállalkozására utalhattunk, de X. Károly az 1658 tavaszán létrejött rajnai szövetség révén később is igyekezett érvényesíteni Habsburg-ellenes politikáját.

A felszabadító hadjáratok idején egyébként is nemcsak a szomszédos, vagy a részvételük folytán közvetlenül érintett országokban, hanem Európa távolabbi területein is fokozódott az érdeklődés a magyarországi események iránt, mert a török esetleges döntő győzelme, nyugati előretörése még a Habsburg-házzal érdekellentétben álló nagyhatalmak számára sem volt kívánatos. Így nemcsak a hivatalos — diplomáciai-katonai — hírszolgálat tartotta nyilván Európa-szerte a felszabadító hadjárat eseményeit, hanem a közvélemény is igényt tartott arra, hogy figyelemmel kísérhesse az 1660-as évektől kezdve egyre nagyobb visszhangra találó küzdelem alakulását.

¹⁸ PÉTER: I. m. 21—22.

¹⁹ SZILÁGYI Sándor: *Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez*. Történelmi Tár, 1882. 241. — SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor és a svéd diplomácia*. Budapest, 1882. 13.

²⁰ SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetekezéseinek történetéhez*. Budapest, 1873. — *Hungary and Sweden early contacts, early sources*. Ed. by the Swedish-Hungarian Historical Committee. Foreword by Folke Lindberg and György RÁNKI. Compiled by György SZÉKELY and the Swedish National Archives. Budapest, 1975.

A Habsburg-svéd érdekkellentétek, a 17. században eléggé folyamatos svéd-magyar kapcsolatok, s az általános törökellenes hangulat egyaránt közrejátszott tehát abban, hogy a magyarországi hadi eseményekről tudósító újságok, fontos történeti dokumentumok Svédországba is utat találtak. Nem véletlen és nem is egyedi jelenség, hogy kivételes hungarika ritkaságok éppen Stockholmban maradtak fenn.

* * *

1. Fröliche Zeitung // Von der Belagerung // vnd Eröberung der herrlichen vnd // gewaltigen Vestung // Stulweissenburg // So der Türck acht vnd funfftzig // Jahr jnnen gehabt. // Sampt andern Zeitungen mehr, etc. // [Fametszet: várostrom.] Erstlich gedruckt zu Dressden, Hernach // zu Leipzig durch Jacobum Gaubisch. // Typis Haeredum Bervvaldi. // ANNO // M.DC. I. //

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 430a (xeroxmásolat).

2. Gute Nawe Zeitung, // Wie Michael Weida // der Fürst in Siebenbürgen, den Für- // sten Sigissmundo Bathori geschlagen, das Feld // erhalten, vnd in die Zehen Tausent Mann erleget, // Hundert vnd Sechs vnd Sechtzig Fahnen, // Geschütz, heimliche Briefe, vnd gantze // Artolorey bekommen. // [Fametszet: csatajelenet.] Im Jahr, // M.DC. I. // [F. 4r:] Dresden bey Matthes Stöckel den Jüngern. //

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 430b (xeroxmásolat).

3. Neue Zeitung aus Ungern. // Mehomets Aga Bassa // des Türkischen Keyzers Kriegesvolcks // Rath vnd Oberster Heuptman, vber das gantze La- // ger, Schreiben an Duca di Mercurio Kriegs Obersten // auff vnser der Christen seiten. // Sampt der Historia von dem vberaus // reichen Meissel Juden, welcher zu Prag gestorben, // vnd sehr viel Golds verlassen, Vnd was sonsten aus Prag an // fühneme Herren geschrieben ist. // Auch was sich in Ungern für ein gross // Wunderwerck zugetragen. // Gedruckt im Jahr MDCI. //

H. ny. n. 4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 431a (xeroxmásolat).

4. Neue Zeitung // Vom Fürsten Mi- // chael Weida, dem die Keys. May. volck // vnd Geld geschickt, Ihrer Mayt. zu gut Sieben- // bürgen wider einzunemen, Aber als er solches eröbert, für sich selbst // behalten, dess Keyzers Volck mit hülf der Türcken vnd Tartarn // verret herischer weise niederhauen, vnd als denn dieselben sampt sei- // nem gantzen Heer dem Türcken zu gut in Ungern führen // wollen, Darüber er von dem Herrn Basta mit der // Keys. Mayt. Kriegssheer vmbringet, vnd mit // den seinen erschlagen worden. // . . . Sampt andern Zeitungen mehr. // [Fametszet: Trónoló király előtt fegyveres hírhez.] Erstlich gedruckt zu Dressdē, hernach zu Leipzig. //

Leipzig [Jakob Gaubisch, typis haeredum Berwaldi, 1601.]

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 431b (xeroxmásolat).

5. Neue Zeitung, // Was sich fürgewaltige // Scharmützel, die fast einer Feldschlacht zu // vergleiche, mit den Türcken, welche Stulweissenburg // wider belagert, zugetragen, Darinnen der barm- // hertzige Gott allemal das Glück geben, // dass die vnserigen die Türcken auss // ihrem vorteil geschlagen. // Auch wie des Bassa von Ofen vñ Khahaia // Kopff ins Lager bracht, welchen die Türcken // gerne wider lösen wollen. // [Fametszet: Török férfi mellkép „DV STERCK GOTTES IST ALLER MENSCHEN SIGEL” körirattal.] Erstlich gedruckt zu Dressden, hernach zu Leipzig. // Im Jahr 1601. //

Leipzig [Jakob Gaubisch, typis haeredum Berwaldi].

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 431c (xeroxmásolat).

6. Neue Zeitung. // Welcher Gestalt der // Türck nach grossem erlittenen schaden vnd // verlust vieler fühnemer Türcken, für Stulweis- // senburg mit schanden abgezogen. // Dessgleichen wie der Beeg aus Lika in der // Prouintz, in seinem Gezelt vberfallen,

daroun sie ein // grosses Gut bekommen, vnd fast die gantze Prouintz mit // Feuer ver
heeret, viel Christen erledigt, fast alle // Türcken erschlageu vnd gefangen. // [Fametszet:
Trónoló király elött fegyveres hírhezó.] Erstlich gedruckt zu Dressden, Hernach //
zu Leipzig, Im Jahr 1601. //

Leipzig [Jakob Gaubisch, typis haeredum Berwaldi].

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 431d (xeroxmásolat).

7. Relation // Vnd klarer Bericht, was // sich vom Anfang bis zum Ende, mit Eröbe-
rung // der gewaltigen vnd schönen Vestung Stulweissenburg zuge- // tragen vnd verlauf-
fen. Wie auch der Oberste Beeg sambt // andern Türcken vnd Türkinnen gefangen, vnd
neben // etlichen erledigten Christen, Weiber vnd Kinder, // auff etlich hundert Wagen
gen Raab gefüh- // ret vnd begleitet worden. // Sambt andern Zeitungen mehr, zc. //
[Fametszet: Várost ágyúzó, ostromló törökök.] Im Jahr M. DC. I. // [F. 4.] verzo: Dressden
bey Matthes Stöckel dem Jüngern. //

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 431e (xeroxmásolat).

8. Friedens Puncta // Derer Stände aller drey Nati- // onen in Siebenbürgen und //
Sr. Fürstl. Gnad. // ACHATII BARCHAY, // zc. // Gevolmächtigten Gesandten //
GEORGII LAZARI, // Auff // Derselben allgemeinen Land- // tage zu Beszterczy dem
Durchläuchtig- // sten Fürsten und Herrn, // Hn. GEORGII RAGOZY, // zc. // Fürgetra-
gen, und folgens mit Ihm // geschlossen. // ANNO MDCLIX. //

H., ny. n. [1659.] 4° 2 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, RMK. III. 2104b (xeroxmásolat).

9. JOURNAL // Dessen was sich bey Angriff der Vestung // Neuheusel zugetragen,
und wie darmit // avanciret wird. //

H., ny. n. [1685.] 4° 2 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 877b (xeroxmásolat).

10. RELATION, // Der von der Christlichen Armee, wi- // der dero Erbfeind, bey dem
Berg Harsan, // unweit Siclos erhaltenen herrlichen // Victori. //

H., ny. n. [1687.] 4° 2 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 991a (xeroxmásolat).

11. DESCRIPTIO // Der von dem, am Kays. Hoff anwesenden Kö- // nigl. Engelländ-
Hrn. Gesandten zc. zc. wegen dess bey // Salankement erlangten Siegs wider den Türcken,
aufgerichteten // Structur vor seinem Quartier, bey dem am 7. und 17. Sept. // 1691.
gehaltenen grossen Festin, cum Chronographico der // besagten Victori. //

[Wien, Susanna Christina Cosmerovius, 1691.] 4° 2 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 1053a (xeroxmásolat).

12. LISTA // Dessen // Was bey jüngstem, unterm 19. Au- // gusti 1691. zwischen
Peterwardein und // Salankement vorbey gegangenen // Treffen, // Sowohl // An Gene-
rals-Persohnen, als allen andern // Ober- und Unter-Officiern, auch Gemeinen // Todt
geblieben, vnd blessirt // worden. // Auss dem Kayserl. Feld-Lager zwischen Peterwardein
// vnd Salankement, den 19. Augusti, 1691. //

[Wien, Susanna Christina Cosmerovius, 1691.] 4° 8 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 1059a (xeroxmásolat).

13. RELATIONS-DIARIUM, // Der Grossen, // Zwischen denen Kayserlichen und
Türcki- // schen Armeen den 11. Septembr. 1697. unter dem // Cammondo Ihrer Durchl.
Printzen Eugenio von Sa- // voyen, unweit Zenta und klein Canischa // vorbeygangenen
// Blutigen Feld-Schlacht, // In welcher der Türcken über 22000. Mann auf // der Wahl-
statt erlegt, und beyde feindliche Läger, diss-und // jenseits der Theyss, nebst 140. Stuck
Geschütz, und andern // grossen Beuthen, ohne grossen Verlust der Unserigen // glücklich
erobert worden. // Sammt beygefügter Liste aller Todten // und Blessirten. //

H., ny. n. [1697.] 4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 1079a (xeroxmásolat).

14. Ausführliche // RELATION // Von der, den 16 Augusti Anno 1717 geschehenen // Niederlage // der Türckischen Armee, // Und darauff erfolgten Übergabe der Weltberühmten // Vestung Belgrad // Auch der darin gewesenen Türckischen Besatzung zugestanden // CAPITULATION. // . . . HAMBURG, // Gedruckt und zu bekommen bey seel. Thomas von Wierings Er- // ben . . . 1717. //

4° 4 lev.

Országos Széchényi Könyvtár, Röpl. 1208a (xeroxmásolat).

ELISABETH SOLTÉSZ

Die zwischen dem Fürsten György Rákóczi II. und Siebenbürgen, 1659 geschlossenen „Friedens Puncta“ und andere bisher unbekannte Hungarica in der Königlichen Bibliothek zu Stockholm

Im Laufe meines kurzen Aufenthaltes in Stockholm habe ich in der Königlichen Bibliothek neben vielen — auch in Ungarn vorhandenen — Hungarica-Drucken einen Sammelband gefunden, der in chronologischer Reihenfolge geordnet, Ungarn betreffende, interessante Flugschriften enthält. Von den durchstudierten 22 Flugschriften des Sammelbandes sind bloss 6 in den ungarischen Bibliographien erwähnt. Zu dieser Gruppe gehören zwei Ausgaben von 1704 des bekannten Manifestums des siebenbürgischen Fürsten, Ferenc Rákóczi II. (S. Szabó, Károly: *Régi Magyar Könyvtár* (Alte Ungarische Bibliothek), Bd. III. Budapest, 1898. Nr. 4464, 4493). Beide sind Raritäten. Von der letzteren besitzt sogar die Nationalbibliothek Széchényi zu Budapest kein einziges Exemplar.

Weitere 14 Drucke habe ich in der Fachliteratur umsonst gesucht, obzwar sie über Ereignisse der Türkenkriege in Ungarn berichten (S. die Titelbeschreibungen der einzelnen Drucke). Als wichtigstes historisches Dokument sei hier bloss der Druck *Friedens Puncta* (Nr. 8.) erwähnt. Er teilt den Text des Abkommens mit, das die Stände von Siebenbürgen mit dem ehemaligen siebenbürgischen Fürsten, György Rákóczi II., betreffend der Übergabe von Várad und dem Landteil „Partium“ geschlossen und auf dem Landtage zu Beszterce in dem Jahre 1659 ratifiziert hatten. Die Vorgeschichte dieses Abkommens geht auf das Jahr 1657 zurück, als sich György Rákóczi II. dem polnischen Feldzug des schwedischen Königs, Karls X. angeschlossen hatte. Nach diesem unglücklichen Unternehmen wurde das Fürstentum Rákóczi — auf türkischen Befehl — abgeschafft. Über die in Beszterce ratifizierten *Friedens Puncta* des ehemaligen Fürsten von Siebenbürgen und der Stände der drei Nationen in Siebenbürgen ist kein anderes zeitgenössisches gedrucktes Dokument bekannt.

Von den in Stockholm aufbewahrten, erwähnten Hungarica-Flugschriften sind 10 Werke ohne Impressum veröffentlicht. Die von Stockholm übersandten Xeroxkopien ermöglichten uns, mit Hilfe des Typenvergleiches die Erscheinungsangaben von 5 Drucken zu bestimmen. Laut meiner Feststellungen wurden die Flugschriften Nr. 4., 5., 6. von dem Leipziger Drucker, Jakob Gaubisch, mit den Typen der Berwäld-Offizin hergestellt. Zwei spätere Drucke (Nr. 11., 12.) stammen aus der Wiener Druckerei von Susanne Christina Cosmerovin.

Németh János nyomdászattörténete (1818)

Irodalomtörténetírásunk, valamint a magyar nemzeti bibliográfia örvendetes előrehaladásának fényében egyre szembetűnőbbé válik a magyar nyomdászattörténet elmaradottsága: néhány monográfián és részkérdéseket érintő publikáción kívül a magyar nyomdászattörténet egészének korszerű összefoglalását, rendszerezését, de sok fontos kérdés monografikus feldolgozását is sajnálattal nélkülözzük.

Ilyen körülmények között nagy pazarlás, ha még a meglévőt is parlagon hagyjuk: ha tovább kívánunk lépni — ami sürgető kötelességünk —, akkor számba kell vennünk azt a hagyományt, amivel rendelkezünk: hogy valóban rendelkezessünk vele.

E megfontolásból vizsgáltuk meg Németh Jánosnak, a szombathelyi Királyi Líceum történelemtanárának, papnak és hitoktatónak 1818-ban *Memoria Typographiarum inelyti Regni Hungariae et Magni Principatus Transsilvaniae* címmel megjelent latin nyelvű nyomdászattörténetét¹, amely már tizenegy íven közreadott, sok adatot tartalmazó terjedelmével is meghaladta a korábbi, általában igen sovány tartalmú publikációkat.

Németh János munkájával a magyar nyomdászattörténet egyik olyan korai kísérletét szeretnénk bemutatni, amely eddig meglehetősen homályban maradt. Hamar elfeledték és alig-alig használták: az utókor úgyszólván nem tud róla, s ami még rosszabb, meg nem érdemelt vádak is érték.

¹ *Memoria Typographiarum inelyti Regni Hungariae et Magni Principatus Transsilvaniae* quam in systema redigit Joannes Németh . . . Pesthini, Typis et sumptibus Joannis Thomae Trattner. 1818. 176 lap. A műből vett magyar nyelvű idézeteinket Kulcsár Péter fordításában közöljük.

Németh János Vas megyében, Hegyfalun született 1778. december 7-én. Római katólikus papi pályára lépett, 1802-ben szentelték fel. 1803-ban a szombathelyi Királyi Líceum történelemtanára lett és bölcsészettudományi doktorátust szerzett. 1808-tól hittant és tanított és a liceumban hitszónok (exhortator) volt. 1817-től plébános a Vas megyei Rábagyarmaton, 1827-ben az órségi kerület esperese, 1834-ben kanonok. 1836-ban Vas megye táblabírája, a szentszéki ülnöke. 1843-ban ráckevei apátnak, 1847-ben órkanonoknak léptetik elő. 1847-ben a káptalan követe az országgyűlésen. Meghalt 1848. április 12-én. Kiadványunkban érintett nyomdászattörténeti munkáin kívül a *Tudományos Gyűjtemény*-ben megjelent néhány publikációja művelődéstörténeti érdeklődéséről tanúskodik. Életéről és működéséről I. még GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története I—II*. Szombathely, 1929. és III. u.ott, 1935. c. művet. E tárgyban adott szíves felvilágosításáért köszönettel tartozunk Takács Gyula szombathelyi püspöki titkárnak. Irodalomtörténetírásunk egyébként alig mond valamit Németh Jánosról. Szinnyi a *Magyar írók élete és munkái* IX. kötetében röviden megemlékezik róla, de tévesen tulajdonít neki egy, a *Tudományos Gyűjtemény* 1825. évi IX. kötetében megjelent cikket. Ezt *Jóbarátaink vagy ellenségeink* lehetnek nagyobb hasznunkra címmel ugyanis névrokona, Németh János (1803—1868), szintén Vas megyei pap, később gércei plébános írta.

Mi készítette a szerzőt 1817—1818-ban, hogy e vállalkozásba fogjon? Amint az olvasóhoz intézett ajánlásában írja, Magyarország történetének oktatása során az irodalomtörténetben találta a legtöbb hiányt, ezért sorra feljegyezte és katalógusba foglalta azokat az adatokat, amelyeket munkája során feltárt. Belátta azonban, hogy a magyar irodalomtörténet egészét csak sok ember összefogásával lehetne megteremteni, s e nagy munkában való előrehaladásra egyéb elfoglaltsága mellett nincsen érkezése. Ezért „az irodalomtörténet többi ágát egyelőre csírájában hagyva”, azt a részt foglalta össze, „mely eddig a leg-elhanyagoltabb volt”, vagyis a nyomdász történetét.

A gondolat időszerűsége a magyar nyelv és az irodalom, a sajtó- és a könyvkiadás, a könyvtárügy, általában a nemzeti kultúra fellendülésének korszakában nem szorul indoklásra. Németh azonban nemcsak az idők szavára hallgatott: elhatározása mögött szakmai és személyes indítékok nyomaira is lehet következtetni.

Az előző évtizedekben néhány kísérlet történt a magyarországi nyomdák számbavételére. A *Merkur von Ungarn* 1786-ban közzétette a Magyarországon, Horvát-Szlavonországban és Erdélyben működő nyomdák betűrendes névjegyzékét², Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* c. lapjában az ország új nyomdáiról számoltak be 1804-ben.³ Amikor Trattner János Tamás 1817-ben megindítja a *Tudományos Gyűjteményt*, s annak első évfolyamában közreadja az országban működő 37 nyomda adatait,⁴ kinyilvánítja szándékát, hogy időnként tudósítani kíván a nyomdák „állapotjáról”. S bár közléseit „a nemzetnek a tudományban való előmenetele” ügyéhez kapcsolja, kitűnnek cikkéből a fejlődésnek induló nyomdaipar szakmai és céhbeli érdekei is. Egyfelől kifogásolja, hogy a hatóságok egyes nyomdákat és egyes könyveket „kirekesztő engedelmek” (privilegiumok) révén méltatlan előnyhöz és busás haszonhoz juttatnak. Másfelől, noha óvatosabb fogalmazásban, gátat szeretne vetni új nyomdák alapításának, mondván, jobb lenne azokat csak a literatura fejlődésének arányában szaporítani, mert ha szegény a nyomdász, a tudós szerzőt sem tudja megfizetni.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi VIII. kötetében jelenik meg Németh János cikke: *Az első könyvnyomtató-műhelyről Magyarországon a mohácsi veszedelem után*.⁵ A tanulmány a sárváriújszigeti nyomdáról szól Sylvester János, Abádi Benedek és Manlius János idejében. Ezt követi Németh cikke a XI. kötetben: *A magyarországi és erdélyi könyvnyomtatóknak neveik és a helyek ahol, és az idő, ameddig nyomtattak*.⁶ Az utóbbi lényegében azonos az 1817-ben befejezett, de a következő évben kiadott könyvének VI. fejezetében megjelent összefoglalással.⁷

Németh tanulmányai mintegy történeti alapját adják Trattner cikkének, aki a folyóirat XII. kötetében a magyar nyomdászati korabeli keresztmetszetét

² *Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereyen.* (23 városból 32 nyomda adatai.) *Merkur von Ungarn*, szerk. Kovachich Márton György. Pest, 1786. 2. füzet, pp.219—222.

³ *Neue Buchdruckereyen in Ungern.* *Zeitschrift von und für Ungern*, szerk. Schedius Lajos. 1804. VI. kötet, I. füzet, pp. 66—67.

⁴ Trattner János Tamás: *Magyarországi könyvnyomtató műhelyek' 1817-dikbeli állapotjuk.* *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. XII. kötet, pp.78—86.

⁵ pp. 53—73.

⁶ pp. 76—85.

⁷ p. 117.

mutatja be. Talán nem könnyelműség, ha a három tanulmány illetően megjelenésében szerkesztői szándékot vélünk felfedezni.

Nem lehet tudni, Trattner figyelt-e fel Németh nyomdászattörténeti bűvárkodására, vagy a szerző ajánlkozott-e a kiadónak, bizonyos azonban, hogy Trattner támogatására érdemesnek tartotta Németh munkásságát. Erre mutat, hogy a maga költségén adta ki a nyomdászattörténetet, olyan időben, amikor a nemzet kiváló íróinak és tudósainak egy része is maga vállalta kiadványainak költségét, Trattner szavaival szólva, a nyomtatást „váltó”-munkába adta a nyomdának.

A két férfiú meleg kapcsolatára vall Németh vélekedése Trattner felől. Amíg a magyar nyomdászattörténet eseményei és személyei iránt semmiféle érzelmet nem árul el, Pest nyomdászatának tárgyalása során Trattnert kitüntetett figyelemben és megbecsülésben részesíti:

„Napjainkban a nemes férfiú, Trattner János Tamás több sajtóval felszerelt nyomdai nagyüzemét elsősorban olyan munkák nyomtatására szentelte, amelyek a magyar nyelv és a hazai tudományosság ápolását és terjesztését segítik elő. Imádkozunk, hogy a hatalmas jóisten szerencsés sikerrel koronázza szándékát s mindenki hasonló törekvéseit!”

Németh János idejében a magyar nyomdászattörténet mindössze néhány szerény kezdeményezésre tekinthetett vissza. Az első kísérletnek általában Bod Péter 1767. évi *Erdélyi Féniksét* tekintik, ahol a tudós szerző voltaképpen Pápai Páriz Ferenc professzornak Tótfalusi Kis Miklós emlékére a könyvnyomtatás feltalálásáról és folytatásáról írott verseit látta el bőséges és sok értékes emléket megőrző jegyzettel.⁸ Most két éve, hogy közreadtuk a *Bod Péter és a magyar nyomdászat* c. kis munkánkat,⁹ mely annak bizonyítására szolgált, hogy Bod Péter nemcsak az Erdélyi Féniksben, hanem számos egyéb művében a magyar nyomdászattörténet figyelemreméltó adatainak egész sorát őrizte meg. Mindez együtt is azonban nyomdászattörténeti rendszerezésnek, összefoglaló műnek kevés, legfeljebb tiszteletreméltó és megőrzésre méltó emlékek tekinthető.

Rendszerezett rövid összefoglalást ad a magyarországi nyomdahelyekről Wallaszky Pál, az első rendszeres magyar irodalomtörténet írója. *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria*¹⁰ c. műve 1785-ben jelent meg, majd 1808-ban második bővített kiadásban.

„Az első magyar nyomdatörténet” elnevezést így egy 1788. évi keltezésű kézirat érdemelte ki, ahogyan erről V. Kovács Sándor megemlékezett a *Magyar Könyvszemle* 1973. évfolyamában.¹¹ A kézirat, melyet az esztergomi Bibliothecában őriznek, Miller Jakab Ferdinándnak a nagyváradi akadémia történeti tanszékén tartott előadásait tartalmazza *Exercitatio academica de primis lineamentis artis typographicae apud Hungaros* címmel.

Ezek voltak azok a szerény előzmények, amelyek után Németh a nyomda-

⁸ F. Tsernátoni Bod Péter: *Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról, a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei*. [Enyed], 1767.

⁹ Bod Péter és a magyar nyomdászat. Hasonmások munkáiból. HAIMAN György bevezető tanulmányával. Budapest, 1975.

¹⁰ WALLASZKY PÁL: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Pozsony és Lipcse, 1785. Új, javított és bővített kiadás: Buda, 1808.

¹¹ V. Kovács Sándor: *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata*. Magyar Könyvszemle, 1973, pp. 332—348.

történet megírására szánta magát, hozzátéve, hogy elődei közül Millernek más, nyomtatásban megjelent munkáját említi¹² — előadásairól és kéziratáról azonban sehol sem szól, tehát az utóbbiakat nem is ismerhette.

A könyvtárügy és bibliográfia területén már Németh idején sem voltak olyan kezdetleges állapotok, mint a nyomdászat-történetben. Ne menjünk vissza most a kezdetekig, ahová Németh János sem nyúlt vissza, de tekintsük át azokat a szerzőket és műveket, akikre-amelyekre ő is támaszkodott.

E korban még elevenen élt Bod Péternek, a *Magyar Athenás*, az első magyar írói lexikon szerzőjének máig ható tekintélye. 1767-ben kiadott műve mintegy 500 magyar író adatát jegyezte fel személyes tapasztalatai alapján, tehát olyan hiteles módszerrel, ami új jelenség volt a magyar tudomány életében.¹³

Tíz évre rá Horányi Elek már nagyszabású 3 kötetes műben 1145 író életrajzát publikálta. A *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* 1775—1777-ben látott napvilágot.¹⁴

Igen sok irodalomtörténeti, könyvtörténeti adat gyűlt össze Weszprémi Istvánnak eredetileg orvostörténetnek indult nagy művében, melynek négy kötete 1774—1787 között jelent meg.¹⁵

Sándor Istvánt tekintik első igazi bibliográfusunknak, aki már a *Sokféle*¹⁶ című sorozatának III. kötetében 105, a 16. században megjelent magyar könyv címét közölte, majd 1803-ban kiadta *Magyar Könyvesházát*.¹⁷ Első nemzeti bibliográfiánk a könyvek címét időrendben és a nyomtatás helye szerint csoportosítja, s a 16. századból 198, a 17.-ből 778, a 18.-ból 2645 könyv címét írja le.

Ez időben látnak napvilágot a legkiválóbb gyűjtők könyvtárainak katalógusai. Nemzeti könyvtárunk alapítója, Széchényi Ferenc kiadja könyvtárának katalógusát, több kötetben 1799 és 1807 között.¹⁸ Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Téka alapítója maga szerkeszti könyvtárának katalógusát, mely négy kötetben 1796 és 1819 között jelenik meg.¹⁹ Cornides Dániel *Bibliotheca Hungaricáját* 1792-ben Pesten adták ki.²⁰

Csak a legfontosabbakat soroltuk fel a forrásokból, amelyekre Németh János művének összeállításakor támaszkodhatott. Amint láthatjuk: bőséges bibliográfiai anyag mellett kevés a nyomdászat-történeti forrás. A nyomdászat-történetnek azonban — másokkal együtt — legfontosabb forrása maga a nyomdai

¹² MILLER Jakab Ferdinánd: *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis*, Pest, 1803.

— —: *Über die erste Buchdruckerei in Ungarn*. Zeitschrift von und für Ungern, 1803, III. kötet, 5. füzet, pp. 305—315.

¹³ F. TS. BOD Péter: *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben akik valami, világ eleibe bocsátott írárok által esmérteseké lettek, s jó emlékezeteket fennhagyták, históriájok* . . . 1766 [valójában Szeben, 1767].

¹⁴ Bécs és Pozsony.

¹⁵ WESZPRÉMI István: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* I—IV. Lipcse és Bécs, 1774—1787.

¹⁶ SÁNDOR István: *Sokféle*. I—VIII. Győr, 1791—1801, IX—XII. Bécs, 1808.

¹⁷ — —: *Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök*. Győr, 1803.

¹⁸ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi*. Pars 1—2. et Index. Suppl. I. et Index. Suppl. II. et Index. Sopron—Pest—Pozsony, 1799—1807.

¹⁹ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Teleki de Szék*. I—II. Bécs, 1796, 1800. III. uott, 1811, IV. uott, 1819.

²⁰ *Cornides Danielis bibliotheca hungarica, sive Catalogus scriptorum de rebus omnibus veneris Hungariae* . . . [Kiad. Kopp Károly] Pest, 1792.

termék, s így Némethnek a nyomtatványok bibliográfiai leírásai adták a kézenfekvő és legbiztosabb alapot munkájához.

Ajánlásából kitűnik az a törekvés, hogy a számára hozzáférhető műveket saját maga tanulmányozza, vagy ha erre nincs módja, hiteles katalógusok leírásait vegye igénybe. Így jött létre bibliográfiája, mint a nyomdák számbavételének eszköze. Hogy nem lehettek bibliográfusi szándékai, vagy legalábbis az, hogy nem ez volt nála az elsődleges, az kitűnik abból is, hogy a 16. századból leírt könyveinek száma a felét sem teszi ki a Sándor-féle *Könyvesházban* található címeknek, a 17. századi anyaga pedig az egyharmadát sem; a 18. századból Sándor gyűjtése már ezrekre rúg, Némethnél alig éri el a 200-at.

Leírásai általában a teljes címlapszöveg visszaadására törekedtek, rendszert megadják a formátumot, a könyv terjedelmét azonban csak esetenként közlik. Sok olyan annotációt ad, amely a nyomtatás történetére vagy nyomdászattörténeti adatokra utal. Így tudósít Batthyányi Ignác: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae* c. művében talált megjegyzéséről, amely a nyomdának Kolozsvárról Gyulafehérvárra való telepítését örökítette meg 1787-ben.²¹ Az 1591-es kolozsvári *Magyar arithmetacánál* idézi a nyomdász utószavát, aki mentegetőzik magyar nyelvtudásának hiánya miatt (aki azonban nem biztos, hogy ifjabb Heltai Gáspár, mint ahogyan Németh gondolja).²² Bornemisza Péter 1584. évi *Prédikációinak* ajánlásából a szerző életrajzi adatait emeli ki.²³ Sylvester *Grammatikájának* címlapjáról idézi a nyomdászat dicséretéről szóló hatsoros verset.²⁴ Pázmány *Feleletének* leírásában közli a szerző könyvtörténeti érdekességű megjegyzéseit a sajtóhibákról és a latin nyelv használatáról²⁵ — hogy néhány nyomdászattörténeti szándékú bibliográfiai feljegyzéséről példákat adjunk.

Nem tekintjük feladatunknak Németh könyvének a bibliográfia szemszögéből való méltatását, mégis kézenfekvő, hogy munkáját legalább az őt közvetlenül megelőző magyar könyvészeti kézikönyvvel, Sándor István *Magyar könyvesházával* egybevegyük. Ezt sem módszeresen és a teljesség igényével tesszük, csupán néhány fontos műnek a két kiadványban való szereplését hasonlítottuk össze.

Sylvester János újszigeti *Grammatikájának* Sándor két sort szentel. Németh pontos leírást, évszámot, helynevet, terjedelmet és versidézetet közöl. Sylvester *Újtestamentumának*²⁶ Sándornál három sor jutott, Németh a részletes címléírásán kívül bőséges idézeteket közöl az ajánlásokból. Az 1550. évi kolozsvári *Ritust*²⁷ Németh felvette, Sándornál hiányzik. A Heltai-féle 1575. évi *Krónika*²⁸ Némethnél részletes leírással 10 sorban, de évszám nélkül, Sándornál két sorban évszámmal szerepel. A *Vizsolyi biblia*²⁹ Sándornál egy sort érdemelt ki, egy

²¹ BATHYÁNYI Ignác: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae* . . . I. Gyulafehérvár, 1785. (II—III. Kolozsvár, 1827, később jelent meg.)

²² RMK I. 244, v. ö. RMNy 665.

²³ BORNEMISZA Péter: *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliomból*. Detrekő és Rárbok, 1584. RMK I. 207.

²⁴ SYLVESTER János: *Gram(m)atica Hvgarolatina in usum pueroru(m)* . . . Sárvár, 1539. RMK I. 14.

²⁵ PÁZMÁNY Péter: *Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac, az Ország romlása okairul, irt köniüere* . . . Nagyszombat, 1603. RMK I. 385.

²⁶ RMK I. 15. Sándor: *Könyvesház*, p. 1., 1541, Újsziget.

²⁷ RMK II. 47.

²⁸ RMK I. 118. SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 6. 1575, Kolozsvár.

²⁹ RMK I. 236. SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 11., 1589, Vizsoly.

évvel korábbi évszámmal. Németh leírást, annotációt ad, hivatkozást közöl Ember Pál egyháztörténetére³⁰, s a helyes évszámot adja meg: 1590. Magyarhi híres reformátori vitairata: *Az országban való sok romlásnak okairól*³¹ Sándornál 4 sort kapott, Pázmány Péternek a *Felelete*³² hármát, s a szerző neve „Pázmándi Gábor”. Németh mindkét mű részletes címléírása után másfél-másfél lapnyi bőszéges annotációban ismerteti a vitát — kivételesen nem a nyomdászattörténet szemszögéből (nem tudni, vajon a hitvita kedvéért, vagy — mindkét fél álláspontjának helyet adva — saját vallási türelmességének kinyilvánítása érdekében). Sándor 1653-ból közöl első ízben sárospataki nyomtatványt,³³ Németh tud az 1650-es nyomdaalapításról és az egyik, 1652-ben megjelent Comeniusról.³⁴ Sándor nem vette fel a *Váradai Bibliát*³⁵, Németh teljes címléírásával és a mű történetével számol be róla.

Németh maga is helyreigazítja Sándor néhány tévedését. Többek között tévedésnek tartja Sándornak a Csepregen nyomtatott *Új testamentum*ra vonatkozó adatát.³⁶ Ugyanúgy azt, hogy Sándor a Kolozsvárott nyomtatott műveket 1541—1546-ig vezeti vissza.³⁷ Közli, hogy Heltai *Száz fabulájának* német-újvári kiadása 1596-ban jelent meg, s nem 1593-ban, ahogyan Sándor írta.³⁸ Sándor *Könyvesházának* 245. lapján a sárospatakiak között szereplő Pataki István-művet³⁹ Németh kolozsvári kiadványnak tartja, majd megjegyzi, hogy Szepsi András munkája 1681-ben nem jelenhetett meg a pataki nyomdában.⁴⁰

Nézzük meg ezután munkájának felépítését. A könyvnyomtatás feltalálásáról és Hess András budai nyomdájáról szóló rövid — lényegében helytálló — bevezetés után évszázadonként felsorolja az ország nyomdahelyeit, s a nyomtatás meghonosításának, esetleges megszűnésének idejét.

Kortársainál és közvetlen elődeinél pontosabb képet ad a 16. század nyomdászataról. 27 nyomdahelyet jelöl meg, ebből 9 nyomdahelyre vonatkozó adata mai ismereteinknek felel meg, másik 9-nél egy-két évvel tér el a maitól. Nem tudott a 16. századi pozsonyi nyomtatásról, amelyről 1872-ben írtak először,⁴¹ de ma is vitatják, s az ugyancsak vitás kassai nyomdáról.⁴² Nem ismerte a 16.

³⁰ F. A. LAMPE [—EMBER PÁL]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, 1728.

³¹ MAGYARI István: *Az Országokban való sok Romlásoknak okairól*... Sárvár, 1602, Manlius. RMK I. 379. SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 15.

³² SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 15. 1603, Nagyszombat.

³³ 1653: Medgyesi Pál: *Erdél's egész Mag'arnep eg' mas után, tsak hamar érkezett Harmas Jajja*... Sárospatak. RMK I. 873. Sándor: *Könyvesház*, p. 37.

³⁴ J. A. COMENIUS: *Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua*... Sárospatak, 1652. RMK I. 860.

³⁵ RMK I. 970.

³⁶ SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 14., a 16. századi é. n.-iek között: „Tsepreg. Új testamentom.”

³⁷ Németh p. 10. A Németh által vitatott művek Sándornál: „1541. Kolozsvár. Buda vára meg vételének a Török Bálint elfogatásának Históriaja. Ir. Tinódi Sebestyén.” p. 1. —, 1546. Kolozsvár. Mózes Öt könyve. 4. For. Heltai Gáspár.” p. 1.

³⁸ Németh p. 111. — RMK I. 285. Sándor *Könyvesház*, p. 12.

³⁹ S. PATAKI István: *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége*... Kolozsvár 1681, Veresegyházi Sz. Mihály. RMK I. 1263.

⁴⁰ SZEPSI András: *Döghalál ellen Orvosság*... Sárospatak, 1662, Rozsnyai. RMK I. 998. SÁNDOR: *Könyvesház*, p. 56., 1681. évszámmal.

⁴¹ *Zwo warhafftige Neuzeitung*... Preßburgk, [15]94, Walo. (RMK II. 249) idézi RMNy 750. WELLNER Emil: *Die ersten deutschen Zeitungen*. Tübingen, 1872, (787.) c. munkáját, amely elsőnek említi a nyomtatványt.

⁴² HUSZÁR Gál: *Isteni dicséretetek és psalmusok*. [Kassa?] 1560, Huszár Gál. RMNy 160. (RMK I. 40).

század nyomdahelyei közül Szászsebest, Szászvárost és Vimpácot. Ide sorolta viszont Szervestyét. Nyilvántartja, némi kételkedéssel ugyan, Szegedet⁴³ és Világosvárat, melynek viszont logikus érveléssel bizonyítja Németújvárral való azonosságát.⁴⁴ Nem tudott Huszár Gál debreceni és komjáti tevékenységéről és nem ismerte Hoffhalter Rafael 1665—66-os váradi működését, noha mindhárom város nyomdászataról beszámol. A debreceni nyomdászat kezdetét 1562-re teszi.⁴⁵ Nem ismétli meg azonban Wallaszky Pál és Miller Jakab Ferdinánd tévedéseit, akik Csepreget, Somorját és Lócsét a 16. századi nyomdahelyek közé sorolták, valamint Güssinget külön nyomdahelynek vélték. Németh már a helynévnel utal az azonosságra: „Német-Újvár (Gissing)”. Újsziget (Neanesos) és Sárvár azonosságát is kimutatja, ezeket Wallaszky még külön nyomdahelyként említette. Wallaszky még 1808-ban is külön helységeknek tartja Monyorókereket és Eberaut, s más-más nyomdásznak Manliust és Manuelt, Németh kimutatja, hogy a kettő egy és ugyanaz, s rámutat még, hogy Wallaszky Szécsényt közöl Sic helyett. Nem ismétli meg Wallaszky 1808. évi *Conspectus*ának tévedését, amely a temesvári nyomdaalapítást a 16. századra teszi. V. Kovács Sándor, Miller Jakab Ferdinánd nyomdászattörténetét hasonló módon ismertetve, többek között megemlíti a Miller-ből hiányzó nyomdahelyek között Abrudbányát, melyről 1876-ban, s Magyaróvárt, melyről 1855-ben jelent meg 16. századi nyomdászatról szóló közlemény. Németh János azonban nemcsak a két helységet, de máig elsőnek ismert kiadványaik, az abrudbányai Balassa-komédia,⁴⁶ illetve az óvári Huszár Gál-féle prédikációs kötet⁴⁷ leírását is közléstesi!

Kevesebb részlettel fárasztandó olvasóinkat, így alakul a 17. század összefoglalása: Wallaszky 24 nyomdahelyről ad számot (ebből 20 a helyes adat), 1808-ban ezeket még Bukarest, Targovistye és Jasi hozzásorolásával bővíti. Miller Jakab Ferdinánd 23 nyomdahelyről tud, melyből 19 bizonyul helytállóknak. Németh 26 nyomdáról ad hírt, melyből Udvarhely kétséges, Zágrábot pedig nem soroljuk a magyar nyomdátörténetbe. Lorétom, Szenice és Tejfalu nyomdászataról a három szerző közül egyik sem tud.

A 18. századból Wallaszky 23 nyomda létezését örökítette meg, majd 1808-ban 38-ra bővítette listáját. (E számokban néhány havasalföldi, moldvai és horvát-szlavonországi nyomdahely is benne van.) Miller Jakab Ferdinánd 34 nyomdahelyről ad számot, ebből 7 nyomdaváros adatai felől azonban maga is kétségeket támaszt. Németh János a századból 18 továbbélő és 27 újonnan keletkezett, összesen 45 nyomdát ismertet. Ez még a horvátországiak levonása után is 43 tétel, s így az addig legteljesebb felsorolás. Végül még négy új, a 19. század elején keletkezett nyomda, illetve nyomdahely beiktatásával gazdagítja a névsort.

Ezekután időrendi áttekintés következik arról a 72 helységről, ahol 1473

⁴³ Németh, p. 47. Ember Pál (kiad. Lampe) és Horányi megállapításait idézi.

⁴⁴ Németh, pp. 167—169.

⁴⁵ [MELIUS JUHÁSZ Péter:] *Confessio catholica . . . Debrecen (1562) [Huszár Gál]. „Est primum Debrecinensis Typographiae Specimen”* — írja Németh, p. 75.

⁴⁶ *Comœdia, Balassi Mennihart arultatarul . . . Abrudbánya (1569 Karádi Pál)*. RMK. I. 70. Németh, p. 31. V. ö. RMNy 260. Idézi Beöthy Zsolt cikkét, *Századok* 1876. pp. 191—208. és 261—295., amely először tárgyalta részletesen a művet.

⁴⁷ [HUSZÁR GÁL:] *Az Vr Iesus Christusnak szent Vachorairol . . . valo predicacioc*. Magyaróvár, 1558 [Huszár Gál]. RMK I. 36. Németh, p. 106. L. Sándor: *Sokféle V*. pp. 186—187; Sándor: *Könyvesház*, p. 2; Kemény József, *Új Magyar Múzeum*, 1855. I. p. 113.

óta nyomda volt. Majd 232 nyomdász nevét, működési helyét és idejét foglalja rendszerbe, Hess Andrásról a mű megjelenésének idejéig.

A külföldön működött magyar nyomdászok közül 9 nevet, s némely kiadványukat sorolja fel. Mint forrásra, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamának I. kötetében megjelent cikkekre hivatkozik. A cikket Boldogréti Víg László írói álnéven Horvát István írta.⁴⁸ A szerző G. W. Panzer *Annales Typographici* (Nürnberg, 1793—1803) c. munkája nyomán sorolja fel a külföldi magyarországi származású nyomdászokat és kiadványaikat. Németh ismertetéséből Thomas Septemcastrensis, Andreas de Corona, Petrus Ungarus, Martinus Burciensis de Szeidlino és Jacobus Lucius idesorolását Fitz nyomdászat-története is igazolta. Bernardus de Dacia, Simon de Gara és Rafaynus Ungarus magyarországi származását napjainkig sem sikerült bizonyítani, de megcáfolni sem. Ismereteink viszont néhány névvel bővültek.

A névsort az idősebb Trattner János Tamás zárja, aki Gyimótfalván született és Bécsben lett a híres Trattner-ház alapítója. Németh elismerő méltatásából itt is kicsendül a neves nyomdászcsalád iránti vonzalma és tisztelete.

A budai könyvkereskedőknek Németh kevés helyet szentel, s mindössze Theobaldus Feger, Joannes Paep és Urbanus Kaym működéséről tesz említést. Wallaszky és bizonyára az ő nyomán Miller Jakab Ferdinánd további háromról emlékeznek meg: Michael Prischwicz, Stephanus Heckel és egy „Georgius” nevééről, aki alatt valószínűleg Georgius Gryneus értendő. Horvát István, ugyancsak álnéven, a magyarországi „könyvárosok”-ról is számot adott a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában.⁴⁹ Panzer feljegyzéseit a „Pesti Fő Oskola” és a Nemzeti Múzeum könyvtárának adataival is gazdagítva, tíz olyan könyvkereskedő tevékenységét jegyzi fel, akiket ma is számon tartunk. Németh, úgy látszik, nem kívánt élni a Horvát által már feldolgozott adatokkal.

A bevezető összefoglaló fejezetek után a mű legerjedelmesebb része, 72 nyomdahely ismertetése következik kereken kilenc ívnyi terjedelemben. Az egyes nyomdahelyeken elsorolja a nyomdák keletkezéséről, a nyomdászokról és tevékenységükről összegyűjtött adatait, majd állításainak elsőrendű bizonyítékaul felsorakoztatja az adott helyen megjelent művek leírását.

Kifejtettük, hogy Németh elsőrendű nyomdászat-történeti forrásai maguk a nyomtatványok, s ezért számára a bibliográfia elsősorban érv és dokumentum. További forrásai azok az irodalomtörténeti, bibliográfiai előzmények és könyvtári katalógusok, amelyekről már szoltunk. A részletes nyomdászat-történeti részből azonban meggyőződhetünk, hogy Németh apparátusában a kor valamennyi egyéb, a témához fűződő forrásmunkája megtalálható.

Nyilvánvaló, hogy támaszkodnia kellett korának történeti munkáira. Így többször idézi Ember Pálnak Lampe által kiadott *Historia Ecclesiae Reformatae* (Utrecht 1728.) c. művét. Ember Pál szerint ismerteti a *Hercegszöllősi Kánonok* — első ismert pápai nyomtatványunk — kiadásának történetét.⁵⁰ Lampe

⁴⁸ BOLDGRÉTI VÍG László [HORVÁT István]: *Néhány Magyar és Erdély országi születésű külföldi könyvnyomtatókról a XV. században*. *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. kötet, pp. 71—77.

⁴⁹ B. V. L. [HORVÁT István]: *Magyarországi könyvárosok a XV. század végétől és a XVI. század kezdetéig*. U. ott VI. kötet, pp. 67—83.

⁵⁰ *Az alsó és felső Baronyaban valo ecclesiaknac articvlvsi . . .* (Pápa, 1577, Huszár Dávid). RMNy 393. (RMK I. 136). U. ennek latin kiadása: *Articuli consensus Christianarum . . .* (Pápa, 1577, Huszár Dávid). RMNy 394. (RMK II. 141).

megállapításait összeveti Benkő József *Transsilvaniajával* (Bécs 1777—1778), Erdély történetének e kitűnő művével, s a két mű alapján rögzít nyomdászatunk két nagy alakjára: Szenci Kertész Ábrahámra és Tótfalusi Kis Miklóstra vonatkozó fontos adatokat. Miután Ember Pál 1700 körül írhatta művét, a legkorábbi források egyike, amely Szenci Kertész betűit Hollandiából származtatja. A Kis Miklóstra vonatkozó adatokat ugyan a *Mentség* is magában foglalta, de mivel az alig volt hozzáférhető, Ember Pál fontos missziót teljesített, amikor megőrizte és átörököltette a nagy betűmetsző és tipográfus életére, működésére vonatkozó történeti jelentőségű feljegyzéseit. Benkő nyomán jegyzi fel Páldi Székely Istvánnak, Tótfalusi egyik kitűnő kolozsvári utódának érdemét a balázsfalvi latin és román nyelvű nyomtatás megteremtése terén. Huszár Gál életrajzi adatainak megállapításához többek között Katona István *Historia critica regum Hungariae* (1779—1817)⁵¹ c. művét, történelmünknek mai napig alapvető forrásmunkáját veszi igénybe. Katona forrása ez esetben Verancsics István püspöknek egy levele, míg egy másik Verancsics-level, melyeket szintén Katona őrzött meg, s Németh felhasznál, Honterus Jánosra vonatkozó értékes életrajzi és könyvtörténeti adalékokat továbbít az utóknak. Katona más munkáját is igénybe veszi⁵². Neanesos-Újsziget és Sárvár azonosításához tudományos történetírásunk megalapítóját, Pray Györgyöt hívja segítségül (*Epistolae procerum regni Hungariae*, Bécs 1805). Pray nyomán ismerteti Telegdi nagyszombati nyomdájának 1584. évi privilégiumát, melyben I. Rudolf megtiltja mindazon nyomdák működését, melyek a király tudta és beleegyezése nélkül működtek. Használja még Seivert János⁵³, Kovachich Márton György⁵⁴ műveit, Michael Denis bécsi szerző *Buchdruckergeschichte Wiens bis 1560* (1782) című munkáját. Kazinczy új kiadása szerint tanulmányozza Sylvester grammatikáját.⁵⁵

Régi kortárs forrásig ritkán nyúl vissza. Ilyen eset, amikor Hoffhalter Rafael 1567. évi haláláról szólva Schesaeus Keresztélyt idézi.⁵⁶ Ezért azonban nem érdemel elmarasztalást: Némethtől, a hazai tudomány akkori állása és a kutatás lehetőségei szerint az ősi, eredeti források megközelítését várni képtelenség volna. Másrészt, szüksége sem volt rá: amit maga elé tűzött, ahhoz az alapvető irodalomtörténeti, történeti művek már rendelkezésre állottak. Ítéloképességét dicséri, hogy a művek legjavához fordult: olyanokhoz, melyeket mai tudományunk is megbecsül és nem nélkülözhet. Igaz, hogy e művek minden tudós szerzőt joggal inspirálhattak is: elég, ha Katona *Historia criticájának* 42 kötetes lenyűgöző adattömegére gondolunk!

Érdeme, hogy forrásait igyekszik egybevetni az elérhető könyvekkel és egyéb ismereteivel: ennek köszönhető nem egy esetben, hogy régebbi keletű, több szerző művében is szerepelt téves hiedelmeket sikerült megcáfolnia és helyes következtetéseket levonnia. Kritikai módszere azonban nem elég következetes és nem terjed ki valamennyi forrásadat felülvizsgálatára. Ezért szűrőjén kétes

⁵¹ 1—42. kötet, Pest, Pozsony, Kassa, Buda, Kolozsvár, Vác, Kalocsa.

⁵² KATONA István: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*. Kalocsa, 1800.

⁵³ SEIVERT János: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pozsony, 1785.

⁵⁴ KOVACHICH Márton György: *Scriptorum rerum Hungaricarum minores hactenus inediti*, Buda, 1798.

⁵⁵ KAZINCZY Ferenc: *Magyar régiségek és ritkaságok I.* Pest, 1808.

⁵⁶ SCHESAEUS Keresztély: *Chronologia historica Pannoniae ad Rudolphum II.* Frankfurt, 1596.

adatok is átcsúsznak, amikor ébersége lanyhul, bizonyos szerzők tekintélyének enged — vagy ismeretei bizonyulnak a megítéléshez elégtelennek. Felülvizsgálat nélkül másolja Seivert, Horányi, Sándor néhány olyan tételét, amelyek tévesnek bizonyultak. Sajnos, nem jegyezte fel művében, hogy melyek azok a könyvek, amelyeket látott, s melyek azok, amelyeknek címléírását másoktól vette át, mert ha e hiányt pótolja, néhány máig megfejtetlen könyvészeti kérdés megoldásához is hozzájárulhatott volna.

Németh tehát elsőnek az általa is felsorolt, leírt könyvekre alapít, másodsor bibliográfiai forrásaira. Harmadik forrása a történetírás, negyedik pedig a könyvekből elleshető nyomdászattörténeti adatok, melyek a címlapon vagy a tipográfusi előszavakban, az ajánlásokban, a hibaigazítóknban, általában a könyv *perifériáin* megbújnak.

Így derít fényt a nyomda alapítására és működési idejére, a nyomdász személyére és pályafutására, nyomdász és szerző, nyomdász és mecénás kapcsolataira, a nyomda és a hatalom, az engedély, a kiváltság és a tilalom viszonyaira.

Tehetett-e többet? Úgy vélem, ha saját korához és lehetőségeihez mérjük: nem! Nem, mert a nyomdatörténet módszeres feltárásához szükséges források: iratanyagok, levéltárak, ha egyáltalán léteztek, kutató számára hozzáférhetetlenek voltak. Tegyük hozzá: a történeti kutatás módszerei a 19. század végéig sem terjedtek el a nyomdászattörténetben, s máig sem nagy az olyan művek száma, melyeknek e tárgyú adatai levéltári dokumentumok átfogó elemzésén alapulnak. Másodsor: a nyomtatványok és nyomdák szabatos meghatározására irányuló típus- és tipográfiai vizsgálatok módszere is csak századunkban alakult ki és fejlődése ma sem tekinthető befejezettnek. Harmadszor: a könyvtárügy és bibliográfia fejlettsége akkori fokán könyvanyagot áttekinteni — egy-egy nyomda termékeit teljesszűrésűen feldolgozni — nem lehetett. Így a nyomda működésének képe is esetleges: hol teljesebb, hol hiányosabb volt.

19. századi nyomdászattörténetünkben kevés a magas színvonalú, maradó értékű mű. (Hasonló bírálat érheti a 20. században megjelent művek egy részét is.) Bizonyos, hogy e hiányosságok egy része a szerzők személyes adottságaira vezethető vissza, más része azonban az itt felsorolt objektív körülményekben leli magyarázatát. Ezért fel kell mentenünk Németh Jánost Fitz József vádjá alól, amely szerint „a 19. század végéig kiadott magyar nyomdászattörténeteknek s ezek fogyatékoságának Németh a forrása”. A tárgyi körülmények ugyanis egyformán voltak kedvezők, illetve kedvezőtlenek Németh és utódai számára — ami pedig a személyes tevékenységet illeti, láttuk, hogy Németh megtette, amit adottságai között az ember és a szakember megtehet. Hogy mások — jóval utána és már kedvezőbb körülmények között — még ennyre sem jutottak, azt nem Németh fogyatékoságainak, hanem saját maguknak köszönhetik.

Nem tudjuk, milyen volt Németh munkájának fogadtatása. Úgy tűnik, visszhangtalan maradt, hiszen hasonló kísérlettel, amely a magyar nyomdászattörténetet rendszerbe foglalná, s melyet így Némethéhez lehetne hasonlítani, a 19. század folyamán lényegében nem találkozunk. Műve nem volt bibliográfia — ezért a bibliográfusok mellőzték. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárában* mindössze néhány hivatkozást találunk rá (Beythe István 1582. évi Manlius által nyomtatott „világosvári” könyvénel igazolja Németh álláspontját arról,

hogy a nyomtatás helye Németújvár;⁵⁷ a „*Lelki paradicsom*”⁵⁸ udvarhelyi nyomtatását többek között Németh tévedésének tartja; Kyrmesser 1585. évi galgóczi *Confessio*ját nem ismeri,⁵⁹ a művet többen — köztük Németh — felsorolták, a hallei magyar könyvtárban levő példányát csak 1941-ben találták meg és ismertették). Szabó Károly valószínűleg csak egyes esetekben használta Németh munkáját, hiszen előszavában, ahol Czvittingertől Sándorig számot ad azokról a magyar irodalomtörténészekről és bibliográfusokról, akikre támaszkodott, Németh János nevét nem tünteti fel. Napjainkban a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztésekor Németh munkája mint forrás, már szóba sem került.

Latin nyelven íródott, így kezelése is nehezkesebb, s vált a latinitás hanyatlásával mind kényelmetlenebbé.

Az irodalomtörténészek — miután a legilletékesebbeknek, a bibliográfusoknak nem kellett — nem tartották számon. A nyomdászattörténetet főként nyomdászok, vagy a nyomdaiparban érdekelt szerzők művelték, a szerzők előtt azonban főként más ideálok lebegtek. Ballagi Aladár⁶⁰ a szabadságészméket, Novák László⁶¹ a nyomdászat dicséretét tűzte zászlájára; az adatok szorgalmas összegyűjtésén, megvizsgálásán, az analízisen és szintézisen alapuló, rendszerő aprómunkát senki sem méltányolta és nem is vállalta.

Ma sincs rendszeres magyar nyomdászattörténetünk, hiszen Fitz József műve befejezetlen maradt. Így, ha másként nem, szenteljünk némi figyelmet Németh János művének azért, hogy közel 160 év múltával folytatásra váró kísérletként kezdeményezésre serkentsen.

*

Németh János művét a magyar nyomdászattörténetben kíséreltük meg elhelyezni. Ahogyan szerzőjének sem tulajdonítottunk bibliográfusi szándékokat, magunk sem törekedtünk bibliográfiai hagyatékának méltatására. Mégis, szükségesnek tartottuk vizsgálódásunkat kiterjeszteni az általa számba vett nyomtatványokra: nevezetesen arra, vajon az általa felvetett kérdéseket megoldotta-e időközben a hazai bibliográfia, vagy rejteget-e műve olyan adatokat, amelyek mai ismereteinket is bővíthetik.

Tanszéki kutatócsoportunk tagja, Deseő Edit feldolgozta Németh címléírásait. A Németh által leírt 573-féle nyomtatvány zömét sikerült Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára*, a Petrik-féle bibliográfia, s annak megjelent vagy előkészületben levő pótlásai, valamint a *Régi Magyarországi Nyomtatványok I.* szerint azonosítani. Egy kisebb részük a nemzeti bibliográfiákban nem szerepel ugyan, de a leghasználatosabb monográfiákban megtalálható, ezért ismertnek tekinthető. A Németh által leírt horvát-szlavonországi nyomtatványokat figyelmen kívül hagytuk. Mindezek után 13 nyomtatvány maradt hátra, amelyek bibliográfiai feldolgozását nem sikerült megtalálni, s melyeket — ha csak

⁵⁷ BEYTHE István: *Köröztyeni tudomannak revid summaya* . . . Világosvár, 1582, Manlius. RMK I. 199.

⁵⁸ *Lelki paradicsom, Mely Sok-féle Lelki Kertekből, össze-szedettetett taplalo gyümölcs-fakkal* . . . H. n. 1700. RMK I. 1572.

⁵⁹ KYRMEZER, Pavel: *Confessio fidei et doctrinae de vera aeterna deitate Domini* . . . (Galgóc), 1585, Manskovits. RMNy 562. (RMK II. 185.)

⁶⁰ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877*. Budapest, 1878.

⁶¹ NOVÁK László: *A nyomdászat története I—VII.* (Grafikai Művészetek Könyvtára VII—XIII.) Budapest, 1927—1929.

valamely bibliográfiai munkában való, de általunk fel nem ismert szereplése be nem bizonyosodik — olyan nyomtatványoknak kell tekinteni, amelyekkel Németh János gazdagította a magyar bibliográfiát. További kallódásukat megelőzendő, az alábbiakban közreadjuk a 13 tétel címléírását, betű szerint idézve Németh munkájából. A címléírások élén a Németh János beosztása szerinti nyomdahelyeket tüntettük fel.

* * *

BUDA. Assertiones ex Universa Philosophia in Alma Archi Episcopali Soc. des Aca-dem. Budensi 1764. publice propugnavit Erudit. D. Joseph. Knak. Budaë, typis Leopoldi Francisci Landerer in 8-vo.

SZEBEN. Ars Joannis Gymnas. Cibun. A. C. Profess. — Agri Sabesiensis et locorum Confin. etc. Topographia Mineralogica. Dissertatio, quam pro loco inter Professores Gymn. Cibun. A. C. obtinendo etc. publice defendet. Cibinii Typis Joan. Barthii 1801. in 4-to pag. 23.

BRASSÓ. Apologia Reformationis anno 1543. conscripta, et in Comitii Isabellae Reginae oblata. [Nem állapítható meg, hogy az utalás kéziratra vagy nyomtatványra vonatkozik-e.]

GYŐR. Carmen Mich. Anton. Painther etc. Jaurini 1806. Typis Josephi Streibig.

ÚJVIDEK. Juventus Paedagogii Neoplantensis Ordine meritorum Semestri Secundo in Classes relata Anno M.DCCCVII. Neoplantae typis Joannis Jankovits Typographi, et Bibliopolae in 4-to.

BESZTERCEBÁNYA. Benedikt Dominik Dom. Custoden zu Neusohl — Predigt vom heiligen Messopfer bey Gelegenheit der Primizfeyer des etc. Felix Freyherrn von Gerliczy, gehalten den 7. October 1804. zu Schemnitz. Neusohl bey Joh. Stephani in 4. pag. 14.

PEST. Assertiones ex Universa Theologia, quas consensu Inclytae Facultatis Theologicae in Regis Scientiarum Universitate Pestensi pro consequenda e Theologica Doctoratus Laurea publice propugnandas suscepit Ladislaus Vass in Lyceo Episcopali Sabariensi Historiae Ecclesiasticae, et Literariae Theologiae, Patrologiae et Institutionum Theologiarum Professor, V. Consistorii Episcopalis Assessor. Mense Augusto, Anno 1813. Pestini typis Matthiae Trattner in 8-vo.

POZSONY. Téli és Nyári Könyvtár. 17. Dar. A' Fösvény Ángy, vagy Amalia és Albert. Posenban és Pesten Fűskuti Landerer Mihály Betűível és költségével 1807. in 8-vo.

SELMECBÁNYA. Orationes Pii VI. P. M. in usum Juventutis Scholasticae, et aliorum fidelium per Presbyterum Scholarum Piarum ex Slavonico in Latinum transpositae. Editio altera Schemnicii Typis F. I. Sulzer 1804 in 16. pag. 96.

SOPRON. Bet- und Bussandacht, so wegen des an. 1673. den 28. Junii zu Oedenburg entstandenen Erdbebens begangen ist worden. Oedenburg, in 8-vo fol. 8.

Ebhardt Christoph. Apotheker in Oedenburg — Ueber das frühzeitige Absterben der Jungfrau Maria Elisabetha Neustädterin zu Tyrnau 1725. (Trauergedicht) Oedenburg in 4 to fol. 8.

TEMESVÁR. Elegia, qua etc. Ladislao Nagy de Peretsen I. Comitatus Aradiensis jurato Adessori, ac moeniorum Musarum Cultori, in I. Ducalis Societatis Eruditorum Jenensis membrum nuperadlecto gratulatur Vates Cituanus T. P. Temesvarini typis Jac. Jos. Jonas 1804. in 4. fol. 5.

NAGYSZOMBAT. Emmanuelis Alvari Principia etc. Tyrnaviae Typis Academicis per Georg. Andr. Roden an. 1713 in 8-vo.

GYÖRGY HAIMAN

L'histoire de l'imprimerie de János Németh (1818)

János Németh (1778—1848), prêtre catholique romain, était, de 1803 à 1817, le professeur d'histoire et d'enseignement religieux du lycée royal de Szombathely. Il a publié dans la revue *Tudományos Gyűjtemény* (Recueil Scientifique) quelques articles du domaine de l'histoire de la civilisation et de l'histoire du livre, puis, en 1818, il a publié à Pest l'histoire des presses de Hongrie, sous le titre de *Memoria Typographiarum inclyti Regni Hungariae et Magni Principatus Transylvaniae*. Cet ouvrage de langue latine est tombé dans l'oubli: cet article attire l'attention sur cet ouvrage et désigne sa place dans l'histoire de la presse hongroise.

Après une courte introduction sur l'utilisation de la typographie et sur la presse d'András Hess à Buda, il énumère, de siècle en siècle, les lieux d'imprimerie de la Hongrie et la date du commencement et de la cessation éventuelle de leur travail. Il donne une vue d'ensemble chronologique, à partir de 1473, sur 232 imprimeurs de 72 lieux d'imprimerie. Puis, dans une étendue de 9 feuilles, il analyse en détail l'activité des imprimeurs de ces 72 lieux d'imprimerie, et il publie un choix bibliographique des livres qu'ils ont produits.

L'ouvrage de János Németh, si l'on le compare aux essais d'histoire de l'imprimerie qui l'ont précédé, soutient l'épreuve. Il contient plus de données et des données plus précises que Pál Wallaszky en 1785 et 1808 et que Jakab Ferdinánd Miller en 1788. Avec sa solidité de bibliographe, il surpasse, sous certains aspects, István Sándor qui a publié la première bibliographie nationale, en 1803. Il utilise les meilleures sources de son époque, et, dans son introduction, il énonce qu'à la description des livres, il suit la méthode de l'autopsie. Ses fautes proviennent du fait que, quelquefois, en suivant des sources contrôlées et cédant à l'autorité de certains auteurs, il répète leurs données non authentiques aussi.

Mais l'ouvrage de János Németh n'est pas une bibliographie, et il l'est d'autant moins que le nombre de ses titres ne fait même pas la sixième partie de la bibliographie de Sándor, mentionnée ci-dessus. Pour Németh, les titres ne sont que les sources et les preuves des données de l'histoire de l'imprimerie, et ils servent à jeter un coup d'oeil dans l'histoire de la publication. Pourtant, on peut lire treize titres à la fin de cet article, qu'on n'a pas retrouvés, au cours de l'élaboration, dans les autres bibliographies hongroises.

Dans le domaine de l'histoire de l'imprimerie, l'ouvrage de Németh est un essai respectable qui mérite d'être sorti de l'oubli.

A Bécsi Magyar Újság 1919. október — 1923. december

„Régi axióma, hogy az, ki a haza mocskait palástolja, a haza fénypontjait piszkolja be; valamint a bűn leplezője mindig erényt sújt.”

SZÉCHENYI ISTVÁN

Az 1919 októberében indult *Bécsi Magyar Újság* élete első, három hónapos szakaszában még nem sorolható a progresszív, emigráns lapok sorába. (1919. november 1-én indult Bécsben *Az Ember* Göndör Ferenc szerkesztésében, mely elsőként ostromozta a magyarországi fehérterrort. Mindössze két munkatársa volt ekkor, Diószeghy Tibor és Hajnal Jenő, akinek cikkeivel később sűrűn találkozunk a BMU hasábjain.) A BMU 1920 februárjáig a polgári lapoktól semmiben el nem tért. Konstadt Richárd szerkesztésében nap nap után közölte a híreket. Elsősorban a politikai kérdések — a békekötés, az antant, a Tiszagyilkosság, az osztrák helyzet, Bécs nyomora — foglalják le hasábjait, kulturális téma alig fordul elő, a szépirodalom teljesen hiányzik belőle. Ami politikai profilját illeti, azt nyugodtan nevezhetjük szélsőjobboldalinak. A november 1-i *Renner doktor* című vezércikkben az „orosz métely”, „orosz barbárság”; 4-én, Noske nyilatkozatában „az orosz és magyar rémuralom” kifejezés szerepel, 6-án közzétették Clémenceau strassburgi beszédét „a bolsevista terrorról”, 26-án Lenin-ellenes vezércikket közöltek.

Hasonló felfogásban számol be a lap a hazai helyzetről. A november 18-i szám üdvözlöi a nemzeti hadsereg ünnepi bevonulását Budapestre; együttérzéssel kommentálják a Huszár Károly-féle kabinet „keresztény-nemzeti” irányát; a hazai letartóztatásokat, Korvin Ottó perét, a „Lenin-fiúk” elfogását.

1920. január 1-től a fejlécen Róna Lajos neve áll kiadó-szerkesztőként, a felelős szerkesztő továbbra is Konstadt Richárd.

1920. február 13-án, a 37. számtól — teljes a *fordulat balra*. S bár a régi felelős szerkesztő neve rajta marad a lapon, a főszerkesztő e számtól kezdve dr. Lázár Jenő (azelőtt a *Pester Lloyd* munkatársa). A kiadóhivatalt Barna Sándor vezette, ő finanszírozta a lapot (a koncepciók perék idején a börtönben halt meg Budapesten mint volt argentinai állampolgár).

1920 őszétől Bölöni György a lap helyettes főszerkesztője, a közgazdasági rovatot júniustól Frank László vezette.

1923. február 1-én Jászi Oszkár lett a főszerkesztő. A BMU és a hazai illegális párt szinte az első perctől kezdve kialakította a szoros kapcsolatot, ez tette lehetővé, hogy a lap frissen reagáljon minden jelentős eseményre. Hírül adták, hogy Lloyd George Moszkvában fog Leninnel tárgyalni a békéről, közlik Lenin nyilatkozatát. Sorra-rendre követik egymást a magyarországi ordasvilágot leleplező, támadó cikkek, hiteles dokumentumok, meggyőző érvelések. Sorozat indult *Bizonyítékok, akták, levelek a Friedrich-jury asztalára* címmel. Február 22-én jelentkezik a BMU hasábjain első ízben Gábor Andor *Ki sír?* című versével, s ezután szinte minden számban ott állnak fegyverként versei és éles iróniával átítatott publicisztikai írásai (*Horthy, Dal a vérről, Az örültek orszá-*

gából, *Magyar szavak*). Folytatásokban közölték „H.H.H.” című sorozatát (Hitvány Hóhér Hazudsz, He is a Hungarian Gentleman, Hohenzollern, Habsburg, Horthy). Gábor Andor méltó társa Halmi József, aki könyveiben (*Hajmáskér*) és a BMU hasábjain közölt kitűnő riportjaiban hívta fel a világ figyelmét a magyarországi borzalmakra.

A lap többször visszatér a Somogyi—Bacsó gyilkosságra; konkrét adatokat közöl a különítményesek akcióiról (*Ostenburg a parlamentben, Prónay-vitézek újabb hőstettei, Héjjasék rémuralma, A hajmáskéri vizit — Mr. Wedgewood és társai figyelmébe! Héjjasék vérfürdője, Darutoll és kakastoll, Orgovánny*). Áprilisban indult a Magyar bírák arcképcsarnoka — sorozat Balogh, Surgoth („a vérbíró”), Váry Albert portréjával. A június 9-i szám *Új harc kezdete* című vezércikkének írója megállapítja: a magyar féhérterror olyan fokot ért el, hogy a nemzetgyűlésen Apponyi kénytelen volt kijelenteni: ő és a komoly politikusok nem azonosítják magukat azzal, ami Magyarországon történik.

Az év második felében még erőteljesebbé válik a BMU hangja. Gábor Andor július 1-én ismerteti Halmi József *Fekete könyvét*, a további számokban pedig egymást követik azonos című cikkei, de itt a könyv szó helyén *könnny*. . . szerepel. A szerzői névsor egyre bővül. Antal Sándor, Balázs Béla, Berény Róbert, Bíró Lajos, Bölöni György, Bródy Ernő, Fényes Samu, Halmi József, Jászi Oszkár, Kassák Lajos, Kóhalmi Béla, Németh Andor, Szende Pál, Szucsich Mária, különböző műfajú, de azonos alapeszméket hordozó írásaival találkozunk.

„Az emigráció sajtója ezekben a hetekben a magyarországi gazdasági és belpolitikai káosz tükrét tartotta a világ közvéleménye elé, s a munkásság nemzetközi akciójának legfontosabb hírforrása volt. A *Bécsi Magyar Újság* haladt az élen. A Magyarországról egyre áramló menekültek naponta, sőt óránként látták el a lapot értékes információkkal, de a budapesti napilapok szerkesztőségeiben ülő baloldali újságírók is módját ejtették, hogy a legújabb hiteles híreket eljuttassák az országon kívül küzdő kollégákhoz. A KMP illegális futárai utazgattak Bécs és Budapest között, s ha egyikük-másikuk lebukott, azonnal akadtak áldozatképz elvtársak, akik vállalták a kockázatot. Így nem volt csoda, hogy az ellenforradalmi kormány pillanatnyilag legveszélyesebb ellenfelének a Bécsi Magyar Újságot tartotta, és egyre nagyobb fejtörést okozott az illetékeseknek, hogyan fojthatnák meg ezt a lapot.” — írta visszaemlékezésében Frank László.¹

A BMU csomagjai közé eleinte sikerült becsempészni a Bécsben, 1920. június 30-án indult *Proletár* számait, majd Csehszlovákián keresztül Magyarországra, illegális terjesztőkhöz eljuttatni.

A BMU kezdettől fogva szemet szúrt a kurzus urainak, mindent elkövettek megkaparintására. Hogy ez nem sikerült, tanúsítja a lap minden közleménye. Két ízben tettek közzé *Nyilatkozatot*:

„Hetek óta híre jár Bécsben annak, hogy a Bécsi Magyar Újság tulajdonost cserélt és fehér kézre került. Ezzel szemben a Bécsi Magyar Újság szerkesztősége kijelenti a következőket:

A Bécsi Magyar Újság részvényeit a régi tulajdonostól valóban új tulajdonos vette át. Hogy ki a Bécsi Magyar Újság részvényeinek bármikori birtokosa, az a Bécsi Magyar Újság olvasói számára azért lehet mellékes, mert a Bécsi Magyar Újság szerkesztősége számára is tökéletesen mindegy. A Bécsi Magyar Újság a Fehér Terror Horthyországa ellen harcolt, minden rendelkezésére álló eszközzel. Ezentúl is árnyalatnyi változás nélkül ugyanezt fogja tenni, mert a Bécsi Magyar Újság részvényeinek új tulajdonosa éppúgy nem szólhat bele a Bécsi Magyar Újság szerkesztésének szellemi részébe, ahogy ezt a régi tulajdonos sem tehetette.

¹ FRANK László: *Café Atlantis*. Bp. 1963, Gondolat. 63. l.

Mindaddig, míg a Bécsi Magyar Újság szerkesztősége ugyane helyen ennek az ellenkezőjét ki nem jelenti — s ha szükség lesz rá, meg fogja tenni — a Bécsi Magyar Újság célja, hangja, szelleme és tisztessége nem változik.

Bécs, 1920. július 15.

A Bécsi Magyar Újság szerkesztősége.”²

Nyilatkozat

„Nyílt ellenségekkel és lappangó jóbarátokkal körülvéve a Bécsi Magyar Újság szerkesztőségének, a fehérterror ellenes küzdelem egyik legelőretoltabb őrszemének nehéz napokat kell végigverekednie. Az egész világ tisztességes magyarsága a mi híradásunkból egyenesen, más forrásokból nem-egészen így, megtudhatta, hogy a Bécsi Magyar Újság részvényeit a lap szerkesztőségének tudtán és beleegyezésén kívül, új tulajdonos vette meg. De nem vették és nem vehették meg a Bécsi Magyar Újság szerkesztőségét, kiadóhivatalát, nyomdaszemélyzetét, vagyis senkit — tehát egyetlen embert sem! — azok közül, akiknek a Bécsi Magyar Újság mai formájában és hangján való előállításában részük van. A Bécsi Magyar Újság gárdája helyén maradt és megingathatatlan energiával folytatja harcát Horthyék országának véres fehér fantómjai ellen.

A lapvásár óta rendelkezésünkre került adatokból egyelőre csak annyit állapítottunk meg, hogy a Bécsi Magyar Újság vételáraként szereplő egymillió ötszázezer koronának több mint egy-harmadát, ötszázhuszezer koronát, normális üzleteknél szokatlan s meg nem engedett vesztegetésekre fordították, s tény, hogy az adás—vétel körül gyanúscélzattú, piszkos-kezü, politikai mellékbűzű közvetítők szerepeltek.

Mindaddig, amíg ennek a vásárnak összes hiteles adatait a nyilvánosság elé nem viszszük, ismét kijelentjük, nyílt ellenségeink és lappangó jóbarátaink munkálkodásával szemben, hogy teljes elszántsággal állunk és maradunk helyünkön, ahonnan semmi eszközzel és semmi módon, sem ellenséges támadással, sem baráti támogatással, eltávolíthatók nem vagyunk, s folytatjuk azt, amit eddig cselekedtünk:

Kínélet és irgalom nélkül csatázunk Magyarországon iszonyú urai, Horthyék, Héjjasék, Friedrichék, herelő hadseregük, igazságoló bíróságaik, nemzetszűzölő és hazaáruló politikusaik, vérben fürdő és pénzt harácsoló egész kurzusuk ellen, s megnyugtattunk mindenkit, azt is, aki őszintén aggódik, azt is, aki okvetlen akar aggódni lapunkért, hogy amíg nevünket a lapban és a lapon látja, addig minden hátmögötti becstelenség ellenére is sem lapunk becsületén, sem eddigi irányzatán a legcsekélyebb csorba sem eshetik. Lapunkat elnémitani, hangját megváltoztatni, minket megfélemlíteni, bennünket megvenni nem lehet.

A Bécsi Magyar Újság szerkesztősége megbízásából:

Dr. Lázár Jenő
főszerkesztő

A kiadóhivatal nevében:
Barna Sándor
igazgató

Gábor Andor

A lapszedő-személyzet nevében:
Turkovich Dezső³

A széles látókörű munkatársi gárda a korszak minden alapvető kérdésében állást foglalt. Gyors és pontos információkat kaptak az ellenforradalmi Magyarország belső helyzetéről, ismertették az angol küldöttség jelentését, Gorkij nyilatkozatát a berni alakuló kongresszusról, a magyar pártközi megegyezést, Kun Bélák kiszabadulását, írtak a bécsi fehér kémszervezetről, a MOVE-ről, az Ébredő Magyarok Egyesületéről. Az 1920. december 16-i számban közzétették *A magyar népbiztosokért! Politikai amnesztiát!* című felhívást, melyet G. B. Shaw, H. G. Wells, a Webb házaspár, Adler, Renner, Otto Bauer, Romain Rolland, s a magyarok közül Garami Ernő, Jászi Oszkár, Szende Pál írtak alá.

Az október 1-i számban leplezték le a BMU ellen szőtt — ám hamarosan szer-

² BMU 1920. júl. 16.

³ BMU 1920. aug. 25.

tefoszlott — terveket: a bécsi magyar követség sajtóosztálya Szig.biz. jelentést küldött Eckhardt Tibor külügyi sajtófőnöknek, miszerint „A BMU irányításának és szellemi vezetésének átvétele végett minden szükséges intézkedés megtéetett”.

A második évfolyam kulturális témájú közleményei, s a versek, elbeszélések, visszaemlékezések mind együttesen szolgálták a kitűzött célt. Akár Tihanyi Lajosról találunk rövid portrét (m.j.) (feltehetően Mácza János) tollából („... nem láttam még a rajzot, de biztos, hogy Tihanyi megrajzolta a lelkemet. . .”), akár interjút Bíró Lajossal, Berény Róbert cikkét Tihanyiról vagy a *Rajzok a magyar pokolból* című Vértes Marcell-album ismertetését — egyértelműen a levett forradalom melletti kiállást, a fehérterror, az ellenforradalom elleni tiltakozást érzi az olvasó. Ide tartozik Kaczér Illés Kacyrylia álnéven közölt Levelek Polynéziából-sorozata is. A BMU minden számában lel az olvasó rövid idézetet a szellemi elődök — Vajda János, Petőfi, Kölcsey, Arany, Madách, Ady tollából.

„— Künn tágasabb! Ez most a jelszó a pesti egyetemen. Nemcsak hogy beiratkozni nem engedik a másvallásúakat, de — mint Budapestről jelentik — a vendégjogot is megvonták tőlük. Az egyetemi tanárok előadásairól újabban a vendégeket is kizárták, vagyis a be nem iratkozott és így vizsgáló joggal sem bíró érdeklődőket. Az ügy előzményei a következők: A zsidó vallású egyetemi hallgatókat kizárták az egyetemről azzal a határozattal, hogy csak öt karhatalmi tiszt igazoló aláírására engednek be hallgatókat a budapesti tudományegyetemre. A karhatalmi tisztek becsületszavukra fogadták meg, hogy egyetlen zsidóvallású egyetemi hallgatónak sem adnak igazoló szankeit a beiratkozáshoz. A tantermek kiürültek, 300—500 tanuló helyett legjobb esetben 80—90 hallgató jelent meg az előadásokra. Megtörtént, hogy Bálint professzornál a nagy előadóteremben csak hét növendék jelent meg. Nékám tanár előadását pedig — aki a vesebajok egyetlen előadója a magyar orvosi egyetemen — össze-vissza 30 tanuló hallgatta. Az egész világon nyilvánosak az egyetemi előadások és ezt használták föl a kizárt egyetemi hallgatók arra, hogy tanulási vágyukat, tudományszomjukat kielégíthessék. Mint érdeklődő közönség jelentek meg a termekben és a tantermek lassan-lassan ismét megteltek. Nemcsak a tanárok vették ezt észre, hanem a beiratkozott hallgatók is. És habár a vendégeknek vizsgajoguk úgy se lett volna, elhatározták, hogy egykori társaikat a tanulásnak ettől a módjától is elűtik. Hogy tervüket végre is hajtották, bizonyítja az alábbi hirdetés, amely pénteken reggel az egyetem fekete tábláján jelent meg:

7026/1919—20.

Hirdetés

A póttanfolyam előadásain kizáróan beiratkozott hallgatók vehetnek részt, idegeneknek azon megjelenni tilos.

Idegeneknek tekintendők, az intézet személyzetétől eltekintve, mindazok, akik az illető előadásra beiratkozva nincsenek.

A tilalom ellen vétőkkel szemben fegyelmi úton fogok eljárni.

Budapest, 1920. április 14.

Dr. Kenyeres Balázs
dékán

Ez a hirdetés persze alaposan elvette az »érdeklődőknek« a kedvét attól, hogy az előadásokon tovább is megjelenjenek. Az új kultúrbotrány jellemzi azokat a szó morú madagaszkári állapotokat, amelyek Magyarországot oly rokonszenvenné teszik a művelt külföld előtt.”⁴

Németh Andor szatírája az író kevésbé ismert arcát mutatja az olvasónak:

⁴ BMU 1920. ápr. 21.

„A magyar költők közül néhányan, akik lantjukat nem óhajtják Horthy dicsőítésére pengetni, Goethe kis esti dalát török kerékbe kétségbeesésükben. Hogyan jutott egyszerre öt-hat poétának eszébe egyazon verset fordítgatni, nem tudom, de mindnyájan csend-et rímelik, leng-gel, vagy reng-gel és elsikkasztják a vers zenei szépségét, holott az lenne egyedül fontos.

Aki nem botfűlű, az a versben a muzsikát tartja lényegesnek. Ebből a szempontból ültettük át egy tréfás tavaszi reggelen magyar nyelvre Berény Róberttel Verlaine lefordíthatatlannak hírelt költeményét, mely mint a Goethe-dal tiszta zene s melyet e szempontból nálunk tökéletesebben aligha fog fordító visszaadhatni. A költemény eredetijét és a fordítást párhuzamosan közöljük:

Chanson d'automne
(Verlaine)

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.

Tout suffoquant
Et blême, quand
Sonne l'heure
Je me souviens
Aux jours anciens
Et je pleure.

Et je m'en vais
Aux vent mauvais
Qui m'emporte
De ci, de là
Pareil à la
Feuille morte.

Sáncon-dróton
(Vérlény)

Légszagló lónk,
Déri jó lón.
Dül ott ön,
Lesz ónkör!
Künn lóg ör
Monoron.

Tudsz ü-t fokán,
Ébenkan?
Szól ör,
Zsemlye, szú mienk:
Ó csurranj szívem
És sőpörj.

És ő hamv-e?
Ó van Move,
Ki ma hord.
De szid Ella:
„Paraj, Halál —
Fej, mord!!”

A forma ily tökéletes hűsége mellett az értelem minden árnyalatának hű átültetése igazán lényegtelennek válik, annál is inkább, mert hiszen Verlaine is csak azt mondja, amit Goethe, hogy elmúlunk, így vagy úgy; persze azt, hogy ma élünk, nem tagadhatuk meg s a figyelmes filológus értékes megállapításokat vonhat le ebből a szempontból munkánkából. Politikai ellenfeleink talán szemünkre vetnek némely célzást — de ma a költőnek is, ha ember, politizálni kell — s így csak azok igaz vagy nem igaz volta jöhet szóba; így őszintén bevalljuk, hogy a monori ör lógása nem bizonyítható aktákkal, de hogy a Move hord, sőt nagyon is hord, azt már az ártatlan kisdedek sem vonják kétségbe.”⁵

Ez a keserűen gyilkos ironia csendül Gábor Andor ismert verseiből és a kevésbé ismert *Magyar tuskékből* is:

Ha ők magyarok: én nem vagyok az,
Ez igaz.
De hogyha én az vagyok: nem azok
E gazok.

(Dilemma)

Iskola volt eddig. De ma börtön. A kurzus akarta.
Iskola mégis e ház, megmarad annak így is.
Vidám gyermekeket oktattak e házban a múltra:
Bús felnőtt, aki ülsz: itt a jövőt tanuló!

(Kultúra)

Balázs Béla az írók elnémulásáról szól:

⁵ NÉMETH Andor: *Műfordítók*. — BMU 1920. ápr. 7.

„... az irodalomtörténetben hiányzani fog ez az év. Ez a csend külön fejezetbe foglaltatik majd és címe lesz: a néma esztendő. Ez az úr, az a csendrés, az a csendesebb a magyar irodalomban halhatatlanabb lesz, mint amit legjobbjaink ma otthon írhattak volna. Ennek a csendesebnek szája világgá sikolt. Íme így hallgatnak el a magyar berkekben a magyar madarak, ha a »turul« kóvályog felettük. Nem. Ilyen lázító, ilyen félelmes éneket még költő nem énekelt. A Walesi bárdok dalainál százszor rettentőbb ez a csend... Szózatoss csend ez, mint a pauza a zenében. Lélegzetvétel és nekifutás... Mert ez az a csend, melynek méhében »robbanások alusznak«, Majd nemsokára. Ha ennek a csendnek »titkos ágyúí vadul feldörögnek.«⁶

Fényes Samu — aki értékes irodalmi és politikai múlttal, majd négyhónapos börtönbüntetéssel a háta mögött, öregén és betegén kényszerült az ország elhagyására, Hazavezető nyomok címmel írt sorozatot:

„... hazamenni csak akkor lehet, ha egyidejűleg a börtönök és internálótáborok kapui is megnyílnak... Külső segítségre hiába számítunk és ha netán kínálkozik is, nincs és nem lehet benne üdvösség. A világorradalomra sem várhatunk... Nem marad hát egyelőre más út az emigráció számára, mint a hazai erőkkal való kapcsolat keresése.”⁷

A következő évfolyam gazdag tartalma e kapcsolat erősödéséről tanúskodik. A központi téma még mindig a kurzus, a fehérterror bűneinek leleplezése; s a közelmúlt — október és március — eszméi melletti harc.

Itt találjuk Gábor Andor, Hajnal Jenő, Halmi József cikkeket, beszámolókat a Tisza-pörről, Eckhardt Tibor csalási kísérletéről. Több írás foglalkozik az ellenforradalmi cenzúrával. Frank László cikkének címe: *Ha sajtószabadság lenne, nem lett volna Orgovány*,⁸ Jászi Oszkár a *Szellem gyilkosáról*⁹ című cikkében megállapítja, hogy „sehol olyan lelkiismeretlenséggel és cinizmussal nem írnak újságot, mint Magyarországon”. A horthysta Magyarország kultúrelenességét tanúsító írások egymást követik.¹⁰ December 27-én az *Amnesztia az irónak* című cikkben találjuk Karinthy Frigyes megnyilatkozását: „... szinte félek beszélni: évek óta mintha örültek házában élnék...”

Kőhalmi Béla több cikke Philobiblos aláírással jelent meg a lapban (Szabó Ervin hátrahagyott műve). Zilahi László tollából a Tőke magyar kiadásáról közöltek ismertetést. Ebben az évfolyamban is több Németh Andor írást talál az olvasó, s a munkatársak névsora bővül. Barta Lajos Baranyáról ír. Kassák Lajos, Déry Tibor irodalmi vitacikkei itt kaptak helyet. Egymást követik *A nő a kommunista társadalomban* című, a fehérterror által megsemmisítésre ítélt könyv szerzőjének, Dénes Zsófiának az írásai.¹¹

Az 1921. szeptember 29-i számban rejtőzött több mint öt évtizeden át Déry Tibor írása:

⁶ BALÁZS Béla: *A néma esztendő*. — BMU 1920. aug. 31.

⁷ FÉNYES Samu: *Hazavezető nyomok*. — BMU 1920. aug. 23.

⁸ BMU 1921. júl. 31.

⁹ BMU 1921. aug. 11.

¹⁰ ANTAL Sándor: *Mikor ölték meg a magyar kultúrát?* — BMU 1920. máj. 5.

Tűzre a könyvekkel! Wolff Károlyék rendet csinálnak a Fővárosi könyvtárban. — BMU 1920. júl. 5.

¹¹ DÉNES Zsófia: *A fekete gyalázat. Langston Hughes versei, Upton Sinclair a kurzus bűneiről, Beszélgetés Henri Barbusse-szel, Csehov özvegyénél.*

„UTAZÁS A HOLDBA

Angol lapban olvasom, hogy egy amerikai fizikus, bizonyos Robert H. Goddard tanár, rakétaszerű löveget készített, melynek belsejében pár óra vagy talán pár nap alatt felutazhatni a holdba. A tudós tanár — a worchesteri egyetem professzora — pontosan dolgozott s minden eshetőséggel számot vetett. A zuhanás veszélyét elkerülő robbanó töltéssel látja el a löveget, mellyel paralizálhatni és mérsékelhetni a hold vonzó erejét, ugyancsak ezek segítségével küszöbölhetni ki az esetleges irányeltéréseket. A sebesség csak fokozatosan nagyobbodik s csak hétszáz mérföldön túl — tehát már légüres térben — éri el maximumát. Kettős, hermetikusan zárt acélburkolat fogja körül a járművet, oxigéntartályok frissítik fel benne a levegőt, a holdra való megérkezéskor pedig robbanással sűrű fekete füstöt fog fejleszteni, melyet a Mount Wilson teleszkopjából — ez ötven mérföld közelségbe hozza a holdat — már észre lehet venni. Végül pedig azt olvasom, hogy Goddard tanárnál már eddig is 18 ember, köztük a newyorki légi rendőrség főnöke és számos ismert tudós, jelentkezett, kik valamennyien el akarják kísérni légi útjára. S olvasom, hogy a felfedezés a század legnagyobb szenzációja, s ha a terv sikerül, következményei beláthatatlanok.

Nos, bevallom, ez a hír is, mint számos más hír, mely az emberiség életéről hozzám érkezik, mélyen, vigasztalanul deprimált. Nem értem a szenzáció örömet s ha mi örömet mégis értek belőle, az is úgy csapódik le visszájára, hogy csak árnyékát látom s fonák tragikumát. Ember, te el akarsz menekülni a földről! Csúnya fantaszta vagy, púpos, görbelábú vagy kopasz, koplalsz New York-ban vagy Szibériában, vagy agyonlőtték a fiadat, jobb lesz tehát talán a holdban! Mert valóban, úgy éltünk kezdetől fogva s úgy élünk ma is, hogy nem a földön keressük a megváltást. De soha talán még olyan fantáziákba nem burkolta az ember szenvedését, soha oly ügyetlenül merész, oly szánalmasan erőb, oly kishitűen bátor nem volt még, mint manapság. Mert semmit nem tud, tehát mindent akar. A földön se tud még élni, de már repül, de már kapaszkodik a hold felé. Kétezer millió ember közül 1900 millió éheznek és szenved, úgy éheznek és úgy szenved, hogy tudja, nem kellene éheznie, és szenvednie, ha az a maradék százmillió jobban vigyázna az ő életére, 2000 millió ember közül 1900 millió beteg, púpos, rohadt és szűdbajos és tudja, hogy egészséges és tiszta lehetne, ha a tudósok és professzorok egészséget és tisztaságot tanítanának, és nem holdi repüléseket — de hiába tudja — tovább éheznek és púposan bálmul az égbe. És mi, akik itt valamennyien szemmel, füllel és kézzel tapintjuk a rettentő rendetlenséget, új rendetlenséget indulunk kavarni az űrben.

Sokszor gondolkodtam már rajta, mily ártalmas és mennyi boldogtalanság okozója az emberi fantázia. Tökéletlenek maradtunk, mert Ádám fantasztikus ésszel és kézzel leszakította az almát. A végtelen megismerni gonosz, ópiumos lát hajt, és amíg körülöttünk megmérhetetlen az űr, addig bennünk végtelen marad a rendetlenség. Józan, ügyefogyott és kicsinyes ésszel itt magunk körül, testünkön, házunkban és a földön teremtünk előbb rendet — a többivel ráérünk. Ha a felfedezés összes tudósai összeállnának és felfedeznének egy cipőt — évezredek óta bőrcipőben jár az ember, mely tönkreteszi lábát, egészségtelen és évenként elromlik, lefoszlik, hogy folyton újjal kell pótolni mérhetetlen munkaerőpazarlással —, ha felfedeznék a tökéletes cipőt és anyagot, a tökéletes ruhát, a tökéletes lakást — mennyivel nagyobb értékkel gazdagodna a föld, mint akár a vasút, a repülőgép, a holdrakéta megismerésével. De fantáziánk a végtelen felé rúg, a hold felé hadonásznak s az egyetemek, laboratóriumok barlangjaiban vad anachoréták ülnek s a teremtés titkait lesik kiéhezten.

S ma méginkább, mint valaha! Mágikus varázslókkal, bűvészekkel, alchimistákkal és költőkkel van tele a föld, s a hadvezérek, politikusok, tudósok és művészek lárvái alól soha nem látott szilajsággal vicсорodik elő a régi aranykötvasztók mohósága. Mert így kell ennek lenni, habár ha amúgy lenne, jobb lenne. Mert a lakások, a városok és a földek tele vannak ma nyomorúsággal, kimenekül belőlük az ember, ahelyett, hogy megmaradna és ápolná nyomorúságát. Kishitű, mert végtelenebbnek látva a földi életet mint fantasztikus álmait, a hold felé emeli lábát; ügyetlen és szánalmas, mert a nagy-szerű, hűs földi komédiát elhagyja égi és pokoli látomásokért. Derékig vérben, nincs az a boldog remény, mit fel nem áldozna egy vízióért, s nincs az a biztonság, mit kutyába ne venne, ha megadaték neki, hogy örült halálugrással a holdra meneküljön. Van szatírája, van kétségbeesett humora, van álma és reménye, de hogy kezét fogjon a sorssal és megállja tragédiás tekintetét, arra nincs ereje. Üljön le a suszterbakra, és fogjunk neki a tökéletes cipőnek.”¹²

¹² DÉRY Tibor: *Utazás a holdba*. BMU 1921. szept. 29.

Hasonlóképpen jelentős — mert elmélyíti a Jászi Oszkáról kialakított képet — a december 20-i vezércikk. „... Megvan tehát minden okunk — írja Jászi —, hogy szorongó lélekkel féltjük Oroszországot s minden rendelkezésre álló szellemi és erkölcsi erőnkkel támogassuk Lenin napoleoni frontját. . .”¹³ (azaz: megőrizni a forradalom vívmányait és mindent megtenni azért, hogy elkerüljék a terrort).

A BMU hovatarozásáról talán leghívebben két — szinte költői szenvedélyvel írt — dokumentum tanúskodik. Október 16-án Kémeri Sándor álnéven, Bölöni Györgyné hírül adja a magyar kommunisták közelgő szabadulását, november 5-én pedig Halmi József üdvözli a Moszkvába érkezett volt foglyokat.

„MOSZKVA FELÉ

Forog az aranylevél ékes föld a finom párákban türkizként tündöklő őszikék ég alatt. Kertekben és völgyekben még nyílnak a pompás tüzes szirmú virágok. Csodás az élet, az ősz, a természet, gyönyörű a szabadság! Mily jó ámulni az ég és föld szépségein, járn-kelni szabadon a diadalmasan ragyogó nap alatt. És míg nappalok virradnak az éjszakákból, ha lelketek teleitatódott a szépség nagyságával, ha friss szellők erdők, mezők fűszeres szagával új életerőt, új lüktetést adnak véreteknek: eszetekbe jutnak-e börtöneik mélyén a magyar elítéltek. Kéri Pál és mind a magyar rabok? Az ő tüdejük szabad levegőtől nem tágul. Ha sóvárogva sóhajtának, ha vágyódva mélyet lélegzenek, nem erdők, mezők erejét, nem avarról felszálló illatot lehelnek. Ha napsugárra, szabadságra áhítnak, nem a magyar bércék és rónák felé bontják ki vágyszárnyukat. Készülődnek Moszkva felé . . .

Es forog tovább az aranylevél ékes föld a finom párákban türkizként tündöklő őszikék ég alatt. Ablakomra őszirózsák nevetnek a kertkerítésre vadszőlő indái hintenek bíbor-szőnyeget. Fák koronái, pazar őszi fényűzésben hajladoznak, ringatják lágyan búcsúzkodó lombjaikat. Lendületes vonallal rajzolt hamvaskék hegyek ormán erdőkoszorú összeolvadó tónusait, kicsattanó zöldjét látom. Ívben repüléssel madarak suhannak át az érett gyümölcsszagú, melegét mégegyszer kiontó őszi levegőben, a szétolvadt aranylós sugárzásában.

Tűnődöm.

Komolyan nem hittem soha, hogy embernek igazán joga legyen: embertársát halálra ítélni. Nem hittem akkor sem, ha az egyik csakugyan vétkezett, valóban bűnös volt és nem ártatlanul meggyanúsított, a másikat pedig emberi — ha nem is emberséges — törvények felette ítélkező bírává rendelik. Nem hittem emberségemnek, hihetetlen volt. Az iskolapadok felől még ma is csendülnek a biblia szelíd és mély szavai: »Ne ítélj, hogy ne ítéltessél« . . . A keresztény kurzusbírák mégis ítélték . . . Halálra ítélték . . . Igaztalanul, becsületes meggyőződés nélkül, politikai nyomás alatt lealjasítva emberségüket. Ha nem volnának a sokat hangoztatott »szeretet, irgalmasság, megbocsátás« vallásának keresztény bírái: vajon mit cselekednének jobb lelkiismeretük szerint megalázó, szégyenteljes ítéletük után? . . . A pogány Japánban, a hajdani Itohunok uralma alatt a bírák, ha meggyőződésük ellen az igazság rovására voltak kénytelenek embertársuk felett igaztalan ítéletet kimondani: felmetszették a hasukat. Harakirit csináltak a rájuk mért kényszer és önmaguk iránti mélységes megvetésből. Kimetszették inkább a saját belüket, csak hogy ne legyenek a meghurcolt igazság és az ártatlanul elítélt tehetetlen szemléli.

És forog az aranylevél ékes föld a finom párákban türkizként tündöklő őszikék ég alatt. Változnak nappalok és éjszakák, míg győtrődő agyokban vergődnek a gondolatok: csak Moszkva felé . . . Oda lehet a magyar bilincs után . . .

Mi emeljük fel szabad és bátor, októberi ősziragfogáshoz szokott szemünket: a magyar rabok, a halálra ítélték és Kéri Pál felé. Nézzünk most mindannyian fel ő reá. Milyen önérzetesen, nemesen, gőgösen magaslik ki becsületes emberségében. Felénk világol, mint lelki farsz az ítélkező embertelen, szolgálai törpék közt.

Nézzétek és emlékezzetek! Szakítsátok meg a köntösötöket: mennyi gyalázat esett igaz embereken.

Ecce homo és újra Ecce homo!

¹³ Jászi Oszkár: *Lenin napoleoni frontja*. — BMU 1921. dec. 20.

Magyar bírák, elsötétedett az ég, megrendült a föld. És ti bosszútól lihegve újra és újra ártatlan embereket ítéltetek halálra. Hiába mossátok, már marja is a sok könny és sok vér a kezeteket.

Jaj, magyar bírák, hogy úzitek a rabgondolatot:
Moszkva felé, csak Moszkva felé! . . .”

„SZABADULÁS

(TKB) Moszkva, 1921. november 4-én. (Szikratávirat) Tegnap 59 magyar fogságból kiszabadult kommunista Moszkvába érkezett.

En láttam már magyar börtönből szabadult kommunistát, amikor gennyes, hasított, rettenetes sebekkel, hatnapos éhes gyomorral és ötnapos szakállal érkezett meg Bécsbe és könyörgött, hogy a nyomda pincéjének patkányos, hideg kövén aludhassa át az első boldog, szabad éjszakát. Beszéltem is vele és én, aki soha nem láttam még a magyar börtönt: a szívemben és az agyamban, az ereimben és az idegeimben sokkal jobban megismertem, mint akik hónapokon keresztül fetrengték meg azokat. Engem soha nem ért parasztesendőr kemény puskatusa, húsomból nem csordult ki vér a fehér tiszt szöges korbácsának ütése nyomán, arcomra nem csapott le durva detektívöklől és fejemre nem sújtott börtönököt látogató ébredő Horthy bunkója, de amikor láttam taposott testét: a fehérterror gyilkosainak minden elképzelhető atrocitását ezerszer végigéltem és végigfájtam. Mert, én láttam már magyar börtönből szabadult kommunistát és tudom, hogy a főkapitányság detektívszobáiban, ahol 108 nő volt együtt egy három méter hosszú szobában meggyulladt a tej a szoptatóasszony mellében és két kézzel zúzta be a szoba egyetlen ablakát; én tudom, hogy a tüdővésztes tanítónőre ötven botot mértek az elsőemeleti hangfogóban (emberek!) és tudom azt is, hogy naponként tömegével vitték ki a főkapitányság udvaráról a holttesteket. Ezer és ezer rab, ezer ártatlan ember egyetlen, éghallatszó, borzalmas könyörgéssé simult ott össze: »csak egyszer innen szabaduljunk ki!« Utána jött a börtön, amelynek nyirkos falai között, a kemény pricesen már aludni, álmodni és ábrándozni lehetett a szabadulásról. És azok közül, akik akkor végigszenvedték az augusztusi nagykarólynapokat és tört háttal, bezúzott fejjel vagy összenyomoritott testtel a magyar börtönökbe kerültek, most 59-en *szabadok*. Ma még 59-en, holnap, holnapután, meg a jövő héten a többiek; azután — talán — mindnyájan! Azon a napon, amikor a magyar börtönök 59 volt lakója nem hallja többé a porkoláb kulcs-zörgését és amikor nem érheti már többé testét a gyilkosok rozsdás drótfonata, amikor túl a magyar határon ismét *szabadok* és *emberek* lehetnek — lelkem minden melegével üdvözlöm őket . . .”

Halmi József

Az 1922-es évfolyam irányát a lap akkori elnökének, Károlyi Mihálynak újévi üzenete szabja meg: cselekvésre szólít. A magyar emigráció legfőbb kötelességének az összefogást tartja, félretéve minden egyéni és pártszempontot. A vezércikkek zömének szerzője Jászi Oszkár. A január 1-i számban a munkásmozgalom valóságos nemzetközi összefogását igényli („Az ellenforradalmi nemzetköziség egy tradicionális és jól begyakorlott rutinon alapszik. . .”), más írásaiban az új Október szükségére tér vissza. Halmi József ez évben is folytatja merész leleplezéseit (A magyar börtön, A rendőri sajtóiroda). A BMU sárguló lapjai tudósítanak a magyar publicisták bátorságáról, de hogy ez a bátorság mivel járt, a kései olvasó magából az újságból aligha érzékelheti. Halmi József özvegye sok év távlatából emlékezik vissza:

„. . . az én uram volt ott a legharcosabb cikkíró. Élete kockáztatásával írta a cikkeit — ha kijött a szerkesztőségéből, két revolveres kolléga kísérte —, mindig kapta a fenyegető leveleket. A fehér tiszték el akarták rabolni . . . Az újságot élete kockáztatásával vitte a vasutasokhoz, akik eljuttatták Pestre, és hozták az anyagot . . . ezer-ezer előadása volt a fehérterrorról . . .”¹⁴

¹⁴ Halmi Klára levele a dolgozat szerzőjéhez. Haifa, 1975. júl. 28.

A június 4-i számban Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál aláírásával felhívást tettek közzé:

„Politikai barátainkhoz és bajtársainkhoz!

... a jövő elfogulatlan történetírása a magyar emigráció s elsősorban ezen újság főérdemének fogja tekinteni azt a tevékenységet, mellyel a magyarság és egész Európa lelkiismeretét felrázta a fehérterror garázdálkodásaival szemben... angol mintára népies önkormányzatot akarunk teremteni... a lapot függetlenül kívánjuk megtartani minden párt- és osztálypolitikától... a párt- és osztályfelettség eme szabad szelleme nem gátolhat meg bennünket abban, hogy teljesen szolidárisaknak ne érezzük a szellemi és testi munka érdekeivel s hogy ne a szocializmusban lássuk azt az alapvető erőt, mely szétépett világunkat egy jobb korszakba fogja átvezetni... A magyar emigráció csak akkor térhet majd vissza egy napon emelt fővel hazájába, ha elmondhatja: — kényszerű távollétünk ideje alatt megtettünk minden lehetőt az otthoni rémuralom megdöntésére; a dolgozó magyarság nemzetközi összeköttetésének ápolására s egy oly magyar közlélek kialakítására, mely számolva a világhelyzet adottságaival, ki akarja venni a maga részét az új demokratikus, pacifista, a dolgozók örendelkezési jogán alapuló, a szabad nemzetek konföderációján felépülő, minden népet, fajt és vallást respektáló új Európa megalkotásából.”

Dénes Zsófia folytatta az előző évfolyamban megkezdett tudósításait (Uitz, Tzara, Bortnyik); Lesznai Anna verseskötetéről Balázs Béla írt ismertetést, Naplóját folytatásokban közölte a BMU, hasonlóképpen a filmművészettel foglalkozó sorozatát, *A látható embert*; *Az álmok köntöse* című Balázs Béla műről pedig Thomas Mann írt elismerő kritikát.¹⁵ Németh Andor értő, szép sorokat szentelt Déry Tibor bécsi kiadású *Ló, búza, ember* — kötetének. Itt találjuk Kassák *Előszavát* Az új művészek könyvéhez. Május 26-án *Ők és a könyveik* címmel a *Népszavából* átvett hír nyomán közlik, hogy a 72-es postahivatal utasítást kapott minden, bécsi kiadású (Pegazus, Európa, Fischer, Hellas, Bécsi Magyar Kiadó, Bán, Libelli Verlag) munka megsemmisítésére. Kóhalmi Béla a magyarországi könyvkiadásról, irodalmi életről sorozatban számol be.¹⁶

A BMU 1922. február 25-én közzétette a következő dokumentumot:

„Felhívás a világ íróihoz és művészeihez!

A »Magyar Politikai Menekültek, Bebörtönzöttek és Internáltak Segítő Szövetsége« felhívást bocsátott ki a világ dolgozó munkásaihoz a Magyarországon szenvedők rettenetes sorsának enyhítésére.

Zalaegerszegen, Márianosztrán, Vácott, Szegeden, Egerben, Szolnokon, Balassagyarmaton, Miskolcon, Kalocsán, Cegléden, Kaposvárott, Sopronban, Budapesten, az ország összes fogházaiban és börtöneiben, több, mint harminc helyen éheznek és halnak a történelem legkegyetlenebb politikai bosszújának áldozatai. Dohos, penészes cellákban és barakkokban, férgektől ellepve fetrengenek a nyomorékká vert emberi roncsok, terhes nők, csecsemők éheznek a téli hidegben, a zalaegerszegi internálótáborban varrótűk elnyelésével keresik a halált az agyonkínzott nők, hogy szenvedéseiktől megszabaduljanak.

Világ írói és művészei!

Mi, külföldre kényszerült és külföldön élő magyar írók ezúttal túl minden politikán, az egyetemes emberi könyörületességre apellálunk. Segíteni akarunk embereken, akik szenvednek. A »Bebörtönzöttek Segítő Szövetsége« pártkülönbség nélkül a világ dolgozó munkásaihoz intézte felhívását — mi, írók, a dolgozó munkásságnak egy része, szintén részt kívánunk venni abban a munkában, amely talán enyhíteni tudja e szenvedést. Tegyük meg mindent, ami módunkban van, világosítsuk fel külföldi íróbarátainkat, kérjük fel őket adakozásra is, gyűjtésre is, a rendelkezésünkre álló napilapokat használjuk fel minél hatásosabb propagandára, hogy megkapjuk, amire égetően szükségünk

¹⁵ THOMAS MANN: *Egy szép könyv*. — BMU 1922. máj. 23.

¹⁶ KÓHALMI BÉLA: *Az emigráció ablakából*. — BMU, 1922.

van: a pénzt, — a kenyeret és ruhát — az éhező és meztelen börtönlakók nyomorának enyhítésére.

Részletes felvilágosítással szolgál a »Külföldön élő magyar írók gazdasági szervezete« (Wien, XX., Adalbert Stifter-Strasse 12., II. 35.)

Világ minden írói és művészei!

Rettenetes emberi szenvedés kiált hozzátok! Segítsetek!
Külföldön élő magyar írók
gazdasági szervezete.”

Andor Leon — a rövidéletű bécsi ABC című lap szerkesztője — emigrációs visszaemlékezéseiben így értékeli a BMU-t:

„... 1920 tavaszán megjelent a magyar emigráció első komoly, nagy orgánuma. Nagyszerű gárda gyűlt össze a Canisius-gasse szerkesztőségében Lázár Jenő szerkesztő körül... A Bécsi Magyar Újság megjelenésére felszisszentek a feudális magyar uralkodó körök. Ez már veszedelmes ellenfél volt, a lapot, amely kitűnő cikkekben, riportokban és hírszolgálati anyagban nap mint nap kipellengérezte a fehérterror bűneit és ostromozta a rendszert, természetesen betiltották, és megindult ellene az aknamunka az utódállamok magyarságának köreiben is. A rendkívüli műveltségű elméleti cikkek írói mellett a lap újságíró sztárja és kétségtelenül egyik legnagyobb vonzóereje Gábor Andor volt, aki félelmetes tollával, ragyogó cikkekben végezte ki a Horthy-rendszer exponenseit, a fehérterrort leleplező riportokban pedig Halmi József vezetett, aki az emigráció elismert legkitűnőbb riportere volt. A Bécsi Magyar Újság baloldali radikális programmal indult, de Magyarország és az utódállamok reakciós magyar köreiben azt hirdették róla, hogy kommunista lap — ami ezekben a társaságokban természetesen a legnagyobb bűnt jelentette, holott nem volt az — bárha munkatársainak jelentékeny része tényleg kommunistának vallotta magát, s csak a fehérterror elleni harc közös platformja fűzte őket össze a polgári kollegákkal és emigráns bajtársakkal.”¹⁷

A BMU — Frank László adatai szerint — 1921 nyarán 35 ezer példányban készült, ebből 30 ezret a szomszédállamokban fizettek elő, illetve vettek példányonként, Bécsben háromezret adtak el, kétezret pedig Magyarországra csempésztek be. A BMU elkobzása — kivéve Ausztriát — mindenütt napirenden volt. Rendkívül gazdag az utolsó, 1923-as évfolyam is. Bár néhány régi munkatárs — Gábor Andor, Bródy Ernő, Frank László, Kaczér Illés — megvált a laptól, s Bölöni György lemondott főszerkesztő helyettesi megbízatásáról (a *Panorámához* csatlakozott, Kóhalmi Béla munkatársaként), a BMU továbbra is a progresszió orgánuma maradt. Továbbra is közölték folytatásokban Upton Sinclair *Az ács fiának neveznek* című regényét, a folyamatosan, egészen a megszűnésig jelen voltak a lap hasábjain az olyan kommunista szerzők, mint Balázs Béla, Barta Lajos, Domokos József, Franyó Zoltán, Szucsich Mária (Barta felesége), Sebesi Ernő és mások. Ezt az eszmeiséget sugározták a külföldi szerzők — Henri Barbusse, Gorkij, Alfred Kerr, Nexő, Romain Rolland — írásai is.

A vezércikk túlnyomó többségét Jászi Oszkár, a lap akkori szerkesztője írta, de mellette nem egy vezető cikk élén Kunfi Zsigmond, Polányi Károly, Rónai Zoltán, Szende Pál neve áll. Ebben az évfolyamban is az ellenforradalom, a kurzus leleplezése dominál: beszámoló a terrorról, a Népszava és a Pesti Élet üldözéséről, az ébredő-mozgalomról — és már ekkor egymást követik a fasizmus elleni írások. Egyre több hírt közölnek a kampóskeresztes mozgolódásról. A szelíd lelkű polgári írónak elkönyvelt Németh Andor, mint a BMU németor-

¹⁷ Andor LEON: *Bécsben kezdődött a mi emigrációnk.* — A toll mártírjai, Szerk. Mester Sándor. Bp. (1946), Magyar Újságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja kiad. 104—111. l.

szági tudósítója sorozatban számol be az emberiséget fenyegető katasztrófa közeledéséről. Így írt Hitlerről egyik tudósításában:¹⁸

„... a zsidózásra építi fel kis pódiumát az általános gyűlöletgyetemen... állandó lelket-ölő agitációval öt-hat szónoklatot tart naponta s mindezt a legaljasabb szándékok érdekében... A minden rosszra kapható csócselékre mágikusan hat... az ilyen ember igazán undorító. Az ilyen embernek jövője van. Ha még egy-két esztendő megélünk, az ilyen emberek fogják dirigálni Európát.”

Polányi Károly *A berlini fajvédők* című cikkében szól a fasiszmus ellen¹⁹; egy szerző nélküli cikk pedig a fasiszták harci dalát közli nyersfordításban, azzal a megjegyzéssel, hogy „a német kampsókeresztesek gépfegyvereik, kézigránát-jaik és gumibotjaik mellé már harci indulóra is szert tettek”.²⁰

Gazdag az 1923-as évfolyam kulturális anyaga is. Itt él Ady szelleme Bölöni-né, Dénes Zsófia, Jászi visszaemlékezéseiben. Adyról szól Gömöri Jenő Tamás is,²¹ az *Új Modern Könyvtár* alapítója. A *Hajza Bartók ellen* című írás is Adyval kapcsolatos, ugyanis Bartók Reinitznek ajánlotta az Ady-dalokat: „Sürgösen eltávolítani az Ady-dalokról a meggondolatlan dedikációt, vagy távozni a Zeneakadémia katedrájáról” — ezt követeli a Központi Sajtóvállalat valamennyi orgánuma, heves hazafiságtól ízetve...”²²

B. L. (Barta Lajos) így mutatja be *Az utolsó hajók* című új Ady-kötetet:

„Mily lelki pusztulás üvölthet az ellenforradalmi Magyarország sötét éjjelén, hogy az úri Magyarország kiátkozott, üldözött, ijesztő prófétája a temetőben ülő magyarság reménysége lett!”

Ezt a lelki pusztulást ábrázolta szatírájában Hajnal Jenő; *Magyar bányászok dala* címmel, a Magyarországon meghirdetett pályázatról, hasonló című vers megjelenésére.

Április 15-én közölte a lap Kóhalmi Béla *Az emigrációs irodalom összegyűjtése* című felhívását, melyben a szerző-szerkesztő tudományos pontossággal fejti ki, hogyan, mit és milyen módon szükséges összegyűjteni. A május 3-án megjelent *Súlyos veszteség* című szerkesztőségi cikk az emigráció bonyolult belső problémáiba nyújt bepillantást; a Bécsben, 1920 tavaszán indult *Jövő* című napilapot búcsúztatják, melynek szerkesztői Garami Ernő és Lovászy Márton volt, segédszerkesztője Révész Mihály, főmunkatársa Hatvany Lajos.

„Laptársunk, a *Jövő* egy időre kénytelen megjelenését beszüntetni... Bár némely világnézeti s nem egy taktikai kérdésben mi a *Jövő*től eltérő álláspontot foglaltunk el, de azért mindig jó bajtársat és megbízható szövetségest tiszteltünk benne, aki lendületesen, bátran és megalkuvás nélkül harcolt az emigráció alapvető eszméiért...”

A BMU utolsó évfolyama örzi Balázs Béla avatott tehetséggel megírt cikkeit, többek között a *Nyugatról*, a „forradalmár” Chaplinról, Lukács Hugó (Ady orvosa) pszichológiai témájú írásait, Komlós Aladár kitűnő könyvismertetéseit, (Füst Milán, Karinthy), Kéri Pál szatirikus írásait, Hajnal Jenő Mikes Kelemen-i

¹⁸ BMU 1923. máj. 27. Hitler. Legális és illegális reakció. — A parasztlak. — A bajor antiszemitizmus lelke. München.

¹⁹ POLÁNYI Károly: *A berlini fajvédők*. — BMU 1923. jún. 21.

²⁰ *A kampsókeresztesek harci dala*. — BMU 1923. jún. 12.

²¹ GÖMÖRI Jenő Tamás: *Egy kisváros tragédiája. Ady Endre hatása a szlovák kultúrára*. — BMU 1923. máj. 8.

²² *Hajza Bartók ellen*. — BMU 1923. máj. 9.

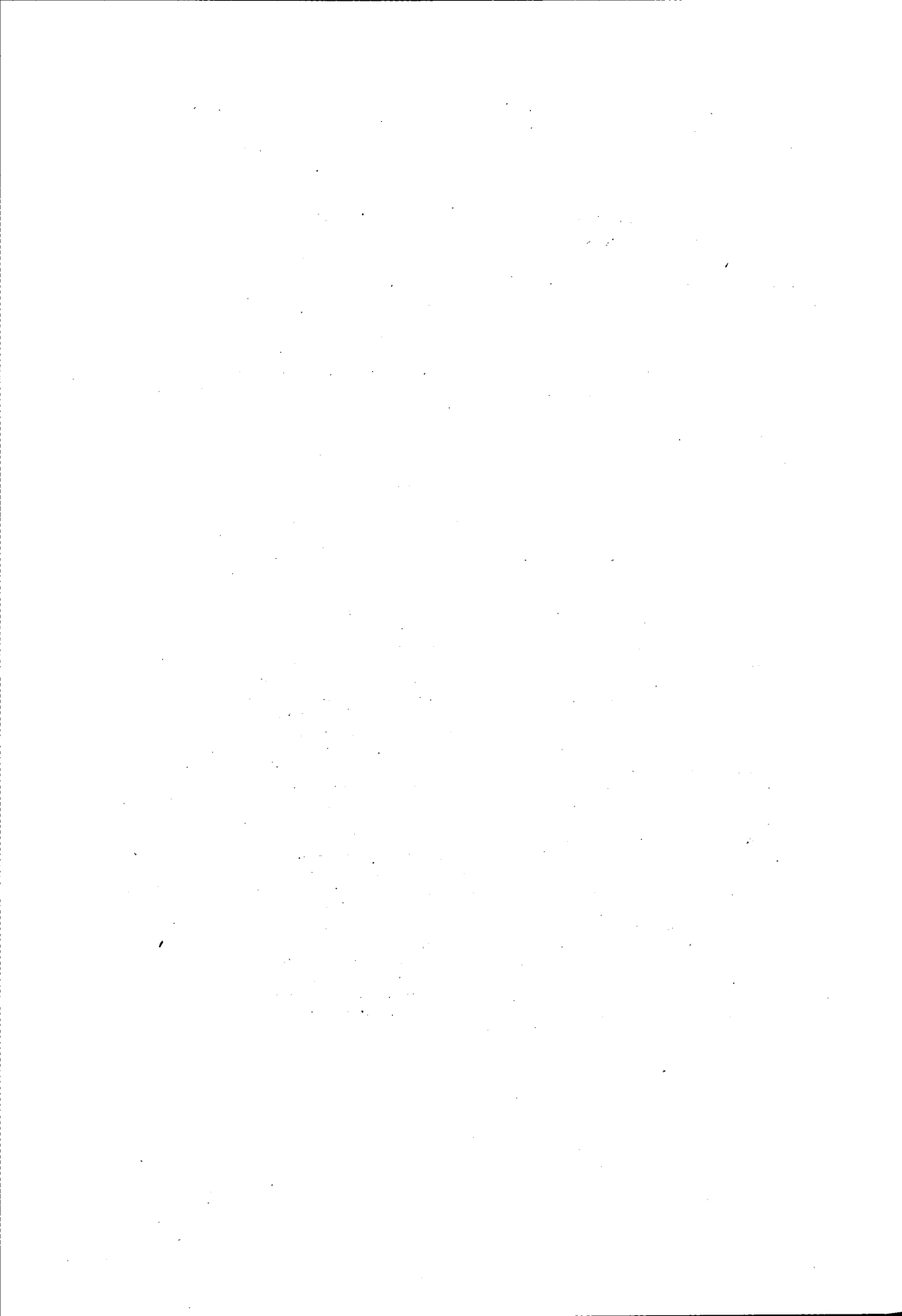
számúzetés-leveleit (később Fényes Samu *Diogenesében* folytatta a sorozatot), Gáspár Endre Yeats-fordítását, beszámolót az ÉK első matinéjéről, Strindberg Emberi jogok című (könyv alakban még meg nem jelent) írását, Barta Lajos *Az új ember és az új költő* című ismertetését Antal János és Becski Andor verseskötetéről.

De a munkatársakat lassanként továbbsodorta a történelem. A szeptember 16-i számban a szerkesztőség még egy utolsó felhívással fordult a BMU barátaihoz, Károlyi, Jászi és Szende aláírásával, segítséget kérve „a magyar októberi forradalom egyetlen napilapjának” megmentéséért. Novemberben még Kéri Pál beszámol a „német fehérterror”-ról, részleteket közölnek Károlyi emlékirataiból; december 13-án *Az ellenforradalom fekete mérlege* címmel számolnak be a hazai viszonyokról. Közlik Barta Lajos és Sebesi Ernő egy-egy írását, végül pedig elbúcsúznak az olvasóktól, bejelentik, hogy a BMU megszűnik. Részben a munkatársak szétszóródása, végső fokon anyagi okok miatt 1923 december közepén megszűnt a BMU, de vállalt célkitűzését, — az ellenforradalom, a terror, a fasizmus bűneinek a világ elé tárását — betöltötte.

GYÖRGYI MARKOVITS

Le Journal Hongrois de Vienne 1919—1923

Dans l'histoire d'entre les deux guerres de l'histoire de la presse hongroise de l'émigration, surtout dans la période d'après la défaite de la République des Conseils, le Journal Hongrois de Vienne (*Bécsi Magyar Újság*) a rempli un rôle considérable. C'est du février 1920 jusqu' à la moitié de 1923 qu'elle luttait contre le régime contre-révolutionnaire, la terreur, la réaction. Parmi ses rédacteurs et ses collaborateurs, le lecteur trouve un camp large des représentants excellents de la progression hongroise: des communistes et des sans-partis, des radicaux et des social-démocrates. Ceux qui étaient réunis par le but commun, par l'engagement pour la patrie, pour le peuple ouvrier, pour le progrès et par la lutte menée chaque jour contre l'inhumanité. C'étaient György Bölöni, Andor Gábor, Mihály Károlyi, Oszkár Jászi qui étaient à la tête du journal à Vienne, et ils ont reçu un secours permanent — par une voie illégale, naturellement — de la part des collaborateurs de *Népszava*, et d'autres intellectuels poursuivis comme Aurél Kárpáti, György Király, József Madzsar. Deux auteurs, Andor Gábor et József Halmi, ont présenté le monde de la terreur blanche dans des séries de documents, à la base des informations récemment obtenues de Budapest, souvent en danger mortel, poursuivis par les officiers de détachements intrus à Vienne. Les trois années extrêmement riches du journal conservent — entre autres — les écrits de Béla Balázs, Róbert Berény, Tibor Déry, Zsófia Dénes, Jenő Hajnal, Lajos Hatvany, Lajos Kassák, Béla Kóhalmi, Károly Polányi, Ruzstem Vámbéry. Le Journal Hongrois de Vienne entra en lice pour sauver la vie des commissaires de peuple hongrois, Károlyi, Jászi sollicitaient un ralliement contre la réaction internationale. Les pages du Journal Hongroise de Vienne ont été imprégnées par l'esprit d'Ady, on citait ses vers devenus adages, et on publiait des souvenirs de la plume de ses amis, de ses contemporains et de ses compagnons d'armes. Au milieu de l'année 1923, les collaborateurs se sont dispersés, quelques uns sont rentrés dans la patrie, mais la plupart d'eux ont cherché une autre station d'émigration. Mais entre 1920 et 1923, ce journal qui était le plus considérable au début de l'époque de l'émigration, a atteint son but, a dévoilé devant l'opinion publique du monde les crimes de la terreur blanche et du régime.

KÖZLEMÉNYEK

Liebhart Eghenvelder egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban. Pozsonyban 1457-ben jegyezték be a Protocollum Testamantorumba Liebhart Eghenvelder városi írnok végrendeletét¹. A végrendelet az írnok 37 kötetből álló könyvtárának a felsorolásával kezdődik. Sorban a nyolcadik kötet leírása:

Item mer ain predig puech de sanctis in ainer Roten haut von losch gebunden un dar Inn ain Tractat de arte Moriendi Auch ain Tractat von den heiligen drein kunigen, ain tractat vom Anticrist, drey Sermon de nouo sacerdote mit vil Themata, auch dy Concordantzen vber dy passion der ewangelisten, mit dem plancto Anshelmi, ain guter tractat de instructione confessorum vnd matrimonio.

Csontos János *A pozsonyi sz. Ferencziek tartományi könyvtárának codexei* c. cikkében² tizenhatodikként leírt egy 233 folióból álló, korabeli vörös bőrkötésben levő, 1435-ben Gebhardus (!) scolasticus által Hamburgban (!) írt kódexet:

Postilla de Sanctis. — Tractatus fratris Johannis de Hasselbach lectoris friburgiensis de instructione confessoris. — Guillelmi Durandi Episcopi numatensis (?) nonnulla opera.

1975-ben az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumában egy az esztergomi Ferences Könyvtár tulajdonát képező 15. századi papírkódexet restauráltak. A kódex azonos a fentebb leírttal. Kéthasábos, gótikus könyvkurzívvval írt, váltakozó sorszámú (42—47), korabeli vörös bőrkötésben levő, rézkoptatókkal ellátott. Az egyes művek elején piros, zöld és barna indadíszes iniciálék találhatók, a kötet végig gazdagon rubrozott. Néhol előfordulnak marginális kiemelések a 16. századból. A kódexet Eghenvelder valószínű a pozsonyi Sz. Márton székesegyházra hagyta. A ferencesek tartományi könyvtárából a tartományi székhely Budapestre kerülésével a kódex is a pesti, majd onnan az esztergomi ferencesek könyvtárába került, ahol jelenleg az Ms. 1. jelzeten őrzik.

A tartalmi szempontból változatos kódex elején egy Postilla de sanctis super Ewangelia per anni circulum una cum textu annotato található. (ff. 1—80^v).? A 79. levélen, két Kata -

¹ Az OL-ben Č 9 mikrofilm-tári jelzeten filmmásolat található róla. A könyvtárra vonatkozó adatokat közli ORTVAY Tivadár: *Pozsony város története*, II/4. köt. Pozsony 1903. 342—349. A kódexek felsorolásában azonban nem követi a végrendeletben található sortrendet. Újabb közlése: JURAJ SPIRITZA: *Testament Liebharta Eghenfeldera, Bratislavského mestského notára v rokoch 1441—1456*. Sborník Slovenského Národného Múzea LXI. 1967. História 7. 167—182.

² MKsz 1878. 45—54.

³ A Postilla de sanctis sermoi sorrendben az alábbi ünnepekről szólnak: [Andreas], [Nicolaus?], Thomas, Stephanus, Johannes, Purificatio BMV, Annuntiatio BMV, Adalbertus, Georgius, Phillippus et Jacobus, „de sanctis infra pasca et festum pentecosten”, Inventio S. Crucis, Vitus, Johannes Bap., Paulus et Petrus, Visitatio BMV (két sermo), Margareta, Maria Magdalena, Jacobus Maior, Laurentius (két sermo), Assumptio BMV (két sermo), Bartholomaeus, Nativitas BMV, Exaltatio S. Crucis (két sermo), Matthaues, Venceslaus, Sancti Angeli (két sermo), Simon et Judas, Omnes Sanctorum, Martinus, Sancti Quinque Fratres, Katherina (két sermo).

lin-beszéd közt arról tudósít bennünket a scriptor, hogy Hainburgban, 1434. év Szt. Lőrinc napjának vigiliáján fejezte be a másolást.⁴ Utána a következő érdekes megjegyzést írja: et eodem anno . . . gebat in die marci que erat die secunda post cantate et quasi omnes vinee fuerunt peruste per [pro] vinciam austrie et eciam ut audiui per fronconiam et alsaciam, sed in ungaria valuerunt. (f. 79.) A második Katalin-napi, vagy bármely más szűzről való sermot már 1435-ben másolta (ff. 79^v—80^v.), a következő Tractatus de arte moriendi-t (ff. 81—87.)⁵ pedig 1434-ben. Mintegy annak bizonyítékaként, hogy Eghenvelder tulajdonosként is használta, olvasta kódexét, a 87^v-ra 15—20 év múlva az alábbiak kerültek:

In Anno domini Millesimo quadringentesimo quadragesimo octauo proxima feria quinta post festum sancte Margarete vngarie obiit primogenita mea filia mihi carissima Margareta nomine In aurora diei que erat etatis In quarto anno a festo sancti Georgii. In domo et curia dominorum de sancta cruce Katherine ubi eo tempore eram constitutus Magister curie dominorum et notarius posoniensis cuius felix anima requiescat in eterna pace Amen.

In Anno domini Millesimo Quadringentesimo L quinto feria quinta proxima post festum sancti Mathie apostoli obiit Anna uxor mea probissima et mihi carissima hora tertia ante ortum solis et sub puerperio filii mei Sebastiani et tunc eram notarius Ciuitatis posoniensis cuius anima requiescat in pace.

In Anno domini Millesimo quadringentesimo L quarto tertia die ante festum beati Thome apostoli obiit filius meus unicus Johannes in tenera etate annorum vite sue 3°. cuius anima requiescat in pace.

Ismét egy tractatus következik, az ún. Stella clericorum (ff. 88—92.).⁶ Ezt is 1434-ben másolta Eghenvelder. A végén megjegyzi: de illa materia plus inuenies in minoribus sexternis heinrici. A hárcmkirályokról szóló értekezés (ff. 92^v—121^v.)⁷ és annak registere között (f. 120.) ez áll: finis huius operis per manus liebhardi Arcium baccalaurei in hainburga 1435°. A register után pedig: finis illius Registri annotatum ex libro domini vicarii Georgii Tlethan tunc temporis in hainburga per manus liebhardi Anno domini etc. XXXV^{to} in octaua Epiphanie domini Eodem anno abiit Strenuus ac illustris vir Georgius de Rukken-dorff Miles in haimburg In die circumeisionis domini cuius anima requiescat in pace etc. Amen. Az Antichristusról szóló tractatus (ff. 122—132)⁸ után 1434-ben írt három sermo következik de nouo sacerdote ex angelico collecti (ff. 134—138.). Ugyancsak 1434-ben ke-

⁴ A továbbiakban megadjuk a fontosabb incipiteket és bejegyzéseket, de felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kódexről az OSZK-ban FM₁/2604. sz. jelzet alatt mikrofilm található.

⁵ Incipit quidam Gloriosus tractatus de arte moriendi uidelicet quomodo homo se debeat disponere et offerre in mortem et diuiditur in sex particulas ut patebit secundum ordinem. In quibus finaliter ponuntur multe pulchre oraciones que legi debent super agonizantem . . .

Inc. Cum de presentis exilii miseria mortis transitus . . .

Expl. . . . ut prius ante quam nos accipiet mori distat etc.

⁶ Incipit quidam tractaculus bonus et breuis tractans de actu sacerdotali et instructione eorum Et noncupatur Stella clericorum.

Inc. Quasi stella matutina in medio nebule . . .

Expl. . . . Et ita purificatis frugibus abiit demon et tamen de illo in die sancti magni confessoris siue ludvici confessoris.

⁷ Secuntur laudes et gesta trium regum beatorum et Ritus atque secte multorum regnorum cum notabilibus autenticis quam plurimis diuersarum regionum hec patebunt.

Inc. Cum venerandissimorum trium magorum ymmo uerius trium regum . . .

Expl. . . . Vt in die iudicii sis secura in reddenda ratione Amen.

⁸ Incipit libellus compendiosus de Antichristo venturo cum approbacionibus.

Inc. Antichristus veniet in tempore habundantie peccatorum sicut dicitur daniel VIII. . . .

Expl. . . . ac talibus membrorum malorum cladibus cruciatus est ut propria manu se occideret etc.

rült a kötetbe az 56 + 16 szentbeszédhez szóló téma (ff. 138—144^v). A Krisztus szenvedéséről szóló összeállítás a 145—189. leveleken található. Először egy sermo, majd a négy evangéliumból összeállított concordancia passionum⁹, amely után az alábbi megjegyzés olvasható:

Scripte sunt hec concordancie Ewangeli[st]arum super passiones in Haumburga feria sexta finite post nicolai Eodem Anno illustrissimus imperator semper Augustus Cesar Sigismundus fecit concordiam inter heresim Bohemorum et Christianorum fidem Et Blesco filius cuiusdem fiscalitoris resignat prenominato Cesari Sigismundo Ciuitatem ternauiam que iterate fuit resignata illustrissimo principi Alberto Austrie Anno etc. Millesimo etc. XXXIII° etc.

Szent Anselm planctus-át (f. 181^v.) és passio-ját (f. 185.) egy sermo követi (f. 186^v.), amely után ismét egy megjegyzés olvasható: Plures sermones de passione domini inuenies in sermonibus de tempore Magistri Nicolai. (f. 189.)

1435-ben írt sermok következnek: de morte (f. 189.), de confessione (f. 189^v.), de conversione peccatoris (f. 191.), de natiuitate (f. 192.). Aztán egy tractatus de instructione confessorum erga penitentes (ff. 194—212.)¹⁰, majd aliqua breuia ex dictis Gwilhelmi durandi (ff. 212^v—215^v.)¹¹ és a végén csonkán a Summa matrimonii (ff. 215^v—233^v.)¹².

Liebhart Eghenvelder (1387—1455/57) életéről és működéséről meglehetősen sokat tudunk. A most előkerült kódexen kívül kezeírásával az alábbi fennmaradt kódexeiről van tudomásunk:

Brüsszel, Királyi Könyvtár, Nr. 8879—80.¹³ — Végrendelet, 20.

Klosterneuburg, Zeitschrift für deutsche Philologie, 1903, 369. és BLEYER Jakab: Magyar vonatkozású bejegyzések egy brüsszeli kódexben. Századok, 1904, 181—183. Stiftsbibliothek, Nr. 486.¹⁴ — Végrendelet, 6.

Bécs, Nationalbibliothek, Ser. Nov. 3344.¹⁵ — A végrendeletben nem szerepel.

A fenti négy kódexen kívül Maschek a végrendeletben huszonharmadikként felsorolt régi jogi kódex és a bécsi Nationalbibliothek, Ser. Nov. 2584. sz. 13. századi kódexének azonoságáról is említést tett.¹⁶ Egyéb előkerült kódexről nincs tudomásunk.

Eddigi ismereteinket a most előkerült kódexbe írt naplószerű feljegyzésekkel kiegészítve, a kódexek leírójáról a következőket mondhatjuk el:

⁹ Secuntur concordancie passionum secundum quatuor Ewangelistas.

Inc. Scitis quia post biduum pasca erit . . . Matth. XXVI. vbi nota quod passio christi scribitur a matheo capitulo dicto . . .

Expl. . . . quod nobis concedat qui sine fine vivit . . .

¹⁰ Incipit Tractatulus fratris Johannis de haselach lectoris friburgensis de instructione confessorum erga penitentes.

Inc. Simpliciores et minus expertos confessores de modo audiendi confessiones . . .

Expl. . . . et testamentum celeriter expediat frequentibus ammocionibus . . .

¹¹ Secuntur aliqua breuia ex dictis Gwilhelmi durandi episcopi collecta Mimatensis Ecclesie Episcopi (?) et primo de interrogacionibus ad (!) sacerdote ad peccatorem.

Inc. Dicit enim Augustinus quod sacerdos subtiliter sapienter . . .

Expl. . . . et qualiter diffirmantur patet in autore qui dicitur Seneca et tamen de illo etc.

¹² Incipit summa Matrimonii per talem prologum Quoniam frequenter penitenciali dubitationes circa matrimonium . . .

Az elején közölt register 26 caputot sorol fel, szövegünk a 22. caput közben megszakad.

¹³ PRIEBSCH, Robert: *Aus deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel.*

¹⁴ MASCHKE, Franz: *Die Handschriftensammlung des Stadtschreibers Liebhart Eghenvelder. Unsere Heimat, Monatsblatt des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich und Wien, 1953, 93—96.*

¹⁵ MAZAL, Otto — UNTERKIRCHER, Franz: *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek.* „Series nove.“ Teil 3. Wien 1967, 67.

¹⁶ I. m. 96.

A neve után ítélve Rajna-vidéki származású Liebhard Eghenvelder a bécsi egyetemet látogatta s ott a baccalaureusságig jutott.¹⁷ 1431 és 1435 között Hainburgban találjuk, ott írta le a Bécsben, Klosterneuburgban és Esztergomban ma is megtalálható kódexeket. Az utóbbi kettőben elárulja, hogy scolasticusként tevékenykedett, s a neves osztrák Rukendorf nemesi családdal volt kapcsolatban Hainburgban való tartózkodása.¹⁸ Az esztergomi kódexből az is kiderül, hogy 1435 vízkeresztjén halt meg a strenuus ac illustris vir Georgius de Rukkendorff Miles in Hainburg (f. 121^v). Utána Eghenveldert Sopronban találjuk, ahol keze írásával több német nyelvű számadás, számadáskönyv és dézmajegyzék maradt fenn.¹⁹ 1442—1455 közt pozsonyi városi írnok. Az esztergomi kódexben található bejegyzés szerint 1448-ban a nótáriusság mellett ő a Szent Katalin curia magistere is (f. 87^v). Ebben a curiában, az osztrák szentkereszti ciszterciták tulajdonában levő gazdasági központban lehetett a lakása, ahol 1437-ben még Michl Vogelt találjuk.²⁰ A Krizztustársulat 1445-ben bejegyzett 23 tagja közt is szerepelt Liebhard Statschreiber.²¹ 1447-ben a városbíróval Budán járt Hunyadi János gubernátornál.²² A Brüsszelben őrzött kódexben fontos bejegyzéseket találunk az 1451—1453 közötti időkből: Kapisztrán Jánosról, V. László királyról, Hunyadi Jánosról, Giskráról, Pozsonyról és Bécsről. Ugyaninnen tudjuk, hogy 1451-ben Pozsony város ügyében két társával együtt négyheti utat tett Temesvárra, 1452-ben pedig ismételtén Budán járt.²³ Az esztergomi kódex családi körülményeiről is tájékoztat: 1448-ban Margit nevű, négyéves, elsőszülött lánya, 1454-ben Tamás nevű hároméves fia halt meg. Felesége, Anna, a végrendeletben emlegetett fia, Sebastianus születésébe halt bele, 1455-ben (f. 87^v).

Néhány érdekes feljegyzést tartalmaz a most előkerült kódex Enghenvelder környezetről és a korabeli eseményekről is. Ezek sorrendben: 1434-ben a szinte egész Európát sújtó szőlőpusztulás Magyarországot megkímélte (f. 79.). A háromkirályok történetét a hainburgi vicarius, Georgius Tlethan [Trethan] kódexéből másolta 1435-ben (f. 121^v). 1434-ben Zsigmond császár a husziták és a katolikusok között egységet tett. Blesco, valamiféle halász fia visszadja Nagyszombat városát Zsigmond császárnak, aki azt Auszriai Albertnek adta át (f. 180.). Két esetben másik kódexére utal Eghenvelder: a Stella clericorum után — de illa materia plus inuenies in minoribus sexternis heinrici — és később: Plures sermones de passione domini inuenies in sermonibus de tempore Magistri Nicolai. Utóbbi a végrendelet hatodik helyén felsorolt prédikációskötet, Nicolaus von Dinkelsbühl beszédeivel, előbbi a végrendeletben nem szerepelt.

Eghenvelder könyvtárát végrendeletében szétoztotta.²⁴ A 37 felsorolt kódex közül 20 esetben olvasható a leírás végén az ist meiner hanntgeschrift megjegyzés. Az esztergomi kódex esetében ez a megjegyzés elmaradt, de minden kétséget kizáróan Liebhard Eghenvelder saját kezű írásáról van szó: ezt nemcsak a bejegyzések, hanem az egyéb Eghenvelder-keziratokkal való összehasonlítás is bizonyítja.²⁵ A végrendelet szerint a kódexek — néhány kivételtől eltekintve — pozsonyi magánzemélyek és egyházi testületek tulajdonába juthattak. Így Liebhard Eghenvelder könyvtára a magyarországi könyvkultúra szerves részévé vált.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

¹⁷ MASCHEK: I. m. 94.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MOLLAY Károly: *Többnyelvűség a középkori Sopronban*. Soproni Szemle 1967. 323.

²⁰ ORTVAY: I. m. II/1. köt. Pozsony 1895. 39.

²¹ ORTVAY: I. m. II/4. 409.

²² ORTVAY: I. m. III. Pozsony 1894. 435.

²³ BLEYER: I. m. 182.

²⁴ Vö. ORTVAY: I. m. II/4. 348—349.

²⁵ Vö. UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1401 bis 1450. I—II*. Wien 1971. II. 168. (Abl. 268.)

Ezúton mondok köszönetet Vízkelety Andrásnak e cikk megírása közben nyújtott szíves segítségéért.

Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához. Az Országos Levéltár R 313 számú, Személyek szerinti iratok gyűjteményében őrzí Szenci Molnár Albertnek 1620. szeptember 3-án Heidelbergből Nürnbergbe küldött levelét.* A címett: Georg Rem nürnbergi jogtudós, Molnár Albert régi pártfogója és állandó levelezőpartnere, akinek Molnár ezúttal Heidelbergből Nürnbergbe igyekvő honfitársai révén küldött híradást. Ifj. Bethlen István a fejedelem unokaöccse, Barcsai Zsigmond, Bojti Veres Gáspár és Geleji Katona István 1620 szeptember elején hagyták el Heidelberget, mivel a Spinola vezette spanyol zsoldos sereg a császár megbízásából benyomult Pfalz területére és ezzel megkezdődött a pfalzi háború.¹

A levél annál is inkább becses, mivel ebben az évben Molnár már nem vezette Naplóját. Az 1620-as „veszedelmes időkre” csak az *Imádságos könyvecské*² praefatiójában utalt. Ezt az ajánlólevelet egészíti ki a nemrég előkerült írás, amely érdekes adalékot tartalmaz az *Imádságos könyvecské* nyomtatására vonatkozóan is:

Salutem omnigenam & exoptatam in Christo Jesu felicitatem. Amplissime vir, mi D[omi]ne Reme, Amice & fautor desideratissime, quum proxime ad V[est]ram Amplit[ud]in[em] nem breviter scriberem & simul in obitum clariss[im]i D[omi]ni Picarti p[ro]p[ri]et[ar]ie[m] Epigrammation mitterem, promiseram me prolixius scripturum per D[omi]nos populares brevi ad vos profecturos: quos modo ante trihorium intellexi cras bene mane isthinc discessuros; & ad vos Noribergam profecturos: per quos discuperem scribere ut promisi, proluxe, nisi temporis excluderet angustia: Verum vivae epistolae instar erunt mihi apud V[est]ram Excell[ent]iam dilectissimi isti mei D[omi]ni populares, harum exhibitores: jam ante Pietati V[est]rae nomine & literis notissimi: Illustris D[omi]n[us] Comes Stephan[us] Bethlen de Iktar &c. ejus consanguinus Sigismund[us] Barczai, Ephori duo, D[omi]n[us] Stephanus Katona Geleinus, & D[omi]nus Caspar Veres Boytinus, ac eorum minister Nobilis D[omi]nus Michael Kornis. Hi meae deliciae o[mn]i[um] res nostras vos recensent, & ut spero apud vos ad tempus subsistent vel in illustri Academia Altorfina. Consilio pio V[est]ra Excellentia eos juvabit p[ro]lubens, etiam me rogatu. Atque utinam sedata hac tempestate ad nos redeant salvi et incolumes. Res nostrae quo in statu versentur, triste est commemorare. O utinam subito det meliora Deus!

Literas D[omi]norum popularium de tristi ipsorum adventu ad Pragenses, simul remitto, & gratias agimus pro earu[m] communicatione. condoluerunt D[omi]ni populares o[mn]i[um] speram[us] eos jam suorum conspectu frui. Titulum Libri precum a me versarum, accipiet tuam(!) Excell[ent]ia, qui sub prelo est Francofurti, sed admodum lente procedit impressio propter penuriam op[er]ariarum Typographicorum quoru[m] pleriq[ue] castra sequuntur. Inscripti eas duabus nobilib[us] foeminis, D[omi]ni Szedgini, & Crausii uxoribus. In praefatione obiter refello eorum erroneam opinionem, qui foeminis noxiam esse asserunt literarum cognitionem. Istorum Nobilissimorum Maritorum literas exspecto avidissime: misi ipsis impressa priora folia 4 per eos studiosos, qui postremi Ungari ex me salutaverunt V[est]ram Amplitudinem: D[omi]nus Georgius Carolyinus Alumnus Principis Hungariae et Transylvaniae literas vestrae ampl[itudinis] recte accipit & mi ac reliquis popularibus praefegit; sed desino in hoc voto, Dominus Jehova V[est]rae Pietati benedicat cumulatissime, & diutissime te conservet salvum et incolumem, Amem.

Datum Haydelbergae 3. 7bris. 1620.

V[est]rae Excell[ent]iae addictissimus
Albertus Molnar

Saluto officiosissime amicos & fautores D[omi]nos Noricos & Altorfinos o[mn]i[um] & singulos, & hosce meos illustrissim[os] & nobilissim[os] ac mihi dilectissimos populares o[mn]i[um] res, per V[est]ram Excell[ent]iam commendo o[mn]i[um] & singulis meis fautoribus. Noricis q[ui] Deus aetern[us] benedicat & quosdam ab omni malo protegat.

* DÁN Róbert—STOLL Béla: *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele.* — ItK 1972. 681—683.

¹ *The Cambridge Modern History.* Vol. IV. The thirthy years war. Cambridge, 1906. 66. 1.

² SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos könyvecské.* Heidelberg, 1621. RMK I 514. Praefatióját kiadta Stoll Béla. *Szenci Molnár Albert költői művei.* RMKT XVII. 6. Budapest, 1971. Akadémiai, 490—493. 1.

Magyar fordításban:

Mindennemű üdvözetemet és a Jézus Krisztusban áhított boldogságot! Jeles férfiú, Rem uram, Barátom és szeretett jóakaróm, amikor legutóbb röviden írtam Kegyelmednek, és egy epigrammát is küldöttem a boldogemlékezetű híres-neves Piccart úr³ halálára, megígértem, hogy hosszabban írok majd a hozzátok utazni készülő hazámbéliek útján: csak három órával ezelőtt tudtam meg, hogy ők holnap jókor reggel indulnak innen, és Nürnbergbe utaznak hozzátok: rajtuk keresztül kívánok írni, mint ígértem, hosszan, hacsak az idő hiánya nem akadályoz meg ebben: Mégis eleven episztolák lesznek rólam Kegyelmednél szeretett honfitársaim, az átadók: már előzőleg ismerősök névről és írásukból Kegyességed előtt: a híres Iktári Bethlen István gróf, atyafia Barcsai Zsigmond, két tanító: Geleji Katona István⁴ és Bojti Veres Gáspár és szolgáljuk a nemes Kornis Mihály.⁵ Ők, akik mindannyian kedvenceim, elbeszélik majd helyzetünket és amint remélem, egy időre ottmaradnak nálatok vagy a híres altdorfi Akadémián. Méltóságod szíves tanáccsal készségesen örvendeztesse meg őket kérésemre is. S vajha, miután lecsendesedett a háború, épen és egészségesen térnének meg hozzánk! Szomorú felidézni, milyen állapotban vannak ügyeink. Vajha hamarsággal jobbakat adna az Isten!

Egyben visszaküldöm hazámbéliek levelét a prágaiakhoz való szomorú megérkezésükről és köszönjük, hogy megosztottad velünk azokat, minden hazámbéli együttérez. Reméljük, hogy már egymás látását élvezik. Az általam megfordított Imádságokönyv címlapját meg fogja kapni Méltóságod. A könyv Frankfurtban van sajtó alatt, de a nyomtatás nagyon lassan halad a nyomdászok hiánya miatt, közülük legtöbben táborba vonulnak. Az imádságokat két nemes asszonynak, Szegedi és Krausz feleségének címeztem. A praefatióban többek között megcáfolom azoknak a téves vélekedését, akik azt bizonygatják, hogy a nőknek káros a betűk ismerete. Nagyon várom nemes férjeik levelét: elküldtem nekik a kinyomtatott első négy levelet azokkal a magyar tanulókkal, akik utoljára üdvözölték nevemben Kegyelmedet. Károlyi György⁶ Magyarország és Erdély fejedelmének alumnusa Kegyelmed levelét rendben megkapja és elolvassa nekem és a többi hazámbélinek; de abba is hagyom ezzel a jókívánsággal: Jehova Úr Isten áldja meg Kegyességedet bőségesen és őrizze meg sokáig jó egészségben, Ámen. Kelt Heidelbergben 1620. szeptember 3-án.

a Kegyelmedhez hűséges
Molnár Albert

Szívélyesen köszöntöm nürnbergi és altdorfi barátaimat és jóakaróimat együtt és külön-külön, és ezeket a híres és nemes, szeretett hazámbélieket Kegyelmeden keresztül ajánlom nürnbergi jótévőim mindegyikének, akiket az örökkévaló Isten áldjon meg és óvjon meg minden bajtól.

A levél alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy az *Imádságos könyvecskét* 1620-ban Frankfurtban kezdték el nyomtatni és hogy praefatiója el is készült. Ezt Molnár Albert — szokásához híven⁷ — „specimen”-ként elküldte Nagyszombatba a címzettek férjeinek: Mezőszegedi Gáspárnak és Krausz Jánosnak. Ebből a Frankfurtban készült ajánlólevélből azonban nem maradt fenn példány. A teljes *Imádságos könyvecske* — a címlap tanúsága szerint — „Haydelbergában Aubrius Daniel es David atyafiaknac, és Schleichius Kele-

³ A Michael Piccart altdorfi professzor halálára készült latin nyelvű epigramma Altdorffban 1620-ban jelent meg. Utal rá Stoll Béla a 2. jegyzetben közölt kiadásban, 444. l.

⁴ Bethlen István, Barcsai Zsigmond és Geleji Katona István heidelbergi tartózkodásáról együtt emlékezett meg Molnár Albert a *Syllecta Scholastica* (Heidelberg, 1621. RMK III 1330.) ajánlólevelében. L. a 2. jegyzetben közölt kiadást, 496. l.

⁵ Kornis Mihály mint nobilis . . . de Toth-Varadgyia írta alá BARCSAI Zsigmond: *Oratiumcula pro aeterna divinitate filii Dei asserenda* című művéhez (Heidelberg, 1620. RMK III 1291.) írt üdvözlőversét.

⁶ Károlyi György = Károlyi C. György, ifj. Bethlen István nevelője. HEREFEI János *Adatok a heidelbergi diákok tanulásához*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Szerk.: KESERŰ Bálint. Budapest — Szeged, 1965. 158.

⁷ Pl.: „A Zsoltárkönyv előszavát, melyet utasításomra valamivel több példányban húztak le, üdvözetemmel együtt elküldöm neked és nagy barátaimnak” — részlet Molnár Albert Ludovicus Luciusnak 1607. augusztus 18-án Marburgban írt leveléből. Szenci Molnár Albert válogatott művei. Budapest, 1976. Magvető. 576. l.

menec kölczégével” jelent meg 1621-ben. A „Haydelbergában” megjelölés csakis a nyomdára vonatkozhat, mivel Aubry és Schleich ekkor Frankfurtban dolgozott⁸. A könyvecske Heidelbergben valószínűleg Johann Georg Geyder özvegyének műhelyében készült, amit bizonyos tipográfiai azonosságok is megerősíteni látszanak. Az ugyanebben az évben kiadott háromnyelvű *Lexicon*⁹ is ennek a nyomdának a terméke, amint azt címlapja is elárulja.

Az *Imádságos könyvecske* praefatiója és főrésze között nyomdai kivitelben eltérés nincsen. Az ajánlólevél terjedelme a levélben említett négy levéllel szemben 11 lap. Ezek szerint a praefatiót is újranymtatták Heidelbergben. Dátuma (1620. augusztus 10.) szerint Molnár a heidelbergi kiadás ajánlólevelének szövegét nem változtatta meg a frankfurti nyomtatáshoz képest.

Az impresszumban szereplő évszám (MDCXXI.) utolsó számjegyét szemmel láthatóan utólag erőltették bele a szedésbe, ennek következtében részben festékezetlen és kissé féloldalas. Ez utal arra, hogy az előzetes tervezés ellenére késett a nyomtatvány, 1620 helyett 1621-ben jelent meg.

Molnár Albertnek Frankfurtal való kapcsolata egész életében igen élénknek mondható. Többször megfordult a birodalmi fővárosban. A könyvvásárok pezsgésén kívül már fiatal korában több keserű élménye, kudarca is volt az itteni nyomdászokkal.

1601/2-ben Johann Sauer nyomdájában korrektorként dolgozott. „Jó Isten, mennyi kelemetlenséget nyeltem én itt le!” — sóhajtott fel Naplójában¹⁰, amikor Sauer rokonának, Margareta Löchlernek kezét hiába kérte meg. Sauert hamarosan ott is hagyta, mivel személyes sérelmein kívül kiadói politikájával sem értett egyet.¹¹ Kudarcra végződött Molnár kísérlete 1607-ben is, amikor Zacharias Palthenius frankfurti könyvkiadótól megtagadták a Zsoltároskönyv kinyomtatásának engedélyét.¹² (Az még ugyanebben az évben Herbornban jelent meg.) 1608-ban viszont éppen Frankfurtban öntette ki Molnár Bibliafordításának kiadásához a Hanauban hiányzó betűket.¹³

A frankfurti és hanai francia menekültekkel igen jóban volt. 1616-ban nekik ajánlotta Thuri Pál *Idea Chistianorum*ának általa sajtó alá rendezett új kiadását.¹⁴ A francia gyülekezet lelkésze, Clement Dubois kedves, jó barátja. 1602-től Sauertől hozzájuk költözött,¹⁵ és zsoltárfordítását is Dubois segítségével „ékesgette”.¹⁶

A francia-belga ikeregyházhoz fűződő bensőséges kapcsolatáról háromnyelvű *Lexicona* (1621) és *Institució*-fordítása (1624) ajánlólevelében¹⁷ egyaránt említést tett. Így nem meglepő, hogy több művét a frankfurti könyvkereskedőkkel együttműködve jelentette meg.

Az *Imádságos könyvecske* címlapján megnevezett „könyvárosok” Daniel és David Aubry és Clement Schleich 1617-ben vásárolták meg Frankfurtban Claude de Marne-nek és Johann Aubrynak, az 1572-től Frankfurtban nyomtató Andreas Wechel vejeinek és utódai-

⁸ Josef BENZING: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 120.

⁹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Lexicon Latino—Graeco—Ungaricum*. Heidelberg, 1621. RMK I 513.

¹⁰ L. a 7. jegyzetben közölt válogatást, 511. l.

¹¹ HAVAS László: *Miért hagyta el Szenci Molnár a Sauer-nyomdát?* ItK 1964. 194—195. l.

¹² DÉZSI Lajos: *Szenci Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Budapest, 1898. 46. l.

¹³ Hermann Wolf 1608. április 5-én Marburgban írt levele. DÉZSI Lajos: I. m. 256. l.

¹⁴ THURI Pál: *Idea Christianorum Ungarorum sub Tyrannide Turcica*. . . Nunc opera Alberti Molnar . . . edita. Oppenheim, 1616. RMK III 1174. Praefatióját kiadta STOLL Béla a 2. jegyzetben közölt kiadásban, 483. l.

¹⁵ DÉZSI Lajos: I. m. 33. l.

¹⁶ *Psalterium Ungaricum*. Herborn, 1607. RMK I 407. Praefatióját kiadta STOLL Béla a 2. jegyzetben közölt kiadásban, 12. l.

¹⁷ L. a 2. jegyzetben közölt kiadást, 495. és 499. l.

nak nyomdáját és üzletét.¹⁸ S bár nyomdájuk 1638-ig folyamatosan működött, a harminc-éves háború hadi eseményei megnehezítették a munkálatokat. Ezekre Molnár két helyen is utalt az *Imádságos könyvecske* ajánlólevelében:

„De az kegyelmetec egynihanyszor meguyított kérése, és kegyes kivanságánac jelen-sege indított főképpen, hogy az tölem elkezdett öregb könyveknecc kibocztatása előtt, ez könyveczkét sietném ki nyomtattatni. Mellyet az kegyelmetec szándékommal eggyező kérésére még tavaly elkészítöttem, kiis boczáttam volna még Husvét előtt; az mint ez Nyáronnis kinyomtatattott volna avagy az Calvinus Institutioja Magyaról, avagy az megöregbitött Dictionarium, hogyha az Nyomatásban munkalkodo ifiuság hadi hireckel másuva nem vonyattatott volna.”

„Melly könyveknecc, idejébben kibocztatásában valo szándékomat, két dolog kesleli kíváltképpen. Első az Könyvárosoknac, hadaktul valo felelmecc, és azoknac, nyomtatásban munkalkodo legényekből valo szükségec: másodsor az én szökölködő állapotom . . . Megigértéc jollehet ez könyv Titulussa alatt megnevezett fő könyv árosoc, az Calvinus Institutiojánac kinyomtatását, de nékem igen kevés jutalommal: Söt az corrigálásban jövendő nagy fáratsagommal, és házám népére valo gondviselesemnekis fogyatkozásával. Ez mellett pedig készszebeknekis mutattyác magokat az megjobbitott Dictionariumnac, és az ő kérétekre megforditando Martyrum Könyvnecc kinyomtatására, hogy nem egyéb könyveknecc, avagy az Elekes Janos megemlített Prédicatioinac ki nyomtatására. Nemis czudáalom ez félelmes időben, jövendőre tekintéléseket. Látom egyébképpen hozzám, Nemzetsegünkhöz, és az igaz Tudomannac előb mozdítására valo jo akarattyokat, és szandekjokat.”¹⁹

Ezekből a Molnár Albert által jelzett könyvekből a már fentebb említett *Lexicon* kiadásán kívül még az *Institutio*-fordítás kiadása²⁰ valósult meg, mely ugyancsak a két Aubry és Schleich költségén Hanauban készült el, de csak 1624-ben. Itt 1622 és 1627 között vezettek közösen nyomdát.²¹

Keckseméti Alexis János Szent János Jelenésére írott prédikációskötetét viszont Molnár nem tudta megjelentetni. Az azóta is ismeretlen prédikációskötet kézírata valószínűleg Heidelberg ostromakor (1622) veszett el.²² Hasonlóképpen csak terv maradt egy magyar Martyrumkönyv kibocsátása is, nem is bizonyos, hogy Molnár egyáltalán elkészítette e fordítást.

A nyomtatás körüli nehézségek meglátszanak az *Imádságos könyvecskén*. Ehhez hozzájárult az is, hogy Molnár nem volt jelen a korrigálásakor²³, s így talán ez a legtöbb sajtóhibát tartalmazó kiadványa. Mindez azonban mitsem von le jelentőségéből. A kiadvány — különösen a nőnevelés fontosságát hangsúlyozó ajánlólevele miatt — egyik igen értékes „könyvbéli gyümölcse” Molnár életpályájának.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Kner Imre levelei. Emlékezetem szerint — és erre utal *A Könyv Mestere* (1969) kötet egyik levele is — a Kner Imréhez fűződő baráti hangú levelezésem megindulását, ill. a Kner-kiadványokra vonatkozó kapcsolataimat Fitz József egykori könyvtári főigazgatónak köszönhetem. Ezt igazolja Kner 1935. március 11-én kelt, Fitz Józsefnek szóló levele: „Sajnálom, hogy Kozocsa doktor úrnak nem tudok példányt juttatni a már közölt okokból. (Pillanatnyilag nem állott példány rendelkezésre — KS.) Kérlek, köszönd meg neki helyettem is szíves fáradozását”.

¹⁸ BENZING: I. m. 177. és 120. l.

¹⁹ L. a 2. jegyzetben közölt kiadást, 491. és 492. l.

²⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Az Keresztyni Religiora es igaz hitre valo tanitas. Mellyet Deakul irt Calvinus Janos. Hanau 1624. RMK I 540.*

²¹ BENZING: I. m. 177. l.

²² *Keckseméti Alexis János Prédikációs könyve.* Sajtó alá rendezte: SZUROMI Lajos. Bevezette: GOMBÁNÉ LÁBOS Olga. RMPE 3. Budapest 1974. Akadémiai. 26—27. l.

²³ L. a 2. jegyzetben közölt művet, 400. l.

A levelezés-gyűjteményemben fennmaradt és féltve őrzött öt Kner-levél azt bizonyítja, hogy az 1940. november 19-től 1942. május 6-ig datált sorainak hangja egyre bizalmasabbá vált. Milyen érdekes adat, mindjárt az elsőben, hogy tiszteletpéldányként küldött Bevezetés a bibliográfiába (1939) című könyvemet még nem tudta elolvasni: „már évek óta nem azt olvasom és nem annyit, amennyit szeretnék . . .” Ez az igen-igen jellemző nyilatkozata, a messzi múltból visszapillantva sem sérelmes, s folytatja azt, amit Fülep Lajosnak 1934. februárjában írt: „a Tanút megszereztem magamnak, itt fekszik az íróasztalom mellett, s nem jutok hozzá, hogy elolvassam . . .”

Kner Imrével sajnos soha sem volt alkalmam személyesen találkozni. Levél- emlékeim Kner hivatásának, a szép könyvnek, valamint az én életcéloknak, a bibliográfia népszerűsítésének beszédes dokumentumai.

Gyoma, 1940. november 19. —

Mélyen tisztelt Uram!

Szíves sorait és a küldött könyveket megkaptam és nagyon köszönöm. Válaszomat bocsánatkéréssel kell kezdenem. Megkaptam ugyanis annakidején a Bevezetés a bibliográfiába című könyvét, amelynek nagyon örültem, de elmaradt rá a válasz, pedig ilyesmire nagy súlyt helyezek. Az volt a szándékom, hogy el is olvasom a munkát, mert egy ilyen összefoglalás erről a tárgyról nagyon érdekelt volna. De elmaradt ez is, mint annyi sok minden. Már évek óta nem azt olvasom és nem annyit, amennyit szeretnék, hanem folyton rendeleteket olvasok, amelyek mérhetetlenül fárasztanak, s korrektúrákkal rontom a szemem, s az, amit el szeretnék olvasni, egyre nagyobb tömeggé gyűl és egyre reménytelenebb, hogy hozzájuthatok.

Igy maradt el a válasz az Ön könyvére is, amit nagyon szégyenlek és nagyon kérem érte szíves elnézését. —

Ami a Monumentát illeti, kérem, legyen szíves megírni, hogy milyen kiadásban van meg Önnek (merített, számozott kiadás-e félbörkötésű táblában, vagy csak a sárgás régies famentes papiros — számozatlan — és a táblája milyen színű, zöldes, vagy kék színű vászon-e. A zöldes ugyanis úgynevezett hadi anyag még és erősen kifakult.)

Klasszikusainkkal, sajnos, egyelőre nem tudok szolgálni, mert a kötéséhez ugyanazt a rossz vásznat kellett felhasználni és azt nem szívesen adom ki a kezemből. Kötött példány már alig van. Intézkedtem már régebben, hogy bekössünk néhány sorozatot újra, szebb kötésbe, de ez a munkabavett tömeg másfél év óta van elcsomagolva féligkész állapotban és nem jutunk hozzá, hogy befejezzük. Fűzött példány pedig elég kevés van. Ha hozzájuthatunk, talán nemsokára befejezzük, úgy január vagy február felé és akkor majd talán rendelkezhetem — még — a példányok felett. — A Király György-féle kis könyvek teljesen elfogytak. Már gondoltam régebben rá, hogy ezeket újra ki kellene nyomtatnom, de hát ez is a viszonyoktól és lehetőségektől függ. —

Sajnálom, hogy egyelőre e két utóbbival nem szolgálhatunk, a Monumentára nézve pedig várom szíves válaszát és vagyok

szíves üdvözlettel híve
Kner Imre

Nagyságos

Dr. Kozocsa Sándor úrnak
Budapest

VIII. Nemzeti Múzeum

Orsz. Széchényi Könyvtár.

Kérem talán lakáscímét közölni,

hogy ha tudnám a Monumentát pótolni, oda küldhessem. —

Gyoma, 1940. november 22. —

Igen tisztelt Barátom!

Szíves soraira küldök itt egy második sorozat Monumentát ugyanolyan barna háttal, nűnt az első. Van néhány tábla ebből a színből is eltéve és így sikerült ezt összeállítani. Használja egészséggel, ahogy Gyomán mondják. Ha az idők beteljesülnek a Kner-nyomda felett, ez a sorozat egy kissé Monumenta Kneriana is lesz s jó tudni, hogy van belőle olyan embereknél, akik szeretik és megbecsülik. Bizony, sokkal többet ajándékoztunk el belőle, mint amennyit eladtunk, de talán ez még jobb üzlet, mint amilyen az eladás lett volna . . . Talán-talán rá tudom keríteni a sort a Király György féle „Három Csepke

Könyvek" utánnyomására, ahogy ő szegény nevezte. Azok is nagyon a szívemhez vannak növe, s régen elfogytak, ugyanazon az úton és módon, sajnos. — Minden jót kívánva vagyok az Ön igaz híve

Kner Imre

Nagyságos
Kozocsa Sándor
úrnak
Budapest
VIII. Rákóczi út 19. I.

Gyoma, 1941. január 11. —

Igen tisztelt Barátom!

Szíves elnézését kérem, de hónapok óta igen nagy, sokszor a késő éjszakába nyúló, elfoglaltságban vagyok és bár levelezőlapja folyton itt feküdt előttem az íróasztalomon, képtelen voltam annyi kis időt szakítani, hogy elintézzem. Csak fűzve tudom a füzeteiket megküldeni. Lehet, hogy majd a tavasz folyamán költethetek, illetve befejezhettem azt a sorozat kötetét, amelyet már három év előtt elkezdtünk, de ez a mai viszonyok között teljesen bizonytalan s ezért nem várok az elküldéssel, hanem mindenestre elküldöm a fűzöttet. — Justh Zsigmond megyémbeli volt, még sohasem olvastam tőle semmit, csak a Nyugatban megjelent naplótöredéket, amely nagyon érdekes volt. Előre is köszönöm a könyvet s vagyok

szíves üdvözléssel híve

Kner Imre

Nagyságos
Dr. Kozocsa Sándor
író úrnak
Budapest
VIII. Rákóczi út 19.

1941. január 18. —

Igen tisztelt Barátom!

Két napig nem voltam itthon és ezért nem tudtam előbb válaszolni kedves soraira. Öszintén gratulálok ehhez a szép új feladathoz, amelynek nagy jelentősége van. Nem kérek azonban tiszteletpéldányt, egyrészt azért, mert úgyszólván nagyon sokat kell küldenie ingyen, másrészt azért nem, mert sem időm, sem helyem nem volna számára. Így is vagy 60 lapot és folyóiratot kell állandóan figyelemmel kísérem, főként persze közigazgatásiakat, s a folyóiratanyag és a könyvek lassanként már kiszorítanak a házból! De persze b. címét előjegyzésben tartom, ha most nincsenek is kiadói terveink. Egy pár dolog van csak előkészületben, amelyeket életjelnek szántunk. Ezeket majd megküldöm és ha ír róluk, akkor fogok majd támpéldányt kérni. —

Még egyszer sok szerencsét kíván szíves üdvözléssel régi híve

Kner Imre

Nagyságos
Dr. Kozocsa Sándor
egyetemi magántanár,
író úrnak
Budapest
VIII. Rákóczi út 19. I.

1942. május 6. —

Igen tisztelt Barátom!

Egyidejűleg elküldtem b. címére a Mazeppa egy példányát. A Beppo azonban nem nálunk jelent meg s nem is ismerem. Úgy rémlik nekem, mint ha Tevan kollégámnál jelent volna meg Békéscsabán, de ennek nem tudok utánanézni. — Készséggel állottam szíves rendelkezésére, amíg tehetem s vagyok kiváló tisztelettel híve

Kner Imre

Nagyságos
Dr. Kozocsa Sándor
egyetemi magántanár úrnak
Budapest
VIII. Rákóczi út 19. I.

Jegyzetek

1. levél

1. A *Bevezetés a bibliográfiába* című könyvem 1939-ben jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában.

2. A Kner-féle *Monumenta literarum* című kétrészes sorozatot Király György szerkesztette Kozma Lajos rézmetszetű diszeivel. A tipográfiai elrendezést Kner Imre tervezte. Gyoma, 1921 – 1922, Kner.

I. sorozat

1. *Bölcs Salamon király. Canticum canticorum, azaz Bölcs Salamon király által szerzett énekek éneke.* Ford. Heltai Gáspár. 1552.
2. APULEIUS: *Amor és Psyche.* Miletosi mese. Ford. Révay József.
3. *Aucasin és Nicolette.* Ófrancia széphistória. Ford. Tóth Árpád.
4. BOCCACCIO, Giovanni: *Dante dicsérete.* Ford. Kaposy József.
5. GYERGYAI Albert: *Argirus királyfiról és egy tündér szátleányról való szép história.*
6. *D. Faustus János históriája.* 1587. Ford. Király György.
7. MILTON: *Kisebb költemények.* Ford. Tóth Árpád.
8. MOLIÈRE: *A mucsai szép lelkek.* Ford. Laczkó Géza.
9. COLFERIDGE: *Ének a vén tengerészről.* Ford. Szabó Lőrinc.
10. STIFTER: *A pusztai falu.* Ford. Szabó Lőrinc.
11. VÖRÖSMARTY: *Cserhalom.*
12. TOLSZTOJ Lev: *A két zarándok.* Ford. Haiman Hugó.

II. sorozat

1. LUKIANOS: *Igaz história.* Ford. Révay József.
2. KÁLIDÁSZ: *A király és a bajadér.* Ford. Schmidt József.
3. Hartmann von Aue: *A szegény Henrik.* Ford. Telekes Béla.
4. *Barlám és Josafát legendája.* 1526. Sajtó alá rend. Király György.
5. MACHIAVELLI: *Mandragóra.* Ford. Honti Rezső.
6. MONTAIGNE: *A meghalás tudománya.* Ford. Lehel István.
7. CERVANTES: *Cornélia.* Ford. Király György.
8. ZRÍNYI Miklós: *Viola.* Idiliumok. Sajtó alá rend. Király György.
9. GOETHE: *Novella.* Ford. Turóczy József.
10. POE: *Az arckép. A fekete macska.* Ford. Mikes Lajos.
11. BALZAC: *Jézus Krisztus Flandriában.* Ford. Lányi Viktor.
12. BROWNING: *Amerre Pippa jár.* Ford. Reichard Piroska.

2. levél

A Király György-féle kis könyvek, az úgynevezett *Három Csepke Könyvek:*

HELTAI Gáspár: *Egy nemes emberről és az ördögről való história.*

Egy özvegyasszonyról és egy katonáról való história.

A Miasszonyunk Szűz Mária csodáiról való hét legenda.

Mindhárom Gyomán 1920-ban Kner kiadásban 16° formában jelent meg. 1942-ben készült mindháromból új címlappal ellátott kiadás.

3. levél

Justh Zsigmond általam sajtó alá rendezett és Kner Imrének dedikált könyve Justh első, kéziratban maradt regénye: az *Ádám*. 1941-ben adta ki az Athenaeum, Athenaeum Olvasótára sorozatában.

4. levél

A levélben említett könyv: *Kassai Vidor Emlékezései*, 1940 karácsonyára került forgalomba az Egyetemi nyomda kiadásában a Könyvbarátok illetményei sorozatban.

5. levél

1. BYRON: *Mazeppa.* Ford. Kosztolányi Dezső. Gyoma 1917, Kner.

2. BYRON: *Beppo.* Verses elbeszélés. Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba 1920, Tevan.

FIGYELŐ

Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* A XVIII. századi magyar művelődésnek Európára kaput nyitó, felvilágosodást hozó folyamatában kiemelkedően fontos szerepe van az Erdélyből induló újjigényű törekvéseknek. Az itteni sajátos politikai, társadalmi és vallási viszonylatok több szempontból igen korán és határozott irányultsággal vetették fel a hazai kultúra érdekében, a Habsburg-hatalom határain túlra tekintés vágyát és haladó gyakorlatát. A sokirányú, különböző alapozottságú törekvés közepette jelképesnek véljük — hogy csak tárgyunknál maradjunk —, amikor az 1750-es évek végén Mária Terézia politikailag célravezetőnek látta, hogy három előkelő erdélyi, magyar és ráadásul protestáns ifjúnak útlevelet engedélyezzen a hosszú idő óta tiltott külországokba, Svájcba, Hollandiába és Franciaországba, több éves felsőtanulmányok folytatására. Nem véletlen, hogy a három fiatal a politikai hatalom számára megnyerendő erdélyi arisztokrácia legszámottevőbb családjából, a még független Erdély életében vezető szerepet vitt Telekiekéből került ki. Hármuk közül az egyik, a majdan Voltaire-ral és Rousseau-val kapcsolatot tartó Teleki József és a másik, a Corneille Cidjét fordító Teleki Ádám, az évtizedek során befutott pályájuk, valamint a felvilágosodáshoz kötődő sajátos felfogásképük ismerete alapján, viszonylag kimunkáltabban épültek be a korról alkotott mai köztudatunkba, mintsem a „könyvtáralapító” Teleki Sámuel. Holott nagyon is idetartozik, s igen helyesen járt el a Kritérion kiadó, amikor a „Téka” sorozat jelen kötetével órea irányította a mind ez ideig nem különösebben mélyreható köz- és tudományos érdeklődést.

A kötet először is kiváló és a problémákat sok ágon felismerő bevezető tanulmánnyal szolgál, Deé Nagy Anikó tollából, majd pedig gazdag válogatást ad Teleki Sámuel hatalmas méretű, teljességében ismeretlen levelezéséből. A bővebben közreadott saját leveleket kisebb arányban a hozzá írott levelek követik, azután pedig naplójába, könyvtára katalógus-köteteinek előszavaiba és végül magára a tékára vonatkozó egyéb írásokba (könyvtári törvényeibe, s idevágó végrendelezéseibe) nyújt betekintést.

A Teleki Sámuelre vonatkozó eddigi irodalom igen szegényes állapotához képest — mely legtöbbször unalomig csak a könyvtáralapítás és a Janus-kiadás „érdemét” ismételtgette —, most lényeges, mégha távolról sem befejező lépést hoz ez a kötet: szinte elsőként kísérli meg, hogy kijelölje Teleki helyét a XVIII—XIX. század művelődéstörténetében és értékelje sokirányú, több mint fél évszázados tevékenységét. Bizonyos, hogy a gondosan végigkísért életpálya és a bőségben felbúvárlott szövegek rendkívül sokoldalú alkotó egyéniséget állítanak elénk. Joggal teszi fel viszont a bevezető a kérdést, vajon mi is állt érdeklődésének és igazi teljesítményének gyújtópontjában? S a felelet valóban nem egyszerű. Ha csak végigfutunk Teleki Sámuel pályájának néhány szembetűnő jellegzetességén, széles skálát tapasztalunk: ifjúkori tájékozódásában fontos helyet foglalt el a kor igénye szerint a természettudományos ismeretek megszerzése, majd pedig francia és svájci

* Bevezette és a szövegeket válogatta DEÉ NAGY ANIKÓ. Bukarest, 1976. (Téka.) 262 l.

biztatásra a matematika-fizika magasabb művelése. De egyidejűleg klasszika-filológiai munkássága is mély alapokra terjeszkedett. Mindenek felett azonban hamarosan jól képzett, hozzáértő bibliofil szakemberré, szenvedélyes könyvismerővé és gyűjtővé vált. A tudományok közvetlen művelése mellett tudománypártoló, oktatás- és művelődés-szervező tevékenységet is folytatott. Mindezeket egyeztetni tudta magas „udvari” funkciók, ellentmondásokkal terhelt pozíciók egyidejű vállalásával. A tisztánlátás nehéz, de nézetünk szerint munkásságának ma is elismeréssel értékelhető részét, fő irányát az a filológusi, bibliofil tevékenység teszi ki, amely a „litteraria historia”-t, a könyvmegismerést és -gyűjtést, a textológiát stb. is magába foglalta. Ugyanakkor mindez szervesen kapcsolódhatott egyéb lényeges tevékenységi köréhez, nem utolsósorban a Janus-kiadás és a téka-fundáció szüntelen gondjához.

A kötet gondozója — mint hangoztatja — igyekezett úgy összeválogatni a közlésre kerülő szövegeket, hogy a jellemzett sokrétű munkásságról minél teljesebb kép rajzolódjék ki; de mégis a tárgyból következően a hagyományos megoldás adódott; a válogatás súlypontja ezúttal is a könyvtáralapítás körülményeire esik. A közzétett írások kivétel nélkül a könyvgyűjtéssel, a könyvtárszervezés problémáival foglalkoznak. Ezt a megoldást, bárha lemondás és elkanyarodás is a teljesebb igényhez viszonyítva, mégis mint első lépést helyeseljük. Ilyen értelemben viszonylag teljes képet kapunk a kor könyv- és könyvtár-problematikájáról.

Hiányérzetünk viszont akkor támad, midőn azt tapasztaljuk, hogy a közreadott levelekből mintha túlzottan is csak a könyvtárszervezés konkrét technikai kérdéseire derülne fény és a lényegesebb idevágó tényezők háttérbe kerülnének. Erre vall, hogy a 71 darab itt közölt Teleki-levélből 35 darab a marosvásárhelyi megbízott könyvtárosokhoz szól és általában csak közvetlen utasításokat tartalmaz. További 10 levél feleségéhez szól, és csak minimális számú levél marad olyan kapcsolatokra, amelyek során mélyrehatóbb tudományos témák is felmerülnek. (Pl. a Teleki Ádámhoz, Aranka Györgyhöz, Kovásznai Sándorhoz írott levelek.) Az is jellemző, hogy a külföldi tudóskapcsolatokat mindössze 4—5 levél fémjelzi itt. (Beck, Iselin, Miegh.) A Telekihez írott 10 levél kiválasztása már célratoróbb. (Bod Péter, Benkő József, Zilai Sámuel, Kazinczy Ferenc stb.)

A közreadó a kötet szűkreszabott keretei között nem vállalkozott a téka könyvállományának mélyrehatóbb vizsgálatára. Pedig erre előbb-utóbb szükség lesz, mert a korban betöltött igazi szerepét ez az alapvizsgálat határozná meg. Mindenesetre meggyőzőnek látszik a bevezető azon érvelése, miszerint Teleki Sámuel gyűjteménye semmi esetre sem tekinthető csupán kedvtelésből született, „szép editiókat” bemutató, reprezentatív, barokk kirakatkönyvtárnak, hanem ellenkezőleg, tematikai összetétele arra vall, hogy az alapító a hazai közművelődést kívánta szolgálni a „nyilvános”-nak deklarált tékájával. Sajnos, több kérdés még nyitott marad, mint például a könyvtár felhasználásának arányai és hatásfoka, a továbbfejlődés mikéntje stb.

Izgalmasan közelíti meg a bevezető Teleki világnézeti és politikai felfogásának eléggé bonyolult kérdéskörét. Még az ifjúkorban ért külföldi hatások vizsgálatában a bemutatott svjáci hatás mellett, részünkről a holland hatást erősebbnek véljük és ismerjük. (Pl. Ch. Sax professzor filológiai útmutatásai évtizedeken keresztül.) Egész világnézeti felfogásában nehéz lenne sommásan ítélni. Így a felvilágosodáshoz való viszonyában nem valószínű, hogy meghaladta volna unokaöccsének, Teleki Józsefnek sajátos, kétlakinak ismert felfogását. Jellemző, még ha nem is kívánjuk általánosítani Teleki Sámuel azon alábbi tanácsát, amit külföldön tanuló könyvtárosának adott: „Franciául is megtanuljon kegyelmed, mert sok a jó francia könyv a bibliothékámban. . . de németül is, . . . mert most a gyermek, ha németül nem tanul, ember nem lehet.”

A szövegek közreadásában a Téka-sorozat jól bevált eljárását alkalmazta a kiadás. Az írásokat szöveghűen, a nyelvi sajátosságok megőrzésével kapjuk. A jegyzetek általában

pontosak, de legtöbbször igen szűkre szabottak, s így nemegyszer leegyszerűsítésre vezet-
te a jegyzetelőt. Néhány kisebb tévedéssel és elírással is találkozunk (pl. a 73. sz. levél nem
Bod Péteré, mint ahogy a 13. lap utal rá).

Végül hangsúlyozzuk, hogy a jelen kötetre, mint a tárgyban kitűnő kezdeményezésre
méltán kell figyelmet fordítanunk, mert egészében helyesen talált rá azokra a továbbvitel-
re érdemes és megérett kérdésekre, melyeket Teleki Sámuel és kora a könyv- és művelődés-
történeti összefüggésekben elének tár.

GYENIS VILMOS

A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok feltárásáról. Az Országos Széchényi
Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Csoportjában 1974 óta fo-
lyik az 1712—1800 között Magyarországon bármely nyelven, illetve külföldön részben
vagy egészben magyar nyelven készült nyomtatványok országos felmérése. A munka célja
kettős: egyfelől az, hogy az ország valamennyi állami és egyházi gyűjteményében (könyv-
tár, levéltár, múzeum) fellelhető, e gyűjtőkörbe tartozó példányról tudomást szerezzünk;
másfelől pedig, hogy ebből kiindulva a lehetőségeknek megfelelően a legteljesebb mérték-
ben feltárjuk a még bibliográfiailag nem ismert nyomtatványokat. Ezzel remélhetőleg
sikerülni fog biztosítanunk a XVIII. századi hazai nyomdatermés mintegy 95—98%-os
bibliográfiai ismertségét, amely alapot és kiindulást jelenthet majd az RMNY XVIII.
századi kötetei számára. Az anyaggyűjtés mostani elvégzésével egyben lehetővé válik,
hogy a XVII. századi hazai nyomtatványokat feldolgozó RMNY-kötetek elkészülte után
a XVIII. századi könyvtermés igényes bibliográfiai feldolgozása folyamatosan történhes-
sék. Ezzel mi is követjük azt az egyre általánosabban elfogadott nemzetközi gyakorlatot,
amely szerint a régi nyomtatványok időhatára 1800.

Az 1712—1800 közötti könyvanyag tekintetében Petrik Géza *Magyarország bibliogra-
phiája 1712-1860. I—IV.* kötete (Budapest, 1888—1892) és az V. kötetként megjelent
Pótlások (Budapest, 1971) áll rendelkezésünkre, továbbá a Petrik VI. kötet (Budapest,
1972), amely az I—V. kötetben közreadott 1712—1800 között megjelent magyarországi
és külföldi nyomtatványok nyomdamutatója.

Már munkánk kezdetén helyesnek látszott a levéltári jellegű nyomtatványok gyűjtési
körét korlátozni. Ezek a hivatalos ügyintézés során keletkezett nyomtatványok — irat-
jellegükből következően — általában címlap és az impresszumadatok megjelölése nélkül
készültek. Éppen ezért bibliográfiai leírásuk és nyomtatási helyük megállapítása igen nehéz
feladat, annál is inkább, mivel Mária Terézia és II. József idején számuk különösen me-
sokszorozódott. Így indokoltnak tűnt, hogy 1751 és 1801 között csak azokat a nyomta-
tott iratokat gyűjtsük, amelyeknek címlapjuk vagy impresszumadatok utal arra, hogy
szélesebb körben kívánták terjeszteni. 1751 előtt viszont továbbra is gyűjtőkörünkbe tar-
tozik valamennyi hazai nyomtatvány, így a levéltári jellegű is, mivel addig viszonylag kis
számban jelentettek meg ilyeneket, illetve nyomdatörténeti szempontból értékes kiegé-
szítéseként gazdagítják egy-egy nyomda termékeinek ekkoriban bizony még meglehető-
sen szerény számát.

A feltáró munka előkészítése már 1973-ban megkezdődött. Az akkori Művelődésügyi
Minisztérium Közművelődési Revíziós Területének 1973. június 5-én tartott főosztály-
vezetői értekezlete megtárgyalta a régi magyarországi könyvek országos nyilvántartásá-
nak ügyét. Az értekezlet határozatainak megfelelően 1973 szeptemberében a Minisztérium
Könyvtári Osztálya „Tájékoztató felmérés”-t bocsátott ki, amelyben az egyes könyvtárak-
tól XVIII. századi anyaguk körülbelüli mennyiségére és a rendelkezésre álló segédletekre
vonatkozóan kért választ. Az említett körlevelet több mint 300 intézmény kapta meg. A
fővárosi nagykönyvtárakon kívül természetesen megkérdeztük a megyei, városi könyvtá-

rakat, az MTA és kutatóintézeteinek könyvtárát, az egyetemi könyvtárakat hálózatukkal egyetemben. A múzeumoknak a KM Múzeumi Főosztálya, a levéltáraknak a Levéltári Igazgatóság, az iskolai könyvtáraknak az Országos Pedagógiai Könyvtár révén küldtünk körlevelet, az egyházi könyvtárakkal pedig az egyes gyűjteményi központok segítségével vettük fel a kapcsolatot.

Kérésünkre a XVIII. századi nyomtatványokat tartalmazó gyűjtemények munkater-
vükbe illesztették az említett nyomtatványok jegyzékbe foglalását. Ennek elkészítése min-
denhol azonos szempontok szerint történt. Legfőbb célunk az volt, hogy a könyvtárak
ezt a munkájukat a lehető legegyszerűbb és leggazdaságosabb módszerekkel végezzék.
Csupán annyi adatot kértünk az egyes nyomtatványokra vonatkozóan, amennyi feltét-
lenül szükséges az azonosításhoz (szerző, a cím néhány jellemző szava, impressumadatok
és a példány egyedi jelzete). A XVIII. századi nyomtatványokat nagyobb példányszám-
ban tartalmazó könyvtáraknak egy-egy Petrik VI. kötetet adtunk, hogy a bibliográfiailag
már regisztrált nyomtatványok példányainak jelzetét abba írják be, így csak az ismeret-
lennek tűnő adatokról készítették jegyzéket.

A gyűjteményektől kapott lelkiismeretes támogatás és a központi adatgyűjtő munka
eredményeként a Petrik-kötetekben eddig ismert 19 290 mű kb. 80 000 hazai példányának
3/4 részét 1976 végéig beépítettük nyilvántartásainkba. Néhány nagyobb gyűjteményen
kívül mindenekelőtt a levéltárak és a plébániák adatai hiányzanak még, de csak ezután
kerül sor pl. az OSZK Kisnyomtatványtára XVIII. századi anyagának szisztematikus át-
nézésére, valamint a Kézirattárban megbújó régi nyomtatványok kikeresésére is.

Nyilvántartásunkban a *Corpus iuris Hungarici* Budán 1779-ben megjelentetett kiadása
„vezet”: eddig 112 példányát regisztráltuk.

A még hátralevő hazai gyűjteményeken kívül egyre inkább előtérbe kerül a külföldi
gyűjtemények állományának feltárása. Az utóbbi évek külföldi kutatóútjainak örvende-
tes tapasztalatai alapján különösen eredményesnek ígérkezik a feltáró munka a környező
országokban, valamint azokban a helyeken, amelyek a magyar diákok „peregrináció”-inak
színhelyei voltak (pl. Lengyelország, a német egyetemi városok). A külföldön várható
kb. 40 000 példánynak mostanáig mindössze 1/4-ét regisztráltuk.

A bejelentésekből eddig kiszűrt és a Petrik Géza bibliográfiájában, ill. annak pótlásai-
ban fel nem lelhető tételek száma jelenleg meghaladja a háromezretet. Nagyobb gyűjte-
mények adatai mellett kisebb könyvtárak, múzeumok, levéltárak bejelentésében is sűrűn
akadunk eddig még le nem írt, régi hazai nyomtatványra. Különösen ezek a tételek iga-
zolják e széles körű és tervszerű felmérés jogosultságát és jelentőségét, hiszen enélkül sok
rejtett értékre csak véletlenszerűen vagy sohasem bukkant volna rá a kutatás. Az új
tételek egységes bibliográfiai címléírása is megkezdődött maguknak a példányoknak alap-
ján a majdani Petrik VII. kötet számára, amely előreláthatólag 1980 körül fog elkészülni
Komjáthy Miklósné szerkesztésében.

Így a hazai XVIII. századi nyomtatványok feltárása — legalábbis a hazai gyűjteménye-
ket illetően — belátható időn belül teljesnek lesz mondható. A munkánk során kiépített
és állandóan tökéletesített bibliográfiai, nyomdahely, illetve példány szerinti nyilvántar-
tásaink bizonyára eredményes segítséget nyújtanak a XVIII. századdal foglalkozó kuta-
tók számára.

VÁSÁRHELYI JUDIT

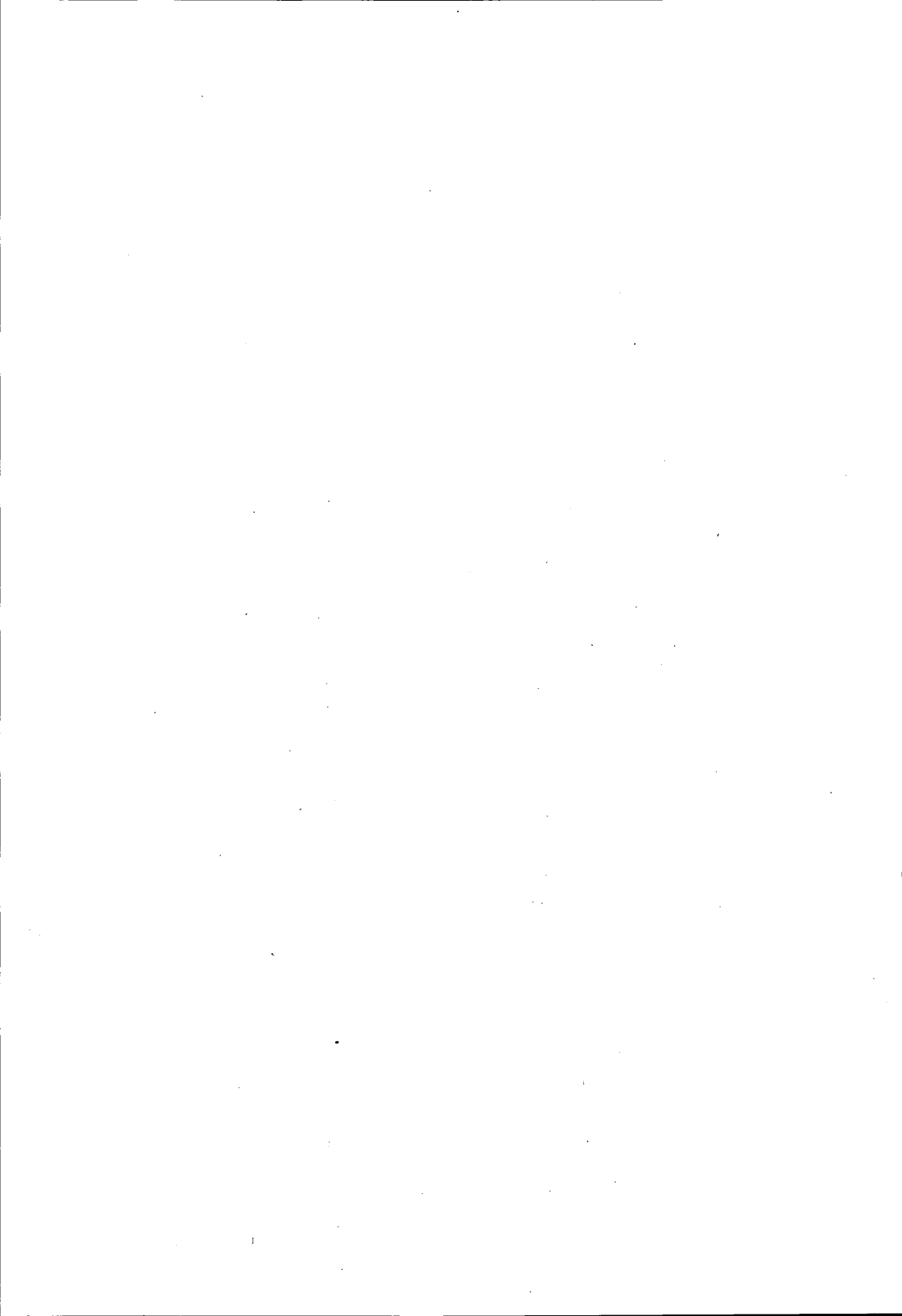
Történelmi sorsfordulók falragaszokon és plakátokon. (Kiállítás a Nemzeti Galériában
1976. október—december.) A falragasz az a nyomtatványfajta, mely a múlt pillanat szá-
mára készül: keletkezése napjaiban akar valami fontosat közölni az utcai járőkelőkkel.
Éppen ezért a későbbi idők emberének sokat mond korának légköréről, hangulatáról.

Salutem omnigenam & exoptatam in Christo
 Jesu felicitatem. Amplissime vir, mi Dnæ Remæ
 Lemice. & favoror desideratissime, quum proxime ad
 Vram Amphitheatrum breviter scriberem & simul in obitum
 clarissimæ Dni Ricarti p.m. epistolæ epigrammatum mitterem,
 promiseram me prolixior scripturam per Dnos popula-
 riu brevi ad vos profecturus: quos modo ante tribo-
 rium intellexi eos bene memi isthinc discessuros &
 ad vos Doriburgam profecturos: per quos scripsissem
 scribere ut præmissis præfixis, nisi temporis excluderet
 angustia. Verum viva epistola missum ex vobis mihi
 apud Vram exallim dilectissimisti mei Dni popu-
 lar es horum exhibitor: jam ante hodie Vra nomi-
 ne & literis notissimis; Illustris Dn. Comis Skypsonis
 Bethlen de Ustar &c. ejus conanguini Sigismundo
 Borczai, Episcopi duo, Dn. Skypsonis latona Gelisov,
 & Dni Caspar vne, Borstin, ac eorum ministror
 Nobili Dni Michael Kormis. Hi meo dehinc aces
 res vestros vos recenserit, & ut spero apud vos ad
 tempus subsistent vel in illustri Academia Altorfina
 Consilio pio Vra Excellencia eos jurabit pluribus, etiam
 me rogatu. Atq; utinam sedata hac tempestate ad
 nos redeant salvi & incolumes. Res nostra quo
 in statu versentur, triste est commemorare.
 Utinam subito det meliora Deus!

ORSZAGOS LEVELETAR
 UJKORI GYUJTEMENY

Literas Dnorum popularium de turbi ipsorum ad vultu
 ad pragenses simul remitto, & gratias agimus pro eorum
 communicatione. condoleamus Dni populares aces, speramus
 eos jam suorum conspectu frui. Titulum Libri præsum
 à me versatum, accipiet tuam exallim qui sub prelo
 est Francofurti, sed admodum lente procedit impressio
 propter penuriam operariorum typographicorum
 quum pleriq; casta sequuntur. Inscripsi eorum Duobus Nobilibus
 foeminis Dni Stegedini, & Czerny in oribus. In præ-
 saluto officiositate. obire infello eorum eorum opinionum, qui
 ut amicos & famam noxiam esse asserunt literarum cognitionem.
 cur & Altorfinae illustrium Nobilissimorum mitorum literarum ex prelo
 ses & singulos. aridissimi: nisi ipsi impressa priora folia 4.
 de hœre meo illi per eos stultos, qui postremi Ungari ex mi-
 seris & nobilissimis salutem vram Amphitheatrum; Dni Georgij
 de mihi dilectissimis Caroli missi Altmey principis Ungaricæ & trans. literarum
 meo popularis & per vram exallim. vestra ampl. recte accepit & mi ac reliquis popu-
 commendo oribus scribis prælagit; sed desino in hoc voto Dominum
 & singulis mihi Johana Vra Pictori benedicti cumulatissime, & dno
 fautoribus diffinire conferret salutem & incolumem, Amen.
 Dnorum qd Datam Haydellburgæ 3. Febr. 1620
 Dnorum
 benedictat & reserò ab omni
 malo protegat.

Vra exall. addictissimus
 Albertus Molnar

Ugyanakkor a grafikai plakát műfajában a legszigorúbb esztétikai mércével mérve is jelentős alkotások keletkezhetnek. Fokozottan érvényes ez a politikai plakátok esetében, különösen a történelem feszült levegőjű pillanataiban. (Gondoljunk az Őszirózsás Forradalom, a Tanácsköztársaság vagy a felszabadulást követő évek plakátművészetére.) Ezért okozott nagy örömet a Nemzeti Galériának az a vállalkozása, hogy kiállításon mutassa be, mint tükröződnek a magyar történelem drámai fordulatai falragaszokon.

A belépőt a 12 pont fogadta, majd sorra következtek az 1848—49-es forradalom és szabadságharc idején megjelent hirdetések, a márciusi napok mámorától a komáromi kapitulációig. Kisebb mennyiségű, de nagyon ügyesen válogatott anyag szemléltette az abszolutizmus időszakát. Itt találoztunk néhány olyan nyomtatvánnyal is, melyek nem merítik ki teljesen a plakát fogalmát (az 1861-es országgyűlés feliratai, Kossuth híres nyílt levele Deák Ferenchez), ezek azonban olyan látványos dokumentumai koruknak, hogy akadékoskodás lenne kifogásolni kiállításukat.

A helyszűke miatt igen kis mennyiségű anyag szemléltette a dualizmus korának plakátművészetét, ám amit láttunk, az esztétikailag is jelentős élményt nyújtott, hisz a magyar politikai plakát egyik legnagyobb mestere, Bíró Mihály alkotta ezeket. Annál több hely jutott az első világháború idejének bemutatására. Ferenc József hadüzenetet bejelentő híres kiáltványa indította a sort, mégpedig a központi hatalmak uralkodóinak arcképével díszített változata.

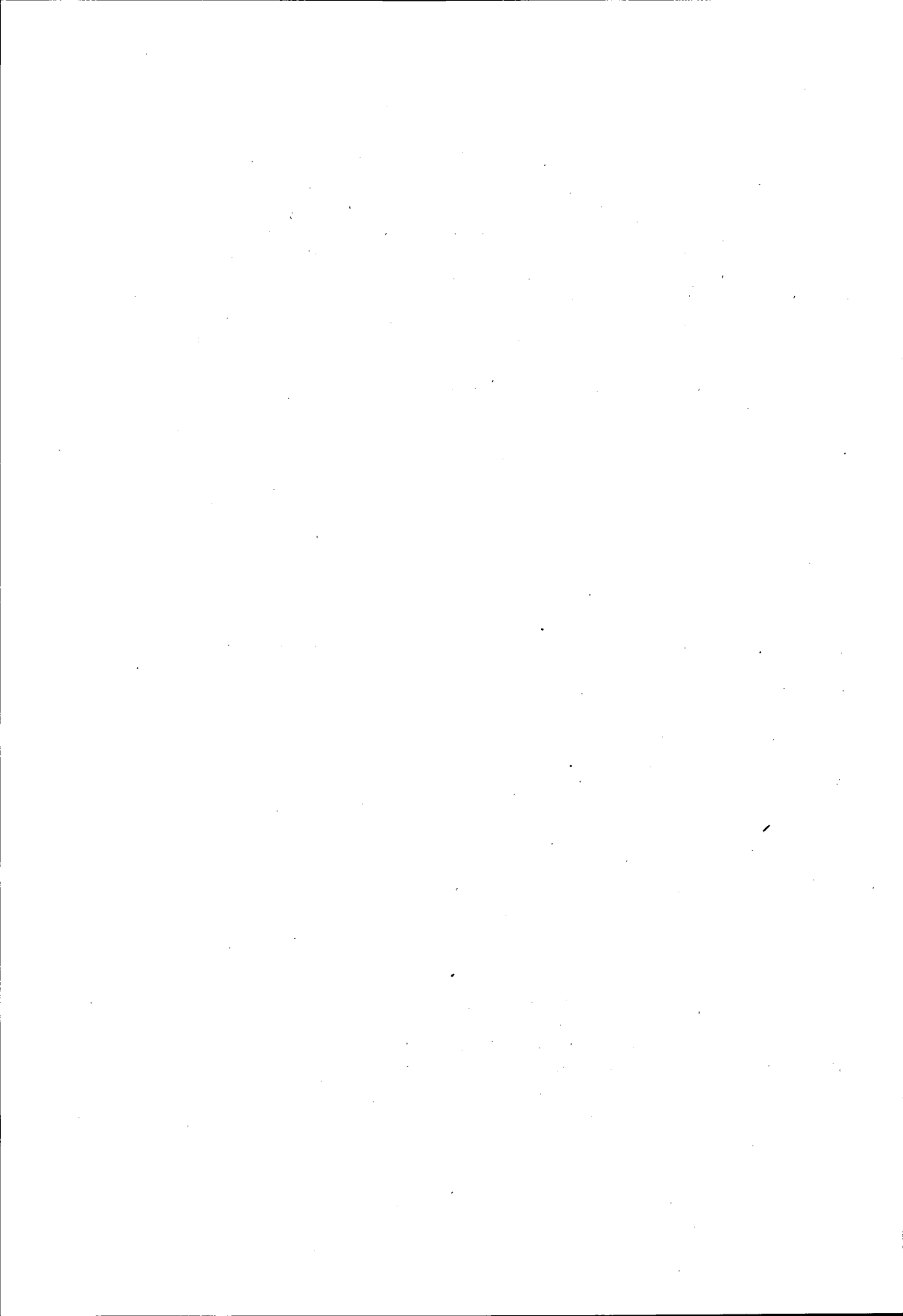
Az 1918—19-es polgári forradalom és a Tanácsköztársaság korát, mely a magyar plakátművészet talán legsikerültebb produktumait ihlette, színvonalas válogatás mutatta be.

Az 1919 őszétől 1944-ig terjedő időszakról is számos falragaszt állítottak ki, de a kiállítás rendezői úgy határoztak, hogy egyértelműen ellenforradalmi vagy fasiszta jellegű plakátot még dokumentumként sem tesznek ki. Láthattuk az emigrációban élt Bíró Mihály-nak a Szociáldemokrata Párt számára készített választási plakátját, Falus Eleknek az 1924-es Népszövetségi Kölesönt propagáló plakátjait. A különböző nyomorenyhító akciók hirdetései jól érzékeltették a kor szociális problémáit, a második világháború éveinek hangulatát pedig a vöröskeresztes és légtalpi plakátok. A Kommunista Párt illegális röpcédulái ellenpontozták az anyagot.

Az 1945 és 1948 közötti időszak ismét nagy korszaka volt a magyar plakátművészetnek. A feszült levegőjű, rendkívül mozgalmas évek Ék Sándort, Bortnyik Sándort, Konecsni Györgyöt, Filót (Mihályfi Ernőné Fischer Ilonát) és társaikat igen magas színvonalú alkotásokra készítették.

1949 körül megkezdődtek ezen a téren is a sematizmus évei, ám 1957 után ismét magas színvonalú alkotásokkal találkozhatunk a politikai plakát műfajában. Olyan művek voltak láthatók többek között a kiállításon, mint Balogh István Dózsa György-e, Filó Nem-je, ugyancsak tőle a Vádoljuk az Imperializmust, vagy Reich Károly gyermeknapi és anyák napi plakátjai.

Válogatott kollekciót láthattunk a képes plakátokból. Olyan nyomdatermékek ezek, melyek napjaink utcaképének elengedhetetlen tartozékai, amikkel azonban eddig még tudományosan igen kevés foglalkoztak. Pedig már csak azért is figyelmet érdemelnének, mert eleinte szinte kizárólag litográfiák voltak, később offset nyomással készültek többnyire kimondottan erre specializálódott nyomdáknál. A velük való foglalkozás nyomdászattörténetünk egy eddig eléggé elhanyagolt területére derítene fényt.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1971—1975.

II. Nyomda-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet*

Rövidítések

AHist	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
A. Hist. Litt. Hung. A. Univ. Szeg.	— Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio Litteraria
ALitt	— Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AngFilTan	— Angol Filológiai Tanulmányok
Ann. Univ. Bp. Sect. hist.	— Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica
AOrient	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
DériM Évk	— A Debreceni Déri Múzeum évkönyve
EK Évk	— Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei
ÉIT	— Élet és Tudomány
It	— Irodalomtörténet
ItK	— Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros	— Könyvtáros
MűvtÉrt	— Művészettörténeti Értesítő
MG	— Magyar Grafika
MKsz	— Magyar Könyvszemle
MS	— Magyar Sajtó
MSH 1.	— Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. (Memoria saeculorum Hungariae 1.)
MSH 2.	— Janus Pannonius. (Tanulmányok.) Bp. 1975. (Memoria saeculorum Hungariae 2.)
MTud	— Magyar Tudomány
OSzK Évk	— Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
PedSz	— Pedagógiai Szemle
SoprSz	— Soproni Szemle
Száz	— Századok
TörtSz	— Történelmi Szemle
VasiSz	— Vasi Szemle

* A *Magyar Könyvszemle* 1977. 1. számában jelzett és közölt kurrens könyvtörténeti szakbibliográfiánk folytatásaképpen ezúttal — az I. részben közreadott *Középkori kéziratosság bibliográfiája* után — a könyvnyomtatás korának, tág értelemben vett, könyvtörténeti és sajtótörténeti szakirodalmát közöljük. A gyűjtés kizárólag a Magyarországon megjelent művekre és folyóiratokra terjed ki. Ez alkalommal, mint az első esetben is: még öt esztendő anyagát foglaltuk egybe; legközelebb azonban már természetesen áttérünk az évenkénti összefoglalásokra, és ettől kezdve az I. és a II. részt egyszerre publikáljuk. (Szerk.)

I. Bibliográfiák, katalógusok

- Békés megye sajtóbibliográfiája 1855—1973. (Összeáll. a [Békéscsaba] Megyei Könyvtár munkaközössége, vez.: Kovács Mária.) Békéscsaba 1974. 367 l., 12 t.
- BERLÁSZ Piroska: Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhelybibliográfiája. Bp. 1970, Orsz. Ped. Könyvtár és Múz. 91 l. (Neveléstörténeti bibliográfiák 1.)
- BORSA Gedeon—KÁFER István: Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig. Bp. — Martin 1970. 406 l.
- FAZAKAS József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő, bibliográfiailag még le nem írt régi magyar nyomtatványok. 6. közlemény. = OSZK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 217—230., 7. közlemény. = OSZK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 231—241.
- GALAMBOS Ferenc: A magyar ex libris irodalom bibliográfiája (1920—1970). Eger 1972. 72 l. (Heves Megyei Könyvtár füzetek 25.)
- HÉTHY Zoltán: Helyi röplapok és plakátok az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottság archívumában, 1900—1948. Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez 3. Debrecen 1973. 93—102., 4. Nyiregyháza 1974. 153—161.
- KARÁSZ József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1843—1970. Szeged 1974. 209 l.
- KOVÁCS Sándor, V.: Hungarica Strigoniensis. (Bél Mátyás bibliográfiai jegyzetei.) = MKsz 1975. 92—97.
- A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705—1945). Szerk. József Farkas, összeáll. József Farkas, Kókay György, Sinka Erzsébet, H. Törő Györgyi. Bp. 1972. 427 l. (Sajtótörténeti könyvtár.)
- Magyarország bibliographiája, 1712—1860. V. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712—1860. c. művének 1—4. kötetéhez. Az 1712—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. (Szerk. Komjáthy Miklósné.) Kiad. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1971. 561 l.
- Magyarország bibliographiája, 1712—1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott 1712—1800 között megjelent magyarországi és külföldi magyar nyelvű nyomtatványokhoz. (Szerk. Markos Béla.) Kiad.
- Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1972. 567 l.
- A miskolci Selme ci Műemlékkönyvtárban levő, 1850-ig kiadott könyvek kötetkatalógusa. (Összeáll. Drahos Istvánné, Kiss Árpád, Tarján Tamás.) Miskolc 1973. 149, 177 l.
- OTZOZI Eszter: Slawische Bücher in den Sammlungen der Universität in Debrecen bis 1850. = Slavica 1971. 163—170., 1972. 161—167.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. [Bibliográfia. Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár. Összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc stb. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 928 l., 42 t.
- SAJÓ Géza—SOLTÉSZ [Zoltánné] Erzsébet: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. (Collab.) Csaba Csapodi, Miklós Vértessy. (Intr. Erzsébet Soltész.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. Vol. 1. (A—N.) LXXIX, 5—735. l., Vol. 2. (O—Z.) 737—1444. l., 40 t.
- SZAKÁTS István: Battonya hírlapirodalma (1890—1925). Battonya 1970. 36 lev., 9 t. (Battonyai füzetek 15.)
- TORBÁGYI Tiborné: Szombathi János: Magyar Athenas Toldaléka. = EK Évk 6. 1972. Bp. 1973. 239—253.

II. Papír-történet

- BOGDÁN István: Papírfeldolgozó iparunk a XIX. században. = Papíripar 1973. 23—31, 167—170.
- BOGDÁN István: Papírgyáraink a XIX. századi kiállításokon. = Technikatörténeti Szemle 1973—1974. 71—80.
- BOGDÁN István: Vízjellel az irathamisítás ellen. = Papíripar 1974. 30—36.
- A papír világa. Antológia. (Szerk. Csepeli Szabó Béla.) Bp. 1974. 381 l.
- SUGÁR István: Az apátfalvi papírmalom története, 1814—1847. = Archivum 1974. 59—86.

III. Cenzúra-történet

18—19. század

- BUZINKAY Géza: A magyar irodalom és a sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849—1860). = MKsz 1974. 269—293.
- DÉR Ferenc: Petőfi sajtópere. = MS 1973. 119—120.
- DONÁTH Regina: Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban. = MKsz 1972. 210—219.

- DONÁTH Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. = MKsz 1970. 173—181.
- DONÁTH Regina: Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban. = EK Évk 5. 1970. Bp. 1971. 249—267.
- MAY István: Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról. = MKsz 1971. 328—330.
- SASHEGYI Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726—1730). MKsz = 1974. 40—53.
- VÁRADI-STERBERG János: Eötvös József művei és a cári cenzúra. = MKsz 1975. 187—188.
20. század
- KÁLMÁN Lászlóné: Álcázott kommunista kiadvány a fasiszta Németországban. = MKsz 1973. 192—193.
- KONDOR Viktória, M.: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. = MKsz 1975. 75—82.
- MARKOVITS Györgyi: Álcázott kiadványok a két világháború között. = MKsz 1973. 77—83.
- MARKOVITS Györgyi: A cenzúratörténet kutatásának problémáiról. = MTud 1972. 35—42.
- MARKOVITS Györgyi: Le poète et la censure. Les procès de Gyula Illyés (1922—1945). = MKsz 1970. 226—230.
- MARKOVITS Györgyi: „Terjesztését megtiltom”. Bp. 1970, Magvető, 481 l.
- NYAKAS Miklós: A m. kir. Belügyminisztérium által Bihar megyében 1944-ben elkobzásra ítélt röplapok és sajtótermékek. Bagosi krónika. Szerk. Dankó Imre. Hajdúbagas 1975. 57—66.
- SZINAI Miklós: Sajtócenzúra Magyarországon a második világháború alatt. = MKsz 1974. 346—355.
- CSATHÓ Emil: Egy egri nyomda története. = Hevesi Szemle 1974. 3. sz. 61.
- DÁN Róbert: A nyomtatott héber könyv Magyarországon. Évkönyv. 1970. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Bp. 1970. 222—230.
- DANKÓ Imre: A vásárhirdetés. (Vásári plakátok.) = DériM Évk. 1971. 385—418.
- A debreceni könyv 1561—1972. Debrecen 1972. 80 l.
- DRENYOVSZKY János: A Zrínyi Nyomda történetéhez. Budapest, 1971. 4. sz. 36—38.
- 1473—1801—1973. [Tanulmányok, dokumentumok.] A magyarországi könyvnyomtatás 500 éves évfordulóján kiadja a Szegedi Nyomda. Szeged 1973. 117 l.
- FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara és könyvek. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 305—316.
- GYENTS Vilmos: Les nouveaux résultats dans l'étude de la période initiale de l'édition en Hongrie. (A propos du 500e anniversaire de l'imprimerie hongroise.) = ALitt 1973. 419—430.
- HAIMAN György: 500 éves a magyar könyvnyomtatás. = Békési Élet 1974. 259—263.
- HOLL Béla: A kétszáz éves váci könyv. (1772—1972) [Bp.] 1973. M. Helikon — Európa. 124 l., 1 t.
- Hungarian music publication. 1774—1867. 1. [Ed.] International Association of Music Libraries, [Magyar Nemzeti Bizottság]. Bp. 1973. 35 l.
- IRINYI Károly: A [debreceni] nyomda művelődéstörténeti jelentősége és szerepe a politikai közgondolkodás formálásában 1867—1945. Előadások a nemzetközi könyvév debreceni ünnepén, 1972. szept. 12—13. Debrecen 1973. 20—31.
- KÁFER István: Az Egyetemi Nyomda Kelet-Közép-Európa művelődésében. = MG 1973. 68—77.
- KOLTAI Ferenc: A Játékkártyagyár és Nyomda 100 éves jubileuma. = MG 1970. 24—27.
- KOVÁCS Sándor, V.: Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata. = MKsz 1973. 332—348.
- MURÁNYI Róbert Árpád: Néhány ismeretlen bártfai nyomtatványról. = MKsz 1971. 68—71.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A magyar könyvnyomtatás képeskönyve, 1473—1973. Bp. 1973. 15 l., 65 t.
- Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz. (Szerk. Berlász Jenő.) Bp. 1973. 56 [4] l.
- Ötszáz esztendő. Tizenegy írás a fél évezredes magyar nyomdászatról. Borsá Geleon, Fülöp Géza stb. tanulmányai.

IV. Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

- BARANYI Dóra: A Franklin Nyomda százéves története. [Bp.] 1973. 199 l., 1 t.
- BENDA Kálmán: A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16—18. században. Előadások a nemzetközi könyvév debreceni ünnepén 1972. szept. 12—13. Debrecen 1973. 9—19.
- BOLGÁR Iván—VÉGH Oszkár: Könyvnyomtatás Magyarországon, 1473—1702. (Bp.) 1973. 121 l.
- BOLGÁR Iván—VÉGH Oszkár: Könyvnyomtatás Magyarországon, 1703—1900. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 140 l.

- [Bp.] 1974, M. Helikon — Európa. 124 l. (Magyar tipográfia 4 [15].) (Klny.: Magyar Grafika, 1973.)
- PÜSKI Anikó: Könyvtörténeti kiállítás a Damjanich Múzeumban. Múzeumi levelek 13—14. [Kiad. a] Szolnok, Damjanich Múzeum. Szolnok 1973. 50—63.
- REISINGERNÉ DÉKÁNY Mária: A nyomdai ipari szabványosítás történetéből. = Szabványosítás 1970. 450—454.
- SZÁNTÓ Tibor: Az ötszáz éves magyar könyv. = Papíripar 1973. 89—95.
- SZÁNTÓ Tibor: A szép magyar könyv. 1473—1973. Az ötszáz éves magyar könyvművészet képeskönyve. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 628 l., 16 t.
- SZECSKÓ Károly: Az egri nyomdászat múltjából. = MG 1974. 64—66.
- TEVAN Andor: A könyv évezredes útja. [Közrem. és bev.] (Keleti Arthúr). 2. jav., rev. kiad. Bp. Gondolat. 295 l., 9 t.
- VAJDA Pál: Hungarian pioneers of printing art. Bp. 1972. 103 l., 18 t.
- 15. század*
- BORSA Gedeon: A budai Hess-nyomda új megvilágításban. = MKsz 1973. 138—149., ill.
- BORSA Gedeon: Ötszáz éves a magyarországi könyvnyomtatás. = K.táros 1973. 254—257.
- Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in vigilia penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiad. + [A krónika magyar szövege.] Ford. Horváth János, [ifj.]. (Utószó): Soltész Zoltánné. Bp. 1973, M. Helikon — Európa. 138 (136), XXVII. l.
- HARKÓ Viola, R.: Az első magyarországi nyomdaalapítás 500. évfordulójára. = Az Orvosi Könyvtáros 1972. 237—246.
- KARIKÓ Sándor: Hess András helye a magyar kultúrtörténetben. = Forrás 1973. 2. sz. 73—79.
- A második magyarországi ősnomda egyik nyomtatványa. Laudivius Zacchia: Vita beati Hieronymi. 1478/1479. Hasonmás. Soltész Zoltánné bevezető tanulmányával. [Közread. a Budapesti Magyar Iparművészeti Főiskola, Typo-grafikai Tanszék. Bp. 1975. 54, [5] l., 10 t. (Studium.)
- MÉSZÁROS István: Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában. = MKsz 1975. 50—59.
- PURUCZKI Béla: Hess András és a Chronica Hungarorum. A hazai könyvnyomtatás születésének 500. évfordulója. = ÉIT 1973. 1011—1017.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Hess András és kora. = MG 1973. 3. sz. 1—13.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Incunabula Hungarica 3. Constitutiones incliti regni Hungariae. = MKsz 1971. 270—280.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András? = MKsz 1974. 1—13.
- 16. század*
- BORSA Gedeon: Computer-assisted examination of printing types of early printings. = MKsz 1971. 165—170.
- BORSA Gedeon: Hoffhalter-problémák. = MKsz 1970. 368—373.
- BORSA Gedeon: Legújabbban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 207—216.
- BORSA Gedeon: Régi nyomtatványok betűtípusának vizsgálata számítógéppel. = MTud 1971. 488—491.
- BORSA Gedeon: Salomon Suntzer ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa (1564—1603). = ALitt 1971. 43—47.
- BORSA Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege. = MKsz 1973. 249—266.
- BORSA Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatásról. A Hoffhalterek. = MG 1973. 3. sz. 27—37.
- BORSA Gedeon—HERVAY Ferenc: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez. = MKsz 1975. 85—92.
- BOTTA István: Kísérlet Huszár Gál születése idejének meghatározására. = ItK 1971. 306—310.
- BOTTA István: A reformáció és a könyvnyomdászat Magyarországon. = MKsz 1973. 270—285.
- ČAPLOVIĆ, Ján: Huszár Gál három ismeretlen műve. = MKsz 1972. 180—192.
- DÁN Róbert: Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai háttéréhez. = MKsz 1973. 355—359.
- GYENIS Vilmos: Heltai Gáspár és Krónikája 400 év távlatában. = It 1975. 395—406.
- HARGITA P[ál]: Clusius—Beythe: Stirpium nomenclator Pannonicus. = Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae 1973. 194—202.
- HERVAY Ferenc: Megoldás Rimay János Balassi-gyászversének kiadástörténetéhez. = ItK 1970. 498—499.
- HOLL Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. = MKsz 1970. 378—381.

- HOLL Béla: „Sajtóhibák” Heltai Gáspár Bonfini-kiadásában. = ItK 1970. 59—60.
- KOZMA Borbála, M.: Heltai Gáspár. = ÉIT 1974. 2019—2024.
- NEMESKÜRTY István: Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. = ItK 1972. 555—579.
- NUSSBÄCHER, Gernot: Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”. = MKsz 1970. 387—394.
- SCHULEK Tibor: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. = MKsz 1970. 119—129.
- SZEPESSY Géza: Érdekes adatok a Beythe András-féle „Fives Könv”-ről. = Gyógyszerészet 1972. 294—300.
- TÓTH Lajos: Hideg bölcső [Vizsoly]. = Borsodi Könyvtáros 1973. 37—41.
17. század
- BAKOS József: Comenius emblémája és jelmondata. (A képi és a nyelvi jelrendszer közlő értéke.) = Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei 12, 1974. 135—153.
- BORSA Gedeon: Nádasdy Ferenc pottenordorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673). = MKsz 1975. 201—207.
- CSANDA Sándor: Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok. = MKsz 1970. 381—387.
- CZEGLE Imre: Amesius korai magyar tanítványai. Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből. = A. Hist. Litt. Hung. A. Univ. Szeg. 10—11. Szeged 1972. 107—123.
- ECSEDY Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. = MKsz 1975. 9—24.
- ESZE Tamás: Bársony György „Veritas”-a. = ItK 1971. 667—693.
- ESZE Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. = A. Hist. Litt. Hung. A. Univ. Szeg. 10—11. Szeged 1972. 137—147.
- GÁL István: Tótfalusi Kis Miklós angliai összeköttetései nyomában. = ItK 1971. 339—341.
- HERVAY Ferenc: Magyar krónika régi magyar kalendáriumokban. = MKsz 1970. 373—378.
- HOLL Béla: A hazai nyomdászat a XVII. század első felében. = MG 1973. 3. sz. 38—46.
- HOLL Béla: A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből. = MKsz 1973. 377—385.
- HOLOVICS Flórián: Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky család levéltárában. = MKsz 1971. 346—351.
- KATONA Imre: Farkas Imre csepregi nyomdája. = VasiSz 1973. 134—142.
- KÉKI Béla: Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában. = MG 1973. 3. sz. 45—57.
- KORPONAY Béla: Anglicum Specielgium, the first English grammar printed in Hungary (1664). = AngFilTan 6. Debrecen 1972. 65—95.
- KOVÁCS József László: Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643). = MKsz 1973. 359—364.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Gregor Gelbhaar bécsi nyomdász 1638. évi magyar kalendáriuma. = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 205—214.
- TARNÓC Márton: A magyar könyv a XVII. század elején. = MKsz 1973. 313—327.
18. század
- BITSKEY István: Barkóczy Ferenc és egri nyomdája. = Hevesi Szemle 1973. 39—40.
- BORSA Gedeon—KÜKEDI József: A kiskaluk régi magyarországi nyomtatványokról. = MKsz 1972. 122—126.
- ČURČIĆ, Lazar: A pesti egyetem nyomdája és a szerb könyvnyomtatás. = Szomszédság és közösség. Bp. 1972. 153—166.
- ESZE Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. = Könyv és Könyvtár 8/1. Debrecen 1970. 33—72.
- GANZINGER, Kurt: A gyógyszerészet története a Mária Terézia korától 1855-ig kiadott osztrák gyógyszerkönyvek tükrében. = Gyógyszerészet 1971. 420—427.
- HAIMAN György: Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa. = MKsz 1975. 300—305.
- MARKOS Béla: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai. = MKsz 1971. 1—11.
- MARKOS Béla: Pest-Buda nyomdái a XVIII. században. Budapest 1972. 8. sz. 40—43.
- MURÁNYI Lajos: Adalékok a székesfehérvári könyvkereskedelem és nyomdászat történetéhez. = Fejér Megyei Könyvtáros 1973. 30—37.
- HOPP Lajos: Ibrahim Mütefferika (1674/75?—1746) a török könyvnyomtatás megalapítója. = MKsz 1974. 126—131.
- HOPP Lajos: Ibrahim Mütefferika (1674/75?—1746) fondateur de l'imprimerie turque. = AOrient 1975. 107—113.
- HOPP Lajos: Egy magyar „praeceptor classicus” nyomtatványai Danckában. = MKsz 1970. 330—338., ill.
- SULYOK János: Három székesfehérvári vonatkozású 18. századi ismeretlen nyomtatvány. = Fejér Megyei Könyvtáros 1973. 33—36.

- SZABÓ-PAP Lóránt: A török könyvnyomtatás megalapítója. Ibrahim Mütefferika. = ÉIT 1973. 129—132.
- SZÁLLÁSI Árpád: Lange Márton (1753—1792) és az első magyar nyelvű erdélyi bábakönyv. Orvosi Hetilap 1974. 1905—1907.
- VALKÓ Arisztid: Adalékok egy Eszterházy Miklóstra vonatkozó műről. = MKsz 1971. 326—328.
- VÁMOS Éva: Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván. = ItK 1972. 621—626.

19. század

- BETHLENFALVY Géza: A Tibetan catalogue of the blocks of the Lamaist printing house in Aginsk. = AOrient 1972. 53—55.
- [Betű-mutatvány Réthly Lipót nyomdájából (1847) és képek a mai Kner-nyomdáról.] Békési Élet 1973. 273—279.
- FÜLÖP Géza: Nyomdászat és könyvkultúra az 1848—49-i forradalom és szabadságharc idején. = MG 1973. 3. sz. 78—86.
- KISS István: Hazai nyomdászatunk a XIX. század második felében. = MG 1973. 3. sz. 87—97.
- KOVÁCS József László: Ismeretlen soproni operaelőadás színlapja 1811-ből. (Judith und Holofernes, oder: Die Belagerung von Bethulia.) = Soprsz 1973. 175—179.
- MÉSZÁROS Tibor: Magyar szakemberek szerepe a szedőgépek megteremtésénél. = MG 1973. 4. sz. 15—16.
- PÉTERI Károly: Klisék alkalmazása magyar nyomdákban. = MG 1973. 4. sz. 18—19.
- SZÉKELY Artúr: A nyomdászat magyar úttörői. = MG 1974. 3. sz. 60—63.
- (VÉGH Oszkár): A pesti nyomdászok szervezkedésének kezdetei. 1848—1870. Bp. 157 l.

20. század

- Gyoma, Kner Nyomda Múzeum. (Írta Elek László.) Gyoma 1970. 40 l., 8 t.
- Kner Imre levelei Mata Jánoshoz. [Közli] Szij Rezső. = Dérim Évk 1971. Debrecen 1973. 495—541.
- KUNTÁR Lajos: A felszabadulás utáni első sajtótermékekről. = VasiSz 1971. 292—294.
- KUNTÁR Lajos: A szocialista nyomdászat kialakulása Szombathelyen. = VasiSz 1975. 50—59., ill.
- MAUTNER József: Az ólombetűk katonái. A kaposvári nyomdai munkásság szervezkedésének története 1878—1945. [Kaposvár] 1974. 210. l., 12 t.
- Szj Rezső: Kilencven éve alapították a Kner-nyomdát. A nyomda anyagi hely-

zete Kner Izidor halála után és Knerék jelentősége a magyar kultúrában. Forrás 1972. 6. sz. 82—87.

- Szj Rezső: A Kner-család útja Gyomaig és a nyomda első évtizedei I. = Békési Élet 1972. 47—59.
- Szj Rezső: A Kner-nyomda 1919—1920-ban. = MKsz 1970. 67—73.
- Szj Rezső: A „magánkiadás” hazai történetéhez. (A Kner Nyomda „privát-druck”-jai.) = Békési Élet 1973. 261—272.

V. Kiadástörténet

- BALÁZS Béla: Magyar nyelvű könyvkiadás Csehszlovákiában. = Ktáros 1973. 165—167.
- BÁN Imre: Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány. = MSH 2. 491—508.
- BŐTHY Ottó: Egy Kazinczy kiadás variánsáról. = MKsz 1975. 174—180.
- BORZSÁK István: Sambucus Janus-kiadványai. = MSH 2. 543—555.
- (BOTKA Ferenc): Magyar szocialista irodalom. (Első kiadások 1945-ig.) Bp. 1975. 325 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei E. sor. 1.)
- GELLÉRNÉ LÁZÁR Márta: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850—1945. = Száz 1975. 1226—1254. 1975. 112—150.
- HUTIRA Albin: 125 éve alapították a Rózsa-völgyi céget (1850—1975). = Parlando 1975. 11. sz. 20—23.
- KATHONA Géza: Melius „Igaz Szent Irasbol kiszedettet ének” c. műve 2. kiadásának variáns ajánlólevele. = MKsz 1973. 84—85.
- KISS József: Petőfi „Versek” (1844—1845) c. kötetének kiadástörténete. = MKsz 1973. 5—18.
- KOVÁCS Sándor, V.: Az újkori Janus Pannonius-filológia. (Ábel Jenőtől Huszti Józsefig.) = MSH 2. 563—585.
- KOZOCSA Sándor: A Kármán József-kiadások története. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 331—336.
- LŐKÖS István: Vitkovics Mihály a magyar könyvek terjesztéséről. = Hevesi Szemle 1974. 2. sz. 54—55.
- MAKARA Anna: A Corvina Kiadó. A kiadó története és profilja. A Könyv 1972. 6. sz. 18—32.
- MÁLYUSZ Elemér: A Képes Krónika kiadásai. = MSH 1. 167—186.
- MEZEY László: Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről. = MSH 2. 523—533.
- PETRÓ András: Huszonöt éves az állami tankönyvkiadás. = PedSz 1974. 751—756.

- SZEMERE Samu: Bruno-monográfiám és az akadémiai könyvkiadás. = MKsz 1974. 161—164.
- SZEMZŐ Piroska, D.: Jókai kiadói pere élete alkonyán. = MKsz 1975. 262—278.
- SZEMZŐ Piroska, D.: Petőfi költeményei világirodalmi útjának egyik állomása. = MKsz 1973. 19—40.
- SZILÁGYI Ferenc: Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy? = MKsz 1974. 133—139.
- VARGA Sándor: Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből. = A Könyv 1970. 2. sz. 20—26. 3. sz. 22—35. 4. sz. 37—50. 5. sz. 43—55. 6. sz. 29—41.; 1971. 1. sz. 61—75. 2. sz. 62—77. 3—4. sz. 91—109. 5. sz. 69—87. 6. sz. 68—91. 1972. 3. sz. 90—100. 1973. 2. sz. 81—103.
- VARGA Sándor: A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a „Sarló” (1945—1949). = MKsz 1974. 294—306.
- VARJAS Béla: Az első magyar könyvkiadó [Heltai Gáspár]. = MG 1973. 3. sz. 13—26.
- VARJAS Béla: Heltai Gáspár, a könyvkiadó. = MKsz 1973. 290—311.
- ZSOLDOS Jenő: Kiss József regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete. = MKsz 1973. 71—77.

VI. Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- DERSI Tamás—SZÁNTÓ Tibor: A magyar sajtó képeskönyve. [Kiad. a] Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 301 l.
- GALLYAS Ferenc—FÜLÖP Géza: Mit kell tudni a világ sajtójáról? Bp. 1972, Kossuth. 286 l. (Mit kell tudni?)
- LAJTI Rudolf: A magyar sajtó múltjából. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. = MS 1973. 345—346.

18. század

- CSANAK Dóra, F.: A Ratio Educationis és az iskolai újságok. = MKsz 1975. 243—261.
- DEZSÉNYI Béla: Die Anfänge des Zeitungswesens und des Zeitunswesens in Ungarn. Nova Posoniensia 1721—1722. = ALitt 1971. 55—81.
- KÓKAY György: Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből. = MKsz 1972. 97—100.
- KÓKAY György: Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma. = MKsz 1973. 185—186.
- KÓKAY György: A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). Bp. 1970. Akad. Kiadó. 513 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 25.)

- KÓKAY György: Tállyai Dániel és az első szlovák újság megindítása. = MKsz 1973. 386—387.
- KÓKAY György: Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne am Ende des XVIII. Jahrhunderts. = MKsz 1972. 220—232.
- MOLNÁR Imre: Az egyik legrégebb magyar nyelvű újság 45 példánya Somogyviszlón. = MS 1972. 39—41.
- PAJKOSSY Györgyné: A két Mercurius Gallobelgicus. = EK Évk 1970. Bp. 1971. 239—248.
- UGRÓCZKY Mihály: 190 éve jelent meg az első magyar nyelvű újság. = MS 1970. 220—221.

19. század

- ARATÓ Antal: Kőnyomatos folyóirat a múlt század második feléből, a Jász-kürt [Jászkáhalma 1873]. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény 1974. 359—368.
- BATÁRI Gyula: Bugát Pál folyóirata, az Orvosi Tár. 1831—1848. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 357—370.
- BATÁRI Gyula: Az „Egri Hétilapok” című hirdetési folyóirat (1846—1847). = MKsz 1975. 321—324.
- BATÁRI Gyula: Az első magyar ipari folyóirat. Joó János „Hétilapok”-ja. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 361—372.
- BATÁRI Gyula: Az Orvosi Tár, az első hosszabb életű magyar orvosi folyóirat. = Orvosi Hetilap 1974. 1901—1903.
- BATÁRI Gyula: Sajtóügyek Pest-Budán a XIX. század negyvenes éveiben. = MS 1970. 28—29.
- BATÁRI Gyula: Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén (Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn). = Soprsz 1974. 341—344.
- BEKE György: A „Brassói Lapok” három élete. = Forrás 1974. 9. sz. 72—73.
- DERSI Tamás: Budapest élelappja: a Borszem Jankó. = Budapest 1972. 10. sz. 36—38.
- DERSI Tamás: A Magyar Állam és Az Alkotmány vitái 1890—1900. = Sajtótudományi Közlemények 1972. 3—31., 121—122.
- DERSI Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 191 l. (Irodalomtörténeti füzetek 81.)
- DERSI Tamás: Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 525 l., 4 t.

- DEZSÉNYI Béla: Ein ungarischer Vorläufer der Gratis-Zeitungen. = MKsz 1970. 74—89.
- FABÓ Irma: Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi. = MKsz 1974. 149—155.
- FENYŐ István: Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter. = ALitt 1970. 313—348.
- FENYŐ István: Szemere Pál és kritikai folyóirata, az Élet és Literatura. = ItK 1974. 18—40.
- FRIED István: A „Külföld” című soproni folyóirat szlavisztikai anyaga (1879). = SoprSz 1973. 168—175.
- FRIED István: Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806. = MKsz 1974. 262—268.
- HARASZTI Éva, H.: A sajtó — Petőfi korában. A költő műveltségének forrásaihoz. = ItK 1975. 15—25.
- HEREPEI János: Hirdetési lapok Erdélyben 1848 előtt. = MKsz 1971. 179—182.
- HUSZTHY Sándor: Herman Ottó megindítja az Aquilát (1894). = A Herman Ottó Múzeum évkönyve 12. Miskolc 1973. 9—39.
- HUSZTHY Sándor: A Természetrajzi Füzetek alapítása (1877). = MKsz 1972. 38—51.
- INDALI György: Kultsár István és özvegye előfizetési felhívásai a Hazai és Külföldi Tudósítások tárgyában. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 347—355.
- KELEMEN Elemér: A Népiszkolai Szemle. (Adatok egy múlt századi megyei „nevelési-oktatási közlöny” történetéhez.) = Somogy 1974. 58—65.
- KEMPELEN Kurt: Id. Schédy Sándor, a magyar gyógyszerészeti szaksajtó megalapítója. = Gyógyszerészet 1972. 467—470.
- KINDLOVITS Kálmán: Az első magyarországi szerb nyelvű periodika. = MKsz 1974. 140—146.
- MÁK Mihály: A Tanodai Lapok harca az 1868. évi népoktatási törvény ellen. = Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 8. Eger 1970. 111—123.
- MÁTÉ György: Három újság a párizsi komünben. = MS 1971. 59—60.
- MIKLÓSSY János: A „halálveszélyes apathia” ellen. (Vajda János 1863-as lapkísérlete.) = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 371—384.
- MIKLÓSSY János: „Organum a nagy közönséget.” (A Vasárnapi Újság a Bachkorszak éveiben.) = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 329—342.
- MOLNÁR László: Das Pester Modeblatt (Pesti Divatlap) und das ungarische Kunstgewerbe. = Ann. Univ. Bp. Sect. hist. 11. Bp. 1970. 251—268.
- OBERMANN, Karl: A Neue Rheinische Zeitung megalapításának történetéhez. = Száz 1972. 413—421.
- SZABÓ Ferenc: A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848.) = MKsz 1970. 343—349.
- SZITA László: Az első pécsi munkásújság, a Néparát és a magyarországi osztályharcos szociáldemokrata ellenzéki mozgalom. = Baranyai Művelődés 1971. 87—93.
- UGRIN Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban. = MKsz 1975. 137—153.
- UGRÓCZKY Mihály: „Fegyverre hát, magyarok!” Forradalom és szabadságharc. = MS 1973. 311—312.
- VADÁSZ Sándor: Egy száz év előtti munkáslap, az Általános Munkás-Újság. = ÉIT 1972. 2288—2291.
- VÉRTESY Miklós: Adatok kiegyezéskori sajtóviszonyainkra. = MKsz 1973. 186—188.
- VIDA Sándor: A Budapest című napilap. = Budapest 1973. 5. sz. 32—33.
- VINCZE Edit, S.: A „magyarországi munkáspárt központi közlönye.” Az általános Munkás-Újság alapításának 100. évfordulójára. = MKsz 1970. 193—208.

20. század

- BATA Imre: A Válasz sorsának alakulása 1934 után. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 385—395.
- BENKŐNÉ BARTHA Ilona: A Magyar Tanácsköztársaság gyermeksajtójáról. = MKsz 1971. 186—190.
- BÉNYEI József: A „Tovább”. (Egy irodalmi folyóirat története.) 1—2. = Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez 3. Debrecen 1973. 3—16; 4. Nyíregyháza 1974. 141—152.
- DEDINSZKY Gyula: Emlékezés a Čibiansky Kalendárra. = Békési Élet 1973. 131—139.
- DERSI Tamás: Bécsi lapok Budapesten. Vázlat a századforduló osztrák sajtójának hatásáról. = Világosság 1974. 399—402.
- DERSI Tamás: Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években. = MKsz 1975. 294—299.
- DOROMBY Károly: A Vigília negyven éve. = Vigília 1975. 171—176, 229—235.
- DÖME Piroska: A kommunista sajtó az ellenforradalom éveiben. = ÉIT 1974. 2313—2317.
- „Éljen a köztársaság. Éljen a proletárdiktatúra!” Az 1918—1919-es forradalmak hőmezővásárhelyi sajtójának reperiódiuma. A bevezetőt írta, az anya-

- got gyűjtötte és összeáll. Kárász József. Hődemzövásárhely 1970. 59 l.
- Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. 1919—1944. Szöveggyűjtemény 1—2. [Összeáll. [Kiad. a] Márkus László, Vásárhelyi Miklós. [Kiad. a] MUOSZ. Bp. 1975. 502, 509 l.
- JÓZSEF Farkas: Einige Frage der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahre. = MKsz 1975. 289—293.
- FRIEDRICH Ildikó: A Tett indulásának, működésének, betiltásának dokumentumai. = MKsz 1970. 104—108.
- GALAMBOS Ferenc: Bortnyik Sándor Plakát című folyóirata (1933). = MKsz 1971. 64—67.
- Az illegális Szabad Nép. (Szemelvények.) Összeáll. és bev. Máté György, Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 121 l.
- JESZENSZKY Géza: A Times és Magyarország az 1904—1906-os politikai válság idején. = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 371—408.
- K[EMÉNY] I[stván]: A párizsi Magyar Szemle és Magyarország felszabadulása. = MS 1970. 95—96.
- KRONSTEIN Gábor: A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején. = MKsz 1975. 188—196.
- KUNTÁR Lajos: A Tanácsköztársaság vasi sajtója. = VasiSz 1970. 256—272.
- LISZTESI László—PALOTÁS Gyuláné: A szege-di Széphalom — Zolnai Béla folyóirata. = MKsz 1970. 230—232.
- LITVÁN György: Két adalék az 1914-es Új Magyar Szemle előtörténetéhez. = It 1974. 149—160.
- LÓKÓS Zoltán: Utunk — 1945. = MS 1974. 217—219.
- MARKOVITS Györgyi: Elsüllyedt folyóiratok: az 1933-as Munkáskórus. = MKsz 1970. 363—365.
- MARKOVITS Györgyi: Az emigráns Diogenes (1923—1927). = MKsz 1975. 279—288.
- MARKOVITS Györgyi: Emigráns magyar lapok Dél-Amerikában a második világháború éveiben. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 433—443.
- MARKOVITS Györgyi: Ismeretlen magyar lapok. = MKsz 1974. 343—346.
- MARKOVITS Györgyi: Két elsüllyedt folyóirat a felszabadulást követő évekből. = MKsz 1970. 243—248.
- MARKOVITS Györgyi: Két elsüllyedt irodalmi folyóirat. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 390—398.
- MARKOVITS Györgyi: A Magyar Szemle. = Sajtótudományi Közlemények 1972. 97—107, 130—131.
- MARKOVITS Györgyi: Egy New York-i magyar folyóirat a második világháború idején. „Magyar Fórum.” = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 409—425.
- MARKOVITS Györgyi: Egy rövid életű folyóiratról. Új Föld, 1927. = MKsz 1975. 82—85.
- MARKOVITS Györgyi: A svájci Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményeiről. = It 1972. 460—476.
- MÁRKUS L[ászló]: Über die methodologischen Richtlinien der Untersuchungen zur neuesten ungarischen Pressegeschichte. = AHist 18. 1972. 353—357.
- IGNÓRTUS Pál: Megállapodás a Szép Szó és a Pantheon között. = It 1974. 630—632.
- MEZEY Katalin: A Ma. A nemzetközi avantgarde mozgalmak magyar fóruma [1916—1925]. = Valóság 1973. 66—73.
- MOLÁT Ferenc: „Ízemi lapok” a felszabadulás előtt. = MS 1970. 373—374.
- MUCSI Ferenc: A magyarországi munkás-sajtó 1905—1914. = Sajtótudományi Közlemények 1972. 33—41. 123—124.
- NAGY Dezső—TÁLAS Géza: A dachari magyar hadifoglyok lapjáról (1945—1946). = MKsz 1970. 92—99.
- NAGY Lajos, Cs.: „Esztergom Vármegye”. Jegyzetek egy értékes sajtótörténeti emlékről. Forrás (Tatabánya) 1970. 113—116.
- NAGYDIÓSI Gézáné: Adalék a „Magyarország és a Nagy Világ”-hoz. = MKsz 1970. 362.
- NÉMEDI Dénes: A Magyar Szemle [1927—1944] revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. = TörtSz 1972. 75—110.
- NYÉKI Károly: Egy radikális századeleji lap: az „Új Szatmár”. = Szabolcs-Szatmári Szemle 1971. 81—84.
- PALÁSI László: A Horthy-korszak sajtó-perdömpingje. = MS 1973. 383—385.
- PÁSZTOR József, M.: Irodalmi folyóirat Szolnokon 1932-ben. = MKsz 1970. 315—328.
- PÁSZTOR József, M.: Radnóti Miklós és a budapesti folyóiratok. = MKsz 1974. 79—97.
- PÁSZTOR József, M.: Társadalmi Szemle (1931—1933). = Filozófia — Politikai gazdaságtan — Tudományos szocializmus 1974. 3—4. sz. 99—113.
- PERGEL Ferenc: A Magyar Csillag (1941—1944). = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 417—435.
- PÓK Attila: Néhány dokumentum a „Huszadik Század” történetéhez. = Száz 1974. 1187—1206.
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Korunk. = Forrás 1972. 1. sz. 64—67.
- PÓSFAL H[ORVÁTH] János: Tűzből mentett papíron... = Életünk 1973. 41—50.
- PURUCZKI Béla: Hősi harcok híradásai. A magyar ifjúmunkás-mozgalom sajtójá-

- nak története 1944-ig. Bp. 1970, Ifj. Lapkiadó. 158 l.
- RITTER Aladár: A megyei napilapok fejlődése. = MS 1973. 1. sz. 17—20.
- ROMSICS Ignác: „Az Alföld” Kecskeméten. Adalék a századelő sajtótörténetéhez. = Forrás 1975, 11. sz. 58—62.
- SÁNDOR Ernőné: „Renaissance”. Egy politikai-társadalmi-művészeti és közgazdasági folyóirat története (1910—1911.) = EK Évk 1970. Bp. 1971. 201—221.
- SÁNDOR László: Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga. = MKsz 1974. 164—168.
- SÁNDOR Pál: A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén. = MKsz 1970. 1—20.
- SIROKMÁNY Lajos: A Mi Utunk. = MS 1973. 89—90.
- SUGÁR István: A Vörös Hadsereg által kiadott egri Új Hírek története. = MKsz 1971. 339—345.
- SZABÓ Ferenc: A helyi és az országos hírlapok elterjedése, olvasottsága Békés megyében 1911-ben és 1925—1926-ban. = Békési Élet 1970. 503—511.
- SZTRÓKAYNÉ MÁNDI Teréz: Fényszóró. Balázs Béla művészeti hetilapja és életútja. = MS 1974. 375—376.
- SZTRÓKAYNÉ MÁNDI Teréz: Vigyázz, ha újságot olvasol! Nagy Lajos és a sajtó. = MS 1973. 282—284.
- TIMÁR Ede: A moszkvai Szociális Forradalom. = MS 1975. 344—345.
- TIMÁR Ede: A pétervári „Nemzetközi Szocialista”. = MS 1973. 183—184.
- TISZAY Andor: Első vidéki folyóiratunk a felszabadulás után. [Nemzedékek.] = MKsz 1970. 90—92.
- VÉRTESEY Miklós: Viraág Béla és a Budai Napló. = Budapest 1972. 11. sz. 42—43.

VII. Könyvművészet, könyvillusztráció

16—18. század

- BENDEFY László: Lázár deák „Tabula Hungariae . . .” című térképének eddig ismeretlen kiadásai. = Geodézia és Kartográfia 1974. 263—269.
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Adalékok az ifjú II. Rákóczi Ferenc és felesége ikonográfiájához. = MűvtÉrt 1975. 62—66.
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Báthory Zsigmond moldvai hadjáratának egykori grafikus emlékei. = Folia Historica 2. Bp. 1973. 57—67., 19—24. t.
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Erdélyi fedelmi arképsorozatok. Magyarországi reneszánsz és barokk. Bp. 1975. 279—312.
- FALLENBÜCHL Zoltán: Müller János Kristóf Magyarország-térképe megjelenésének előzményei. = Geodézia és Kartográfia 1974. 453—462.
- GÁL István: Richardson Bethlen Gáborportréja egy Apponyiánában. = MKsz 1970. 218—220.
- HAIMAN György: Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében. + [Függelék]: Soltész Zoltánné: (Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája.) [Bp.] 1972, M. Helikon — Európa. 317 l., 6 mell. (Magyar tipográfia.)
- HAIMAN György: Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához. = MKsz 1972. 193—209.
- HAIMAN György: Tótfalusi Kis Miklós nyugat-európai mestereinek és üzletfeleinek kérdéséhez. = MG 1973. 58—67.
- HRENKÓ Pál: A Lázár-térkép szerkezete. = Geodézia és Kartográfia, 1974. 359—365.
- KARDOS Gyula: Inicialék az Egyetemi Nyomda XVI—XVIII. századi kiadványaiban. Bp. 1973. 139 l.
- RÓZSA György: Lackner Kristóf a rézmetsző. = Soprsz 1971. 194—207, 312—322.
- SZÉKELY Artúr: Tótfalusi Kis Miklós két levele a grúz nyomdabetűk ügyében. = Filológiai Közlöny 1971. 144—145.
- VARJAS Béla: Tótfalusi Kis Miklós-problémák. = MKsz 1974. 222—231.
- VÉRTESEY Miklós: A könyvművész Dürer. = Ktáros 1971. 290—293.

19—20. század

- CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Tompa Mihály arképei. = Folia Historica 3. Bp. 1975. 81—88.
- KÉKI Béla: A mai magyar könyvművészet kibontakozása. Előadások a nemzetközi könyvév debreceni ünnepén. 1972. szept. 12—13. Debrecen 1973. 32—48.
- KELETI Arthúr: Tevan Andor könyvművészeti munkásságához. = Békési Élet 1970. 346—351.
- KERTAINÉ FRIEDRIK Klára: Tyroler József, a Kossuth-bankók rajzolója. = Budapest 1973. 4. sz. 42—43.
- KNER Imre gondolatai az életről, az irodalomról, a könyvművészetéről. (Vál. és sajtó alá rend. Elek László.) Gyoma 1970. 124 l. (Bibliotheca Bekesiensis 4.)
- KNER Imre: A könyv művészete, Bp. 1972, Szépirodalmi Kiadó. 249 l., 19 t.
- LENCSÓ László: Magyar könyvművészeti törekvések a századfordulón. (Kiad. a Petőfi Irodalmi Múzeum; MTA Művészettörténeti Kutatócsoport.) [Bp. 1975.] 30 l.

- SZÁNTÓ Tibor: Anno 1800... Elfelejtett hazai nyomtatványok. [Bp.] 1972, M. Helikon, 10 l., 50 t.
- SZÍJ Rezső: Keleti Arthur (1889—1969) könyvművészeti munkássága. = MKsz 1970. 306—314.
- SZÍJ Rezső: Bisztrai Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. (Adatok a hazai művészeti könyv két világháború közötti történetéhez.) = MűvÉrt 1974. 137—143.
- TASI József: Egy Rippl-Rónai József által készített könyvborító története. = MKsz 1975. 324—328.
- VÉRTES Jenő: Budapesti nyomdajegyek (1873—1973). = Budapest 1973. 1. sz. 36—38.

Exlibrisek

- ANDRUSKÓ Károly: Miniatur ex libris. [Bé. V.] (Galambos Ferenc) Bp. 1974. 57 l., 64 t.
- Régi magyar exlibrisek. 1521—1900. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. Budapest, 1970. nov. [6—13]. (Rend. Béley Pál.) Leíró katalógus. (Összeáll., [bev.] Nyireő István.) Bp. 1970. 46 l.
- WEINER Mihályné: Magyar exlibrisek Soó Rezső kisgrafika-gyűjteményében. = MűvÉrt 1974. 71—79.
- WEINER Mihályné: Könyvgyűjteményeket ábrázoló exlibrisek. = A Könyv 1972. 6. sz. 45—49.
- WEINER [Mihályné] Piroška: Österreichische Exlibris. = Ars decorativa 1975. 93—109.
- WEINER [Mihályné] Piroška: Ungarische Exlibris in der Kleingraphiksammlung von Rezső Soó. = Ars decorativa 1974. 157—172.

Könyvkötészet

- BORSA Gedeon: Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 301—321.
- BORSA Gedeon: Nyomtatványok Manlius kötetstábláiban. OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 165—203.
- KOROKNAY Éva, Sz.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp. 1973. Akad. Kiadó, 125 l., 34 t. (Művészettörténeti füzetek 6.)
- MAGYAR Zsuzsa: Egy 18. századi könyvkötő Székesfehérvárott. Philipp Jacob Aman. = Fejér Megyei Könyvtáros 1974. 1. sz. 35—41.
- A Nyugat-Magyarország könyvművészete című kiállítás jegyzéke. Szombathely, Savaria Múzeum, 1971. [Rend.] Sz. Koroknay Éva. [Szombathely 1971.] 44 l.

VIII. Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

- DOMOKOS László: Adalékok Makó könyvtártörténetéhez. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1972. június. 39—43.
- FARKAS László: Szervezeti, ügyrendi és olvasószolgálati szabályzatok a kiegyezéstől az első világháború végéig. 1867—1918. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 271—297.
- FÉNYES Miklós: A Pécsi Egyetemi Könyvtár története I. Pécsi Püspöki Könyvtár. Pécsi Egyetemi Könyvtár. = Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs 1974. 7—114.
- FÓNYAD Ernő: A 125 éves Műegyetemi Könyvtár. = Budapest 1973. 4. sz. 22—25.
- GYÓRI György: Könyvtárat az ötvenezer kötetből! [Hódmezővásárhely] = Ktáros 1973. 80—83.
- HARKÓ, Vida, R.: Az orvosképzés és az Egyetemi Könyvtár 1—2. 1770—1951. = Az Orvosi Könyvtáros 1970. 159—172, 419—434.
- HÉBERGER Károly: 125 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. = MKsz 1972. 202—210.
- HÉBERGER Károly: 125 éves a Műegyetemi Könyvtár. = Felsőoktatási Szemle 1973. 308—313.
- HÉBERGER Károly: 125 éves a Műegyetemi Könyvtár. = Ktáros 1973. 192—194.
- HERNÁDI Istvánné: A Borsodnádasdi Munkás Olvasóegylet Könyvtárának története. Miskolc 1971. 25 l., ill. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 3.)
- HOÓZ Istvánné: A Pécsi Egyetemi Könyvtár folyóiratállományának alakulása és összetétele. Pécsi Egyetemi Könyvtár. = Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs 1974. 193—219.
- HUNYADY József: A Lévy József Tudományos Könyvtár. = Borsodi Könyvtáros 1973. 2. sz. 37—38.
- ILLYÉS Bálint: Adalékok a kunszentmiklósi gimnázium könyvtárának történetéhez. = Könyv és Nevelés 1971. 3. sz. 19—20.
- ILLYÉS Katalin: Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 243—269.
- KATONA Rezsőné: Könyvgyűjteményből könyvtár [Sátoraljaújhely]. = Borsodi Könyvtáros 1973. 4. sz. 22—24.
- Kocsis Botond: A soprani patikamúzeum könyvei. = Gyógyszerészet 1970. 105—106.
- KOVÁCS Máté: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében (2.) 1849-

- től 1945-ig. (Közrem.) Babiczky Béla, Dér Mária stb.) Bp. 1970. 722 l., 18 t.
- KULCSÁR Péter:** Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig. Szeged 1970. 52 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta bibliothecaria 7/3.)
- MAGYAR András:** A diósgyőri „Jószerencse” Dal- és Önképzőkör Könyvtárának története. Miskolc 1970. 44 l. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 1.)
- MÓRA László:** A Műegyetemi Könyvtár története 1848—1948. Bp. 1971. 226 l.
- SCHÉIBER Sándor:** A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára. = Könyvtári Figyelő 1973. 170—175.
- SZABÓKI Györgyi:** Régi adatok az „iskolai könyvtárak”-ról. = Könyv és Nevelés 1976. 6. sz. 24—26., 1971. 2. sz. 24—28.
- SZENTIMREI Mihály:** A Sárospataki Nagykönyvtár. = Borsodi Könyvtáros, 1973. 3. sz. 8—14.
- TÓTH András:** A hazai könyvtártörténeti kutatás egyes módszertani kérdéseiről. = MKsz 1971. 288—295.
- ZSÁMBOKI László—KISS Árpád:** A Selmeci Műemlékkönyvtár. = Borsodi Könyvtáros 1973. 2. sz. 39—43.
- 15—17. század*
- BAKOS József:** A könyvek sorsa. (A Nádasdy-könyvtár Egerbe került könyveinek filológiai és helytörténeti vonatkozásairól.) = Hevesi Szemle 1974. 50—51.
- BERLÁSZ Jenő:** Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert. = MKsz 1974. 14—28.
- BERLÁSZ Jenő:** Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból. — A zágrábi Corvina-kódex. = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 215—244.
- BITSKEY István—KOVÁCS Béla:** A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték. = MKsz 1975. 25—37.
- BODA Miklós:** A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában. = MKsz 1975. 59—61.
- CSAPODI Csaba:** Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. = MSH 2. 189—208.
- CSAPODI Csaba:** The Corvinian Library. History and stock. Bp. 1973. Akad. Kiadó. 516 l. (Studia humanitatis 1.)
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:** Vitéz János könyvtára. = MSH 2. 235—245.
- DÁN Róbert:** Még egy kötet Apáczai könyvtárából. = MKsz 1973. 172—175.
- DÁN Róbert:** Pécsi Simon két könyvbejegyzése. = MKsz 1975. 73—75.
- HEREPEI János:** Teleki Jankó könyvtára. = MKsz 1970. 338—343.
- KOVÁCS Sándor Iván—KULCSÁR Péter:** Szenczi Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban. = MKsz 1970. 249—252.
- KOVÁCS Sándor, V.:** Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. = MKsz 1975. 66—71.
- RITÓOK Zsigmondné:** Budai polgárok könyvei a XVI. században. = MKsz 1974. 312—314.
- SZENTIMREI Mihály:** Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon. = MKsz 1974. 29—39.
- VIDA Mária:** Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus. = MKsz 1973. 41—52.
- 18. század*
- BERLÁSZ Jenő:** Könyvtári kultúránk a XVIII. században. = Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 283—332.
- BITSKEY István:** Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ben. = MKsz 1974. 325—331.
- BITSKEY István:** Könyvek a XVIII. századi Egerben. = Hevesi Szemle 1974. 47—49.
- BODA Miklós:** Három évtized könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben. Pécsi Egyetemi Könyvtár. = Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs 1974. 163—192.
- CSANAK Dóra, F.:** Teleki József könyvtára. = Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 401—444.
- FÜVES Ödön:** La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös. = MKsz 1972. 101—102.
- GALAMBOS Ferenc:** Egy elfelejtett magyar bibliofil: Reviczky Károly. = Ktáros 1973. 613—614.
- KERÉNYI Ferenc:** Az első magyar szintársulat könyvtárának története. = MKsz 1974. 331—338.
- PETROVICH Ede:** A 200 éves Klimó-könyvtár történetéhez. = MKsz 1974. 315—325.
- PETROVICH Ede:** Klimó püspök levelezéséből. = MKsz 1975. 305—308.
- SOMKÚTI Gabriella:** Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 175—199.
- SZÓKEFALVY-NAGY Zoltán:** Born Ignác könyvtára 1769-ben. = Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 11. Eger 1973. 347—362.
- VÉGH Ferenc:** Adalék a „magyar Faust” könyvtárához. = Ktáros 1973. 551—552.

19. század

- ASZTALOS István: A latiniskola könyvtára [Aszód, Elemi iskola]. = Petőfi Aszódja — Aszód Petőfije. Aszód 1975. 84—95.
- BATÁRI Gyula: Kórházi könyvtár Pesten 1859-ben. = Ktáros 1972. 100.
- BENEDEK András: Egy vidéki magán-könyvtár sorsa a XIX. század közepén. = MKsz 1975. 182—185.
- BÉNYEI Miklós: Eötvös József és a magyar könyvtárügy. = Ktáros 1971. 155—159.
- BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvtára. = MKsz 1970. 182—192.
- BERLÁSZ Jenő: Hogyan propagálta Széchenyi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 55—84.
- BERLÁSZ Jenő: Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 109—173.
- BEZERÉDY István: Somogyi Károly könyvtárát felajánló leveléről. = MKsz 1970. 357—362.
- BUGYI Balázs: Cavalier Calixte, a könyvgyűjtő orvos (1820—1888). = MKsz 1971. 88—89.
- FARKAS László: A Nemzeti Múzeum „államosítása” Eötvös József minisztersége idején. = MKsz 1971. 269—309.
- FRÁTER Jánosné: Bolyai Farkas könyvtára. = A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának közleményei 19. 1970. 271—294.
- FRÁTER Jánosné: Bolyai Farkas könyvtára. = Tiszatáj 1975. 2. sz. 48—52.
- FÜLÖP Géza: Skublics Károly és Zala megye könyvtára. (A reformkori magyar könyvtárügy történetéhez.) = MKsz 1975. 313—320.
- FÜLÖP Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18—19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára.) = MKsz 1974. 249—261.
- GALAMBOS Ferenc: Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapítói és mecénási tevékenységéhez. = MKsz 1972. 275—280.
- HALÁSZ Anna: A Zempléni Casinó könyvtára 1831—1850. = MKsz 1970. 349—351.
- HORVÁTH Pál: A „Fővárosi Frank-könyvtár” művelődés- és jogtörténeti szerepe. = Jogtudományi Közlemények 1973. 1—8.
- INDALI György: Heckenast Gusztáv körlevele kölcsönkönyvtára megnyitásakor. = MKsz 1973. 68—71.
- INDALI György: Kisfaludy Károly könyvtára. = Ktáros 1973. 361—362.

- INDALI György: Kultsár István és a komáromi könyvtár. = Ktáros 1974. 732—734.
- KELECSÉNYI Ákos: Egy magyar régiségkereskedő a 19. században. Liberáti Nemes Sámuel (1794—1842). = OSzK Évk 1972. Bp. 1975. 307—327.
- KOVÁCS József László: Petrik Géza feljegyzései a Magyar Könyvészet születéséről. = SoprSz 1974. 352—353.
- KUNTÁR Lajos: A közkönyvtárügy fejlődése Szombathelyen. = VasiSz 1972. 262—277, 358—373.
- KUNTÁR Lajos: Szombathelyi könyvtári öröksége. = Ktáros 1972. 288—289.
- MEZŐSI Károly: Petőfi lefoglalt könyvtára és irományai. = MKsz 1971. 24—38.
- PALOTÁS Ádám: 117 éves iskolai könyvtár Békéscsabán. = Könyv és Nevelés 1972. 4—5. sz. 35—42.
- PÉTER László: A Közművelődési Palota építéstörténete, 1895—1897. = Somogyi-könyvtári Híradó 1970. 99—130.
- PODHRADSZKY György: Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai. = MKsz 1971. 39—45.
- RÁCZ Zsigmond: Egy jubiláló gimnázium könyvtáráról [Hajdúböszörmény]. = Könyv és Nevelés 1972. 1. sz. 16—19.
- RÁKÓCZI István: A Szentgáli Olvasó Egylet Könyvtára. = Ktáros 1973. 218—221, 277—279.
- SZÁSZ Béla: Kátai Gábor könyvtára. = Az Orvosi Könyvtáros 1972. 247—253.
- SZILÁGYI Ferenc: Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban. = MKsz 1975. 167—174.
- UROŠEVIĆ, Danilo: A könyvek, újságok, folyóiratok és olvasókörök fejlődése a magyarországi bunyevácoknál a XIX. század második felében. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 373—383.
- VÉRTESY Miklós: 1852-es kezdeményezés egy kórház-könyvtár alapítására. = Ktáros 1973. 35.

20. század

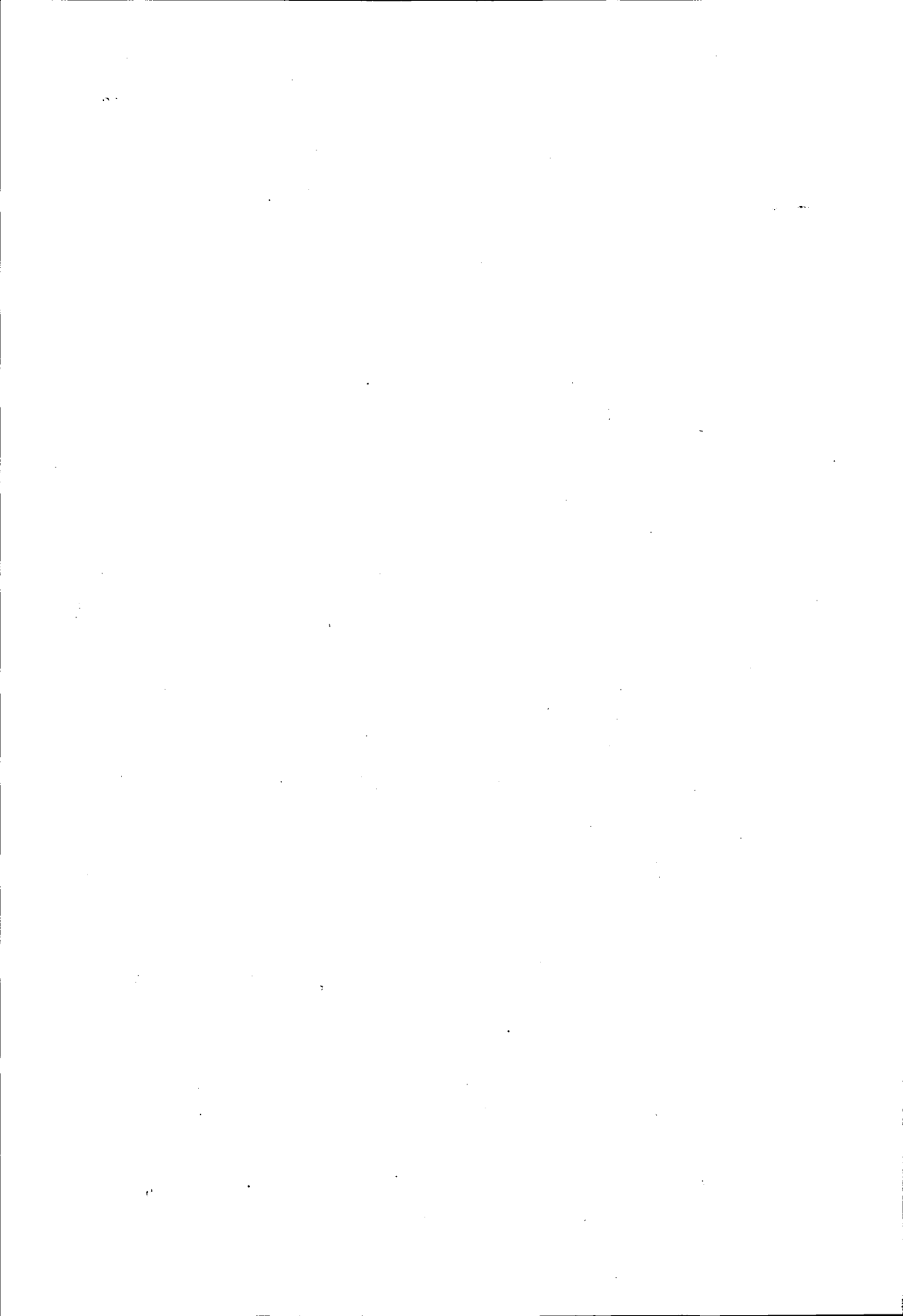
- ANTALL József—HARKÓ Viola, R.: A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár rövid ismertetése, kialakulásának története. = Az Orvosi Könyvtáros 1971. 3—15.
- BÁNÓ Zsuzsa: Vas megye könyvtárügye, 1945—1969. Repertórium és bibliográfia. = Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve 1969—1970. 205—247.
- BATÁRI Gyula: A Társadalomtudományi Társaság könyvtára. = Ktáros 1971. 414—415.
- BERTÓK László: A Pécsi Tanárképző Főiskola Könyvtárának története, 1948—1973. Pécs 1974. 97 l.

- BEZERÉDY István: Móra könyvtáregyesítő terve 1921-ben. = Somogyi-könyvtári Híradó 1971. 273—280.
- BODA Miklósné: Fitz József a Pécsi Egyetemi Könyvtár élén. Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs 1974. 115—162.
- BURKUS Andrásné: Az Újszegedi Szövögyár Szakszervezeti Könyvtárának 25 éve. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1973. 1—4. sz. 78—82.
- CSENDES Katalin: A Képviselőház Könyvtára a Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügyében. = Ktáros 1970. 480—482.
- CSÉP Attiláné: A felévszázados angyalföldi könyvtár. A 7. számú könyvtár története. = Föv. Ktár Évk 14. 1970. 131—144., 1 t.
- CZIGLER Róbert: A budapesti vegyipari szakszervezeti könyvtárak története. = Ktáros 1974. 601—605, 663—670.
- DEZSÉNYI Béla: Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási politikája és állományának fejlődése köréből a két világháború között. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 81—158.
- DRECHSLER Ágnes: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a szaksajtó tükrében. = Föv. Ktár Évk 15. 1970—1971. 85—100.
- GÁL István: Szekszárda kerül Babits megmaradt könyvtára. = Tolnai Könyvtáros 1973. 1. sz. 47—50.
- GÁL István: Tóth László könyvmentése a náci megszállás napján. = Forrás (Kecskemét) 1974. 10. sz. 69—73.
- GALAMBOS Ferenc: A literátus főkapitány [Szalay József]. = Ktáros 1973. 39—41.
- GOMBOCZ István: Az IFLA Nemzetközi Kiadványcsere Bizottságának 40 éves működése. = OSzK Évk 1970—1971. Bp. 1973. 89—105.
- HAVASI Zoltán: Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után. = MKsz 1975. 1—8.
- HODINKA László: Beszélgetés az Országos Pedagógiai Könyvtár múltjáról. = Könyv és Nevelés 1970. 1. sz. 15—17.
- INDALI György: A budapesti nyomdász-könyvtár történetéhez. = MKsz 1970. 351—352.
- INDALI György: A Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetének könyvtára 1924-ben. = MKsz 1974. 339—343.
- KISFALUDI Sándor: A muzeális értékű iskolai könyvtárakról. = Könyvtári Figyelő 1972. 184—194.
- KOGER Tamás: Fejezetek Komárom megye könyvtári múltjából. = Komárom Megyei Könyvtáros 1972. 14. sz. 34—39. 15. sz. 36—40.
- KÓKAY György: Az egyházi könyvtárak helyzete és a tudományos kutatás. = Könyvtári Figyelő 1975. 189—196.
- KÓKAY György: Egyházi könyvtárak Magyarországon. = Ktáros 1975. 595—598.
- KORMÁNYOS András: Adalék a Tanácsköztársaság könyvtárügyéhez. = Ktáros 1972. 147—148.
- KOVÁCS Ilona: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége, 1936—1944. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 171—184.
- KRAJEVSKY Gizella: A megyei könyvtár gyűjteményének kialakítása és feltárása, 1952—1969. = Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve 1969—1970. 134—153.
- KUNTÁR Lajos: Falukönyvtárak szervezése Vas megyében. = Ktáros 1973. 156—159.
- LÁNG Péter: A Horthy-korszak munkás-könyvtárai. = Budapest 1970. 6. sz. 32—35.
- MAGYAR András: Munkás-könyvtárak Borsodban a felszabadulás előtt. = Könyvtári tudományos ülésszak a Nemzetközi Könyvév alkalmából, Miskolc 1972. 118—123.
- MAGYAR András: A Vas- és Fémmunkások Diósgyőri Szövetsége könyvtára a két világháború között. Miskolc 1973. 58 l. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkás-könyvtárainak története 5.)
- MARTON Istvánné: A Mindszenti Községi Könyvtár története. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1972. március. 23—28.
- N[EMÉNYI] L[ászló]: A székesfehérvári Velinszky László Városi Könyvtár. = Fejér Megyei Könyvtáros 1973. 1. sz. 37—43.
- Ötven éves az óbudai kerületi könyvtár. = Ktáros 1973. 728—730.
- PETŐ Gyula: A szombathelyi járás községi könyvtárainak fejlődése. = Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve 1969—1970. 154—175.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: Az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteménye. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 159—170.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: Az Országos Széchényi Könyvtár „Régi Magyar Könyvtár” gyűjteménye a két világháború között (1919—1939). = OSzK Évk 1960—1971. Bp. 1973. 201—215.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A Todoroszku—Horváth-gyűjtemény. = MKsz 1972. 52—60.
- REMETE László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a felszabadulás időszakában. = Föv. Ktár Évk 14. 1970. 100—112.
- REMETE László: Ismeretlen Szabó Ervin dokumentumok. = Föv. Ktár Évk 15. 1970—1971. 62—71.
- REMETE László: Lenin a svájci és francia könyvtárakban. = MKsz 1970. 21—33.

- ROMHÁNYI Józsefné: Ötven éves a Magyar Nemzeti Bank szakkönyvtára. = Ktáros 1974. 205—208.
- SCHEIBER Sándor: Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején. = MKsz 1970. 233—235.
- SEBESTYÉN Sándor: A Tanácsköztársaság könyvtárügye Heves megyében. = Hevesi Művelődés 1971. 113—115.
- SIPOS Istvánné: Adatok az egri Megyei Könyvtár történetéhez. = Hevesi Művelődés 1970. 2—3. sz. 22—25.
- SUGÁR Ágnes: A 10-es számú VI. kerületi Szabó Ervin Könyvtár ötven éves története. Bp. 1974. 64 l.
- SUGÁR István: Az Eger városi nyilvános könyvtár alapítása. = MKsz 1971. 60—63.
- SZABÓ Kálmán: A soproni Városi Könyvtár története. = Soprsz 1970. 236—241.
- TAKÁCS Miklós: Vas megye könyvtárügyének 25 éve, 1945—1969. = Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve 1969—1970. 5—20.
- TAXNER Ernő: Szabó Dezső kéziratos könyvtár-„lajstroma”. = It 1972. 724—734.
- URAY Béla: Buda első közművelődési könyvtára. A 6. számú kerületi könyvtár 50 éve. = Főv. Ktár Évk 14. 1970. 113—130., 1 t.
- VARGA László: Népkönyvtárak Heves megyében 1945 előtt. = Ktáros 1975. 720—723.
- VÉRTESEY Miklós: Ballagi Aladár és az Egyetemi Könyvtár. = MKsz 1975. 196—200.
- VÉRTESEY Miklós: Az Egyetemi Könyvtár története, 1899—1919. = EK Évk 6. Bp. 1973. 43—86.
- VÉRTESEY Miklós: Az Egyetemi Könyvtár a Horthy-korszakban. = EK Évk 5. Bp. 1971. 123—172.
- VÉRTESEY Miklós: Kőrösy Kornél tervei a könyvtárak közti együttműködés javítására. = Ktáros 1972. 211—212.
- WIESZ Sándorné: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kezelési és ügyviteli szabályzatainak története. = Főv. Ktár Évk 15. 1970—1971. 72—84.

IX. Olvasókörök

- BATÁRI Gyula: Magyar olvasóegylet Bukarestben a múlt század közepén. = Ktáros 1975. 405—406.
- BATÁRI Gyula: Olvasókör mesterlegényeknek. = Ktáros 1970. 675.
- CSERHÁTI János: 75 éves a diósgyőri munkás olvasómozgalom. = Ktáros 1971. 12—15.
- FÜLÖP Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. = MKsz 1975. 181—182.
- INDALI György: Kölcsonkönyvtárak és olvasókörök hazánkban az abszolutizmus idején. = OSzK Évk 1968—1969. Bp. 1971. 347—360.
- KISS Géza: Könyvtárügy — könyvek — olvasók Baranyában a szabadságharc előtti fél évszázadban. = Baranyai Művelődés 1975. 1. sz. 135—140.
- KUNTÁR Lajos: Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében. = Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve 1969—1970. Szombathely 1970. 21—73.,
- KUNTÁR Lajos: A 100 éve alakult Nagygerecsi Olvasókörrel. = Életünk 1974. 1. sz. 45—50.
- MAGYAR András: Hírlapolvasás egy régi munkáskönyvtárban. = MKsz 1970. 222—224.
- MAGYAR András: Az ormospusztai munkások olvasókörének története. Miskolc 1971. 47 l., (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 4.)
- MAGYAR András: A perecesi „Bányamécs” Dal- és Műkedvelő Egylet Olvasókörének története. Miskolc 1971. 48 l., (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 2.)
- PERNEZ Gyula: Győri Olvasó Társaság — 1938. = Ktáros 1971. 541—543.
- TANKA János: Nyomozás egy régi olvasókör után. = Ktáros 1970. 541—543.
- TÓTH Dezső: Felolvasások a régi olvasókörökben. = Ktáros 1973. 93—94.

SZEMLE

Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány Indexe. 1840—1970. 1—3. köt. Szerk.: Darabos Pál és Domsa Károlyné. A repertóriumot összeáll.: Pétervári Lászlóné és Sz. Garai Judit. Bp. 1975. MTA Könyvtára. XVII, 1241 l. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 73-75.)

Az *Index* jelentős, sőt mondhatni monumentális vállalkozás. Egyrészt azért, mert 130 év anyagát tartalmazza e három kötet, másrészt a feldolgozás módja is igényes, analitikus (tartalmi) feltárás. Ez a módszer azonban minden előnye mellett buktatót is rejt magában. A feldolgozás feltétlenül megkívánja a közreműködő kollektíva egységes, azonos szemléletű gyűjtését. Hogy ez mennyire sikerül: az *Index* szempontjából nagyon lényeges kérdés, főképp azért, mert nem képzelhető el, hogy a szubjektív szemlélet ne érvényesülne a gyűjtés során. Az ilyen típusú feltárás esetében az lenne a legideálisabb, ha egy jól felkészült szakember *egyedül* tudná elvégezni a munkát. Mivel a vállalkozás nagyszabású és csak csoportos munkával végezhető el, így a hibák egyrészt a feldolgozás formájából, másrészt a gyűjtés hiányosságaiából származnak. Ezekre a nehézségekre Darabos Pál is rámutat az *Index* előszavában, melyben szól a munka egy további gondjáról is, miszerint sem az *Akadémiai Értesítő*, sem a *Magyar Tudomány* nem szakfolyóirat a szó szoros értelmében.

A nehézségeket úgy hidalták át, hogy egységes betűrendbe állították anyagukat, így a gyakorlati használatban mindenki számára könnyűvé tették a tájékozódást. Sajnos azonban a sok jó információ mellett téves adatok is találhatók. Talán legfeltűnőbb valamennyi közül Csahihen Károly és Waldapfel József személyének azonosítása. (Csahihen nevénél két ízben is csupán utalást találunk Waldapfel Józsefre! Vö. VI. lap és a betűrendben 117. l.) A tévedés feltételezhetően abból adódott, hogy Csahihen *Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830. c.*

könyvét — nyilván emlékezetből — összevetésztették Waldapfel *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. c.* munkájával. A címazonosságot az magyarázza, hogy mindkét esetben pályaműről van szó. Mindezek alapján Csahihen „megszüntett” tételét úgy állíthatjuk helyre, hogy kiemeljük Waldapfel nevénél az „52/1942/37—39.” adatot, mert ez Csahihenre vonatkozik, a többi pedig Waldapfelre.

Ha már az utalásokról van szó: nem lehet utalni névtelen cikkekre. A gyűjtők által kiderített nevet csupán a repertórium tüntetheti fel, de természetesen akkor is szögletes zárójelben.

Hadd tegyünk szóvá egy tipografizálási problémát is, az *Index*ben szerencsésebb lett volna a személyneveket verzális és a tárgyszavakat inkább kurrens betűtípusokkal kiemelni. Furcsa a szemnek ilyet látni: Császár Mihály, CSASZÁRI cím, Császká György (121. l.).

Az *Indexet* kiegészíti egy *Repertórium*, amely Pétervári Lászlóné és Sz. Garai Judit munkája. Az összeállítók szükség esetén műfaji annotációt is adtak, ezeket néha annyira finomították, hogy a különbségek alig érzékelhetőek (pl. előadás és felolvasás megkülönböztetése az 1126. lapon).

A lényeges kérdés azonban a kutatás és a használat szempontjából végső fokon nem ezekben a részletkérdésekben rejlik. A döntő probléma az, vajon megtérül-e a kutatás segédeszközének szánt, sok energiát felemésztő, nagy alaposágot igénylő analitikus feltárás a kutatás gyakorlati hasznában, a visszakeresés gyorsasági fokán? És mivel erre határozottan igennel felelhetünk, az *Index* jelentőségét ezzel egyértelműen meg is határoztuk.

JUHÁSZ ERZSÉBET

Balogh, Jolán: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst.* Graz, 1975. Akademische Druck-

und Verlaganstalt. 453 S. (Forschungen und Berichte des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz, IV.)

Balogh Jolán közel félezer oldalas munkája, műfaját tekintve: korszakmonográfia a szerző egyéni periodizálásának jegyében. E szerint a magyar kora reneszánsz kb. 1460-tól 1541-ig, a reneszánsz pedig 1541-től 1690-ig tart. Az első korszak két alperiódusra oszlik: kb. 1460-tól 1500-ig, illetve 1500-tól 1541-ig. Balogh Jolán könyve a kora reneszánsz első szakaszát tárgyalja.

A Mátyás-kori reneszánsz kultúra sokféle arculatából jelentős teret mondhatnak magukénak a könyvtörténeti vonatkozások. Nemesak e témakör, de szinte a könyv élén is a Corvina áll (S. 16—27.). Balogh a könyvtár bemutatását természetesen a keletkezéstörténettel kezdi, majd a könyvek elhelyezését, tartalmi sokoldalúságát ismerteti. Nagyságrendjét, Csapoditól eltérően — aki 2000—2500 közé helyezi a kódexek számát Beatrix és a királyi kápolna könyvei nélkül — valamivel több, mint ezerre becsüli, mondván, hogy a számba vehető korabeli könyvtárak átlaga sem igen haladta meg az 1500—1600 darabot. Lehet, hogy Balogh Jolán közel jár az igazsághoz, de még ha így lenne is, e különvélemény kedvéért kár volt négy nyomtatott sorból önálló (!) alfejezetet kialakítani (jegyzetapparátusa viszont nyolc sor...).

Ezután arra keres választ, mennyiben tükrözi a gyűjtemény Mátyás humanista műveltségét. Jól válogatott példákkal dokumentált fejezet illusztrálja a király érdeklődését és irodalmi ízlését, miáltal mindjárt érthetővé is válik alapítójának rokonszenve a humanizmus és annak külföldi és magyar képviselői iránt. Kitér Balogh Jolán a magyar nyelvű korvínák kérdésére is. A probléma feltétlenül megérdemel ugyan egy alfejezetet, de nem itt, hanem valahol másutt, például a Corvina előzetes bemutatásánál, a könyvvállomány ismertetésekor. Végül lakonikus formában — másfél oldal terjedelemben — a Corvina művészi értékéről kapunk összefoglalást.

Amit keveseltünk ebben a fejezetben, azt részletesen és jól áttekinthető formában megtalálhatjuk a *Malerei, Buchkunst, Graphik* címen később (S. 204—255.). Jól eligazított summázat foglalja össze a könyvfestéssel, s örvendetesen bő terjedelemben olvashatunk a reneszánsz kötetstörtenetről is. (Kár, hogy Tardy Lajos és mások, nem művészettörténeti vonatkozású írásai elkerülték a szerző figyelmét.) Jóval elégedetlenebbek lehetünk a könyvnyomtatásról és könyvkereskedelemlről szóló fejezet-

tel (S. 250—255.), melyből sajnálatos módon kimaradtak Soltész Zoltánné eredményei a második magyar ősnymdáról (vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1958. és *Magyar Könyvszemle* 1958.).

Az eddigiekből annyi tanulság talán már is leszűrhető, hogy Balogh Jolán munkája nem annyira — klasszikus értelemben vett — önálló monográfia, mint inkább hallatlanul megalapozott *kommentár* ahhoz a két monumentális dokumentumkötethez, mely közel egy évtizede jelent meg (*A művészet Mátyás király udvarában*, 1—2. k. Bp., 1966.). Művének tengernyi adata között csak azokat kell talán kissé óvatossággal kezelni, melyek nem művészettörténeti vonatkozásúak. Balogh Jolán reneszánsz-konceptiójának egésze például ellentmond az irodalomtörténeti tényeknek, hiszen Vitéz János életművét csaknem teljes egészében, Janus Pannonius itáliai korszakának hatalmas költői termését mindenestül kirekeszteni a kora reneszánszból — még a művészettörténeti emlékek mégoly bizonyító ereje ellenére sem lehet! Nem is beszélve arról, mennyire vitatható a reneszánsz periódus áthelyezése a XVI—XVII. századba, 1690-ig.

A nagy problémák magukkal hozzák a kisebbeket is. Balogh Jolán ténynek veszi a budai egyetem alapítását (S. 51.), püspöknek nevezi Garázda Péter esztergomi nagyprépostot (S. 238.), kit egyébként kihagy a budai humanista körből is (S. 24.), jöllehet Callimachus Experiens ott talákozott vele 1483—1484 táján. Valami félreértés folytán a Mátyás körében keletkezett történeti művek élére állítja Janus Pannonius *Hunyadi-eposzát* (S. 47.), melyről csak annyi biztos, hogy tervbe vette, de azt is Itáliában (*Guarino-panegyricus*, 677.). Nem sikerült megoldani a könyvben említett humanisták nevének egységes olasz vagy latin használatát sem, bár ez a tarkaság sokaknak fel sem fog tűnni (S. 15: Thebaldeus, S. 19: Tebaldeo; S. 21: Ficinus, S. 22: Ficino stb.).

Igaz ugyan, hogy Balogh Jolán most megjelent műve önálló kötet, nem lennének azonban méltányosak vele szemben, ha megfeledekeznénk arról, hogy ez az általa is „tanulmányi rész”-nek nevezett munka tulajdonképpen egy fejezete annak a háromkötetes, grandiózus vállalkozásnak, mely most vált teljessé. Balogh Jolánnak ezt a fő művét nem részleteiben, hanem egységesen kell mérlegre tenni, ha értékelni akarjuk. E komplex feladat elvégzésére mások hivatottak, mi ezúttal csak a könyvtörténeti vonatkozásokra kívántuk felhívni a figyelmet.

Széplaki, Joseph: Louis Kossuth „The Nation's Guest”. A bibliography on his trip in the United States December 4, 1851—July 14, 1852. Comp. and ed. —. Ligonier, Pa., 1976, Bethlen Press. 160 l.

Történelmünk viszontagságai, különösen pedig levert, elbukott szabadságküzdelmeink rengeteg kapcsolatot, „áttételt” hoztak létre Magyarország és a külső országok között. Ez magyarázza, hogy fontos magyar vonatkozású történelmi dokumentumok találhatóak nemcsak a világ számos nagy könyvtárában és levéltárában, de kisebb helyi gyűjteményekben is, Ohiotól egészen Irkutszkig. Ezeknek a fölfedezése és földolgozása szép feladata a külföldön élő magyaroknak, magyar származásúaknak, s a Széchényi Könyvtár katalógusai, leltárai azt mutatják, hogy sokan — ki hivatalos szerző, ki amatőr alapon — végzik is ezt a hasznos munkát. Az ilyen „magyar-ságtudományi” kutatómunka megbecsülése Nyugaton nem a legjobb: anyagi támogatást nehezen kap, kiadót ritkán talál, s szélesebb figyelemre sem tarthat számot. Ha már másként nem segíthetünk, nekünk legalább a tudomásul vétellel, a jó szándékú munka megbecsülésével, esetenként szakmai kritikával volna kötelességünk támogatni ezeket a kutatásokat és publikációkat.

Széplaki Józsefnek Kossuth 125 évvel ezelőtti amerikai útjáról készített bibliográfiája sok tekintetben tipikus példája ezeknek a külföldi vállalkozásoknak. A minnesotai egyetem könyvtárosa már évek óta gyűjti és publikálja a magyar történelem amerikai forrásait, általában szerény köntösben, nem túlságosan ismert orgánumban. Kossuth amerikai fogadtatása ideális téma egy amerikai magyar kutató számára: magától értetődő magyar jelentősége mellett az Egyesült Államok történelmében sem volt teljesen jelentéktelen epizód, az anyag összegyűjtése mindkét ország nyelvének, történetének, publikációinak az ismeretét igényli. Az 1632 tételes bibliográfia fő érdemei: számos ismeretlen, vagy Magyarországon hiányzó, Kossuth amerikai tevékenységét érintő könyv és dokumentum felsorolása, néhány fontosabb korabeli amerikai lap Kossuthra vonatkozó cikkanyagának összegyűjtése, a Kossuthtal kapcsolatos kongresszusi viták, beadványok jegyzékének közlése, s a Kossuth által, vagy öhozzá írt, különféle egyesült államokbeli gyűjteményekben őrzött levelek lelőhelyének megadása. Mint az összeállító megjegyzi, a jelen bibliográfia „csak jelzi a rendelkezésre álló információ nagyságát és mélységét”. Külön színfoltja a munkának, hogy kitér Kossuth látogatá-

sának tükröződésére az amerikai szépirodalomban, művészetben, sőt divatban is, s mindezt jól egészíti ki néhány korabeli illusztráció, Kossuthot köszöntő vers.

Önmagában csak helyeselhető, hogy Széplaki témakörét tágan értelmezte, első 211 tétele a Magyarország általános történelmével, az 1848/49-es forradalmi mozgalmakkal, s az amerikai magyarság történetével foglalkozó irodalmat ismerteti, s a továbbiakban is belevesz a munkába a magyar államférfi életének más korszakaival foglalkozó publikációkat is. Ez a „sokat markolás” azonban szakmai szempontból föltétlenül szóvá teendő hibák forrásává is vált. Kisebb baj lenne, hogy nem válik kellőképp szét a Kossuthra, vagy általában a korabeli Magyarországra vonatkozó általános irodalom az amerikai körül szűkebb témájától, súlyosabb fogyatékoság azonban, hogy nem világos, milyen szempontok irányították a válogatást? Elfogadható lett volna, ha az angol nyelvű, angol-amerikai közönségnek szóló kiadvány csak az angol nyelvű irodalmat vette volna figyelembe, de miközben magyar és német nyelvű munkák is szép számban szerepelnek az összeállításban, hiányoznak fontos angol munkák, pl. S. Horner, A. Yolland, E. Preissing és Eckhart Ferenc magyar történeti összefoglalója, hogy a Budapesten 1974-ben angolul is megjelent történeti szintézist ne is említsük. Ezeket pedig nem lett volna szabad kifelejteni egy olyan munkából, amely számos kiadatlan disszertációt s jobb-rosszabb egykorú országismertető leírást is közöl. Az 1848/49-es fejezet bőven tartalmaz magyar nyelvű munkákat is, de olyan alapvető fontosságú könyvek hiányoznak belőle, mint Horváth Mihály klasszikus kétkötetes összefoglalója, Gracza György nagy képes vállalkozása, Waldapfel Eszter monográfiája a 48/49-es magyar külpolitikáról, Haraszi Éváé a szabadságharcra vonatkozó angol külpolitikáról, Andics Erzsébet fontos munkái. E korszak angol nyelvű könyvészete sincs hiánytalanul képviselve a bibliográfiában, erre csak néhány példa: J. C. Kastner: *Sketches in remembrance of the Hungarian struggle*. . . (London—Glasgow, 1853), Andor Klay: *Daring diplomacy, the case of the first American ultimatum* (New York, 1957), Eörsi J.: *Hungarian heroes of liberty*, Naphegyi Gábor: *Hungary. . . under the guidance of Lewis Kossuth*. . . (New York, 1849), Henry W. de Puy: *The history of Hungary and the late Hungarian War* (Buffalo, 1858), Wildman, A.B.M.: *A brief history of Hungary, letters of Kossuth and lyrics on the Hungarian struggle*. (Bradford, 1850). Még a szűkebb tárgy, az amerikai magyar emigráció témaköréből is hiányzik

néhány munka, így L. Gál Éva Újháziról frott könyve, a Tábori Kornél által kiadott bécsi titkos jelentések az amerikai magyar emigrációról, Kacziányi Géza írása Figyel-messy emlékiratairól stb.

A jó bibliográfia célja persze nem a cím-vadászat, s a bírálat feladata sem ennek a kiegészítése. Hiányzó tételeket minden bibliográfiában lehet találni, s a Kossuth-irodalom terjedelme eleve kizárja a teljesség igényét. Széplaki munkájának sem az a fő hibája, hogy ez vagy az a még oly fontos munka kimaradt belőle, hanem az, hogy látható módon nincs tudomása a legfontosabb bibliográfiai segédeszközről, a Magyarországon 1950 és 1952 között I. Tóth Zoltán irányítása mellett megjelent négy kötetes *Magyar Történeti Bibliográfia (1825—1867)* létezéséről, aminek alapján a főt említett hiányok jelentős része kiküszöbölhető lett volna. Úgy látszik, hogy ez a fontos referenz-munka hiányzik az amerikai könyvtárakból, csak úgy, mint az 1945 után megjelent magyarországi történeti irodalom java része, márpedig Széplaki csak az amerikai gyűjtemények alapján dolgozott. Ez az eset is bizonyítja, hogy amerikai-magyar témákat nem lehet csak az egyik ország anyagára alapozni.

Széplaki bibliográfiája — hiányosságai ellenére is — lehetővé teszi, hogy a Kossuth-emigráció már eddig is gazdag irodalmi kiegészüljék egy olyan korszerű munkával, amely a korabeli magyar és amerikai viszonyok ismeretének birtokában, az egykorú és a későbbi irodalom ismeretében földolgozva az emigráció amerikai tevékenységét, befolyását, közvetlen és hosszabb távú hatását, történelmi jelentőségét. Ehhez a most föltárt, összegyűjtött források jó alapot nyújtanak, kár lenne, ha a téma megrekedne a bibliográfiai szinten.

JESZENSZKY GÉZA

Pató Imre: A Híd repertórium (1934—1941). Novi Sad 1976. Hungarológiai Intézet — Fórum. 278 l.

Hosszú ideje folyik a vita arról, hogy a folyóiratokat bemutató repertóriumok milyen szerkezetben tükröztessék anyagukat? Az egyik felfogás szerint a kronológia elvét kell követni, a másik nézet a folyóirat tartalmi beosztását kívánja a repertórium szerkezetében felmutatni.

Pató Imre gordiuszi csomóként oldja meg e sokat vitatott kérdést. A felszabadulás előtti legjelentősebb baloldali folyóiratot, a *Hídat* feldolgozó repertóriumát ugyanis mind a két szerkesztési elképzelésnek eleget tesz. A repertórium első része

számról számrá haladva sorolja fel nemcsak kronologikusan, hanem összesített tartalomjegyzékszerűen is a lap közleményeit. A repertórium második része viszont tematikus és szerzők szerinti fejezetekben is áttekintést ad a folyóirat publikációiról.

A *Híd* számonkénti, kronologikus bemutatását az indokolja, hogy — az 1935/1936-tól a Jugoszláv Kommunista Párt orgánájának is tekinthető lap rendkívül kevés példányszámban maradt ránk. (Pató Imre előszava szerint egyetlen közgyűjtemény sem rendelkezik a *Híd* teljes sorozatával!)

A folyóirat tematikus feltárását viszont az teszi szükségessé, hogy ebben a formában is felszínre hozzuk a lap rendkívül gazdag és sokféle ágazó tartalmát. Ezt a sokféleséget a szerző által általános részeknek nevezett fejezet főbb egységeinek a pusztán felsorolása is jól érzékelteti: I. Munkásmozgalom, II. Nemzetközi kérdések, III. Filozófia, IV. Természettudományok, V. Történelemtudomány, VI. Nyelvtudomány, VII. Oktatás és művelődés, VIII. Irodalom. Az egységek természetesen szinte minden egyes témakörnél továbbtagolódnak. Példaképpen utalunk az Irodalom főfejezetre, amely a további kisebb egységekre bomlik: 1. Az irodalomról általában, 2. Irodalmi estek, emlékezők, 3. Katalógusok, 4. Könyvismertetések, 5. Könyvsorozatok, 6. Híd-könyvtár, 7. Egyéb *Híd* kiadványok, 8. Könyvhirdetések, 9. Sajtó, periodika.

A szépirodalmi alkotások a szerkesztő által „A Híd szerzői”-nek nevezett harmadik főfejezetben kerülnek felsorolásra.

Mint minden bibliográfiában, így a *Híd* repertóriumában is találhatunk kisebb vitatható megoldásokat. A munkásmozgalom c. alfejezet magyarországi részében szinte kizárólag csak a népi írók tevékenységére utaló címfelvételek vannak felsorolva. A filozófia címszava alatt számos olyan kérdésről is olvasható pl. pszichoanalízis (208, 226 tétel), vagy V. I. Lenin politikai gazdaságtanához tartozó ismertetések (421. tétel) — amelyek elhelyezése egy más egységben talán szerencsésebb lett volna. Vitatni lehet a *Híd* szerzői c. fejezetnek azt a gyakorlatát is, amely nemcsak szerzők műveit sorolja fel, hanem a szerzőkre vonatkozó írásokat is. Ez utóbbiak jelenléte akkor válik különösen problematikussá, ha nem szépirórról van szó, hanem pl. zeneszerzőről. (L. a Liszt Ferencre vonatkozó 284. tételt.) Kisebb bizonytalanságokért messzemenően kárpótolja a használat a filológiai teljességnek az a foka, amellyel kevés hasonló kiadványban találkozhatunk. A repertórium bevezető része pl. a legteljesebb részletezésben adja a *Híd* könyvészeti adatait.

Egy távolabbi fejezet a folyóirat által kiadott könyvsorozat, az ún. *Híd-Könyvtár* leírását is elvégzi. Ami nemcsak formális szempontból érdekes, hanem azért is, mert szemléltetően reprezentálja a szerkesztők koncepcióját, amely többek között Petőfi, Ady Endre és József Attila verseit juttatta el fizetnyi válogatásokban a kevéspénzű előfizetőknek. Külön értéke a repertóriumnak az álneveket és szignókat feloldó táblázatrendszer, valamint az a kislexikon, amely rövid jellemzést ad a folyóirat valamennyi fontosabb munkatársáról. Első olvasásra talán könnyen szembetűnik, hogy a sok név között hiányzik Miroslav Krleža halálának éve, ez azonban nem homályosíthatja el azt a hatteret, amit a sok utánjárást, és kevésbé ismert és vajdasági érdekű szerzők életére és munkásságára vonatkozó adatok kiderítésén végzett a repertórium szerzője. Pató Imre repertórium a hézagpótló. Nemcsak a hiányosan fennmaradt nyolc évfolyam formális egységét reprodukálja a használó előtt, elemző rendszere a *Híd* tartalmát, szellemi arculatát is a kutatás szolgálatába állítja, — új területet vonva be a két világháború közötti magyar nyelvű szocialista irodalom és kultúra látókörébe.

LAKATOS ÉVA

Hutterer, Claus Jürgen: Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó, 543 l.

A monográfia címe és a szerző, Hutterer Miklós eddigi munkásságának ismerete nem hagy kétséget afelől, hogy elsősorban nyelvtudományi munkával: a germán nyelvek „történeti tipológiájának felvázolásával” (előszó) van dolgunk. Azaz, mivel az egyes élő nyelvek nyelvtudományi értelmezéséhez nem elegendő e nyelveknek egymástól elszigetelt történeti szemlélete, a szerző az egyes nyelvek döntő fejlődési fázisaiban, a nyelvallapotot vizsgáló keresztmetszetek segítségével igyekszik a közös és eltérő tendenciákra utaló állapotot kimutatni.

Ennek a vállalkozásnak méltatása nyelvészeti-filológiai folyóiratainkba kívánkozó feladat. Bennünket itt azok, a műben tárgyalt vagy csak jelzett összefüggések érdekelnek, amelyek a germán nyelvek fejlődése és az írásbeliség megjelenése és alakulása között állnak fenn. A hagyományos nyelvtörténeti periodizációk során is többször történtek inkább analógiás érvényű utalások ezekre az összefüggésekre. A német nyelvtörténet felosztásának tárgyalásakor (őfelnémet 7—11. sz.-ig, középfelnémet

11—14. sz.-ig, újfelnémet 14. sz.-tól) is sokszor megállapítást nyert, hogy a három nyelvallapot elterjedését a 8. századtól meginduló kolostori anyanyelvi írásbeliség, majd a 12. századi nagyobb volumenű laikus lovagi-udvari kultúra, végül a 15. századi könyvnyomtatás segítette elő egy-egy századnyi eltolódással. Ezek csak a kultúrtörténeti összefüggésekre utaló megállapítások természetesen kiegészítésre szorulnak. A kérdés összetett voltát jelzi, ha Hutterer könyvének megfelelő részeiből kiindulva felfigyelünk rá, hogy a példaként felhozott, a német nyelv kialakulását kísérő-hordozó latin betűs írásbeliség már a germán népeknél előforduló harmadik írás volt.

Az első, a runa-írás eredete máig sem tisztázott. Az etruszk hatás bizonyosnak látszik. Ebből kiindulva jöhetett létre ezen „alpesi abc” (Marstrander—Hammarström elmélet), amelybe már egyes latin uncialis írásjelek is adaptálódtak. Az így kialakult jelsor hagyományos sorrendjére, ill. ezen belül bizonyos csoportok összetartozására viszont csak a keltában találunk hasonlóságot. Zavarja a dél—észak irányba való terjedés elméletét ezen kívül még az is, hogy az emlékek csaknem azonos időben tűnnek fel délen, északon és keleten. Szerepük nem irodalomhordozó, hanem mágiikus, szakrális, később inkább tulajdonmegjelölő (csak a keresztény korban történnek elszigetelt kísérletek, hogy a runákat könyv-írásá tégyék!). Feltűnésük (a 3. sz.-tól, egyetlen emléket kísérelt meg H. Scheteling a 2. sz.-ra datálni) mindenesetre egybeesik a népvándorlás korával és egyúttal a törzsi államszervezet egyre szorosabbá válásával. Bár nincs nyoma annak, hogy a runa-írásnak a törzsi szervezet kialakulása során valamilyen kodifikáló szerep jutott volna, a kettő párhuzamos jelentkezésének bizonyára megvan a társadalmi alapja, hiszen a mitológiában is a Wotan-kultusz ekkor kezdi tükrözni a törzsfő és kíséretének egymásrautalt összetartozását, ill. az erre való törekvést.

Nagyon kevés konkrétumot tudunk a nyugati és keleti gótoknál az ariánizmusnak az államhatalommal való kapcsolatáról, de már csak a kultikus építkezés is azt mutatja, hogy ez nem lehetett jelentéktelen. A második germán írás, a görög uncialis íráson alapuló gót abc, amely néhány runa-jelet is felvett, mindenesetre kizárólag a gót birodalmakhoz és az ariánizmushoz fűződött. Ez az elszigetelődés is közrejátszott a latin és a gót kultúra infiltrációjának megakadályozásában, és a katonai fölény ellenére a keleti gót birodalom gyors hanyatlásában.

A latin írásnak a germán nyelvek rögzí-

téséhez való felhasználása mindenütt a római egyház missziós tevékenységének következménye volt. Az irek (5. sz.), az angolszászok (6. sz.), majd a 7. századtól a kontinens germán törzseinek térítése azonban halad — főleg a karolingek alatt — együtt már a feudális államszervezéssel. Ezért találhatta meg, újból a fenti német példát elővéve, az ófelnémet a pergament felé vezető utat. A szász császárok, elsősorban az Ottók (I—III.) korára esik a német írásbeliség mintegy 150 éves hiátusa, amikor a császári hatalom a világi vazaluszokkal szemben elsősorban az egyházi feudumokra igyekezett építeni, ezek lévén kevésbé kitéve a feudalizmus struktúrájával együttjáró centrifugális tendenciáknak. A középfelnémet nyelvállapot azután már a császárságnak és pápaságnak a szupremáciáért folytatott harcában, amikor a feudalizmus új stádiuma lehetővé tette a laikus lovagi réteg kultúrteremtő törekvéseit, csiszolódik sokrétű, árnyalt nyelvvé. Jellemző az is, hogy a runa-írás a skandináv államokban tengette életét a késő középkorig, ahol a földrajzi tagoltság miatt a feudalizmus nem alakulhatott ki olyan fokban, mint a kontinens belsejében. A korai újfelnémet nyelv fejlődését az írásbeliséget (már nyomtatott formában is) felhasználó újabb társadalmi-politikai mozgalmak (parasztháborúk, területiális fejedelemségek szervezése kancelláriák segítségével, reformáció) segítik elő. Követhetnének ezeket az összefüggéseket tovább is (pl. az abszolutista törekvések és a nyelv-művelő társaságok írás- és nyelv-normalizálása közötti kapcsolatok), e néhány példa is illusztrálja azonban már az ismertetett mű általános megállapítását (103. l.) az írásbeliség alakulása, a nyelvfejlődés és az államfejlődés kölcsönhatásáról.

VÍZKELETY ANDRÁS

Widmann, Hans: Geschichte des Buchhandels. Von Altertum bis zur Gegenwart. Teil I. Wiesbaden, 1975. Otto Harrassowitz. 308 l.

A könyvkereskedelem története iránti érdeklődés — még a könyvtörténeti kutatások keretén belül is — meglehetősen háttérbe szorult. Különösen vonatkozik ez ránk, ahol az utóbbi három évtizedben e tárgyban összefoglaló jellegű munka egyáltalán nem, de kisebb tanulmány és cikk is csak elvétve jelent meg. Pedig a könyvkereskedelem, mint a könyvek terjesztésének, és így az irodalom közvetítésének is egyik jelentékeny tényezője, sokkal több figyelmet érdemelne könyv- és művelődés-

történeti szempontból éppenúgy, mint az irodalomtörténet szociológiai jellegű kutatásainál, hiszen pl. csak maguk a könyvkereskedői katalógusok is kiváló források lehetnek az olvasóközönség történetének kutatásánál.

Németországban felismerték az utóbbi évtizedekben, hogy szükség van a hazai és a külföldi könyvkereskedelem történetének korszerű szintézisére. Hans Widmann, akinek egy könyvkereskedelem-történeti munkája már az 1931-ben kiadott *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*-ban megjelent, az ötvenes évek során a Börsenverein des Deutschen Buchhandels történeti bizottságában több alkalommal is rámutatott arra, hogy a könyvkereskedelem történeti feltárásához többkötetes, munkatársak bevonásával készítendő összefoglalásra van szükség. Bár javaslata helyesléssel találkozott, a vállalkozás részben anyagi okok, részben pedig az előtanulmányok hiánya miatt nem indulhatott meg. Ezért bizonyos fokig áthidaló megoldásnak számított a Harrassowitz Verlagnak az a felkérése, amelyben Widmann a mű új átdolgozásával bízta meg. Műve ugyanis közben, 1952-ben önállóan is megjelent, de példányai teljesen kifogytak.

Hans Widmann kétkötetesre tervezett összefoglalásának első része 1975-ben megjelent. Ez az első kötet a könyvnyomtatás feltalálásáig a könyvkereskedelem egyetemes történetét tartalmazza, de Gutenberg-től kezdve csak a német könyvkereskedelem fejlődését tekinti át, igaz, hogy szinte „napjainkig”. (A tervek szerint a külföldi könyvkereskedelem könyvnyomtatás kori történetét a második kötet fogja tartalmazni.) A szerző korábbi műveiből jóformán csak az adatokat használta fel, egyébként teljesen átdolgozta azokat. Nemcsak felhasználta az újabb szakirodalmat, hanem — az egyes fejezetek élén — részletes tájékoztatást is nyújtott a részletkérdések kutatóinak: így — a részletesebb szintézis elkészültéig — e mű valóban alkalmas lesz egy könyvkereskedelem-történeti kézikönyv szerepének a betöltésére.

A szerző tárgyát — az általános szokástól eltérően — nemcsak a könyvnyomtatás feltalálásától kezdve tekinti át, hanem a kéziratos könyvekkel és általában a kéziratokkal való kereskedelem ókori és középkori történetével vezet be munkáját. Az antikvitás és a középkor könyvkereskedelmének felvázolása arra is alkalmat ad, hogy a könyv történetének egészéről is képet adjon: a kéziratokkal való kereskedés kifejlődésének történetét szoros összefüggésben tárgyalja magának a könyvnek a kialakulásával, a szerző és a kiadó viszonyának alakulásával, a könyvárakkal és a honorá-

rium kérdéseivel, valamint a cenzúra első jelentéseivel.

A kötet nagyobbik része természetesen a nyomtatott könyvvel folytatott kereskedelem történetét tekinti át, de ezt már csak Németországban. Behatóan elemzi Gutenberg találmányának korszakalkotó hatását, és annak a viszonyoknak a történeti kezdeteit, amely — a kezdeti „perszonálunió” után — a nyomdász és a kiadó között létrejött. Figyelemmel kíséri a könyvterjesztésnek a reformáció korában kialakuló új formáit, a könykereskedői reklám első jelentkezéseit és a könyvvásárok kifejlődését. A németországi újkori könyvcenzúra kiépülését és laicizálódását, a nyomtatási privilégiumok és a kötelespéldányok történetét éppenúgy gazdag, illusztratív anyaggal mutatja be, mint a cserekereskedelem és az utánnomás történetét. Ez utóbbi, mint a szintén tárgyaltny olvasókabinetek és olvasótársaságok ügye, olyan témák, amelyek különösen méltók a hazai kutatás figyelmére is, hiszen a 18. század végén a németországi hatás e téren is nagy volt kulturális életünkre. (Ismeretes, hogy míg a legkiválóbb német írók: Lessing, Kant, Fichte és mások élesen elítélték az utánnomás gyakorlatát, II. József egy ideig védelmébe vette. Az e kérdések körüli széles körű egykorú vita hazai feltárásához is jó segítséget nyújt Widmann könyve.)

A németországi 19—20. századi könyvkereskedelem történetét már statisztikai adatokkal és táblázatokkal is bőven illusztrálhatja a szerző. E fejezetek a német könyvkereskedő egyesületek létrejöttét, az első német szocialista kiadók megalakulását tárgyalják. A huszadik századi részben külön fejezeteket szentelt a „Harmadik Birodalom” könyvpolitikájának és a második világháború utáni helyzetnek. Részletes elemzést nyújt ennek során mindkét német állam könyvkultúrájáról, amelyhez a legfrisebb adatokat is felhasználta.

Hans Widmann hiányt pótló kézikönyvének első kötete után érdeklődéssel várjuk az egyetemes könyvkereskedelem történetét feldolgozó második részt.

KÓKAY GYÖRGY

Bibliografie československé balkanistiky za léta 1972—1974. Sestavili a k vydání připravili: Ivan Dorovský a Marta Romportlová. Brno, 1975. Univerzita J. V. Purkyně 196 l.

A brnoi egyetem hungarisztikai és balkanisztikai kabinetje avval is segíti a szaktudományt, hogy a körébe tartozó tudományágakról összeállítja csehszlovákiai

bibliográfiáját. Ez azért jelentős, mert a megnövekedett publikációs információ-mennyiségben pontosan és kimerítően tájékoztat, hogy az adott tárgykörben mi jelent meg a cseh és a szlovák folyóiratokban, évkönyvekben, napilapokban, képes revűkben; mit fordítottak le az adott irodalmakból csehre és szlovákra. E bibliográfiák olyannyira teljességre törekednek, hogy még a napilapokban megjelentetett fordításokat is számba veszik. A cseh tudomány a felvilágosodás (illetve cseh terminológiával: a nemzeti ébredés első szakasza) óta érdekelt a balkanisztikában, a cseh felvilágosodás legkiválóbb tudósa, Jozef Dobrovský a szerb és a bolgár nyelvészet-irodalom művelésében is jeleskedett. E nemesség hagyomány méltó folytatója a brnoi balkanisztika, amely e bibliográfia összeállításával világossá tette számunkra a cseh balkanisztika hatalmas teljesítményét.

A bibliográfia hat fő részre oszlik: általános rész, nyelvészeti balkanisztika, irodalomtudományi balkanisztika, Közép- és Délkelet-Európa története, etnográfia és folklorisztika, a nemzetiségi enklávék problémája. Ezt az anyagot rövid, tájékoztató jellegű előszó, a feldolgozott publikációk jegyzéke és szerzői regiszter egészíti ki. A munka jelentősége akkor derül ki, ha elmondjuk, hogy a gyűjtők nyolc bibliográfiát, száznegyvenöt (!) periodikát, valamint huszonöt tanulmánykötetet, illetve kollektív munkát dolgoztak föl. S ehhez hadd tegyük hozzá, hogy az anyag természete megkövetelte: ne maradjanak az országhatárokon belül, nézzék át a megfelelő magyar, bolgár, jugoszláv, lengyel és görög kiadványokat is. A hat fő részt természetesen további egységekre tagolják, s az ismétlések elkerülése céljából — de az átfedések elkerülése végett is — utalók könnyítik a bibliográfia használatát. Külön ki kell emelnünk a szerkesztők törekvését a tudományág teljes igényű feldolgozására. Ezen belül hangsúlyosan mutatunk rá a nemzetiségi enklávék (pl. a Jugoszláviában élő szlovákok, a romániai szlovákok, a burgenlandi horvátok és így tovább) nyelvészeti, irodalomtörténeti, történelmi, néprajzi vonatkozású dolgozatainak, illetve a róluk szóló, ilyen jellegű dolgozatoknak bibliográfiai fölmérésére.

Az előszó szerint a bibliográfia diákoknak és tudományos kutatóknak egyaránt szól. Valóban, kutatási segédeszköz, méghozzá kiválóan használható, követésre méltó elrendezettségű.

FRIED ISTVÁN

Bulovec, Štefka: Prešernova bibliografija. Maribor 1975. Založba obzorja, 760 l.

A teljességre törekvés dicséretes erényével büszkélkedhet a legnagyobb szlovén költőről, a Vörösmartyyal egytelvényű romantikusról készült — nyugodtan írhatjuk így — hatalmas bibliográfia. Nem kell bővebben fejtegetnünk, hogy a személyi bibliográfia megszerkesztése, a sokféle, különböző jellegű, minőségű anyag összegyűjtése nemegyszer szinte megvalósíthatatlan feladat elé állítja a bibliográfust; az előkészítő munkálatok olykor teljes hiánya nehezíti a vállalkozást. Štefka Bulatović is töretlen utakon vágott új csapást, s bár a kötet 6470—6574 közötti tételeiben bibliográfiákat sorol fel, a gyűjtés e mennyisége és kiterjedtsége előzmény nélküli a szlovén irodalomtudományban.

Maga a bibliográfia 6574 tételt tartalmaz, és a bevezetés, a rövidítésjegyzék után hét részre oszlik. Az első nagy tematikus fejezet a kéziratok leírását, lelőhelyét adja (Prešeren versei, dedikációk, általa gyűjtött-feldolgozott népdalok, levelezése, életrajzi adatok sorrendjében), a második fejezetben a Prešeren-művek megjelenésének bibliográfiáját kapjuk, a harmadik nagy fejezet a Prešeren-költemények fordításainak jegyzékét tartalmazza (gyűjteményes kötetek, antológiák, egyes költemények egymásutánjában, itt is, mint másutt is a kronológia, illetve a szlovén ábécé egymásutánja szerint), a negyedik fejezetben a megzenésített Prešeren-versekről kapunk képet (zenei gyűjteményes kötetek, egyes versek megzenésítése, illetve olyan zeneművek jegyzéke, amelyben megzenésített Prešeren-vers található), az ötödik fejezet címe: Prešeren a szépirodalomban, a ha-

todiké: Prešeren-kutatás (Prešernológia), majd a mutatók zárják a sort. Csak sajnálhatjuk azt, hogy a szép visszhangot kiváltó magyar Prešeren-kötet már nem kerülhetett be a bibliográfiába; hogy már nem nyílt arra mód, hogy a lassan-lassan mégis meginduló magyar Prešeren-kutatást már nem regisztrálhatta a gyűjtés, s ezek pótlására a bizonyára folytatódó vállalkozásokban kerülhet csak sor. A mutatók is igen alaposak, biztosítják az áttekintést: a versek után (ábécérendben közlik a verscímet, majd azt, a bibliográfiában hol található róluk valami) a név-, illetve a tárgymutató következik, majd a kéziratoké, valamint a feldolgozott periodikáké és a gyűjteményes köteteké. Ilyen jelentős mű esetében felvetődhet a kérdés: vajon szükség van-e arra, hogy minden apró cikket, emlékbeszédet, jelentéktelen megnyilatkozást regisztráljon? Nem kellene-e eleve válogatni az anyagban, s a legfontosabb művekről részletesebb annotációt mellékelni? E kérdéseket természetesen nem e valóban kitűnő bibliográfia megrovásának szánjuk, hanem olyan jellegű kétely kifejezéséül, amely mindannyiszor elfog, ha hasonló bibliográfiákat lapozgatunk. A kevésbé jó elrendezés esetén ugyanis elveszünk az anyagban, a lényeges nem válik el a lényegtentől.

E bibliográfia tanulmányozása a magyar kutatók számára is haszonnal járhatna. Jugoszlavisztikánkat új dolgozatok írására ösztönöznénk, bibliográfusainkat pedig a kötet módszertani problémáinak elemzésére serkentené. A magyar író-bibliográfiák más módszerrel készülnek általában. A máshonnan származó tanulságok tudomásulvétele azonban a magyar feldolgozás finomodásához vezethet.

FRIED ISTVÁN

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. V. 24. — Terjedelem: 8,75 (A5) ív

77. 73 221 Petőfi Nyomda, Kecskemét — Felelős vezető: Ablaka István igazgató

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi keresztes hadjárat hirdetéséhez	213
<i>Dán Róbert</i> : Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok	223
<i>Soltész Zoltánné</i> : II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi <i>Puncta pacificationis</i> -a s más ismeretlen hungarika-nyomtatványok a stockholmi Királyi Könyvtárban	233
<i>Haiman György</i> : Németh János nyomdászattörténete (1818)	243
<i>Markovits Györgyi</i> : A Bécsi Magyar Újság 1919–1923	257

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : Liebhard Eghenvelder egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban	271
<i>Vásárhelyi Judit</i> : Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához	275
<i>Kozocsa Sándor</i> : Kner Imre levelei	278

FIGYELŐ

<i>Gyenis Vilmos</i> : Teleki Sámuel és a Teleki-téka	283
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok feltárásáról ...	285
<i>Indali György</i> : Történelmi sorsfordulók falragaszokon és plakátokon	286

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1971–1975. II. Nyomda-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet. Összeáll.: <i>Borsa Gedeon</i> és <i>Szelestei N. László</i>	289
---	-----

SZEMLE

Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány Indexe. 1840–1970. Bp. 1975. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	305
Balogh Jolán: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Graz, 1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	305
Széplaki, Joseph: Louis Kossuth „The Nation's Guest”. Ligonier, Pa., 1976. (<i>Jeszenszky Géza</i>)	307
Pató Imre: A Híd repertórium (1934–1941). Novi Sad, 1976. (<i>Lakatos Éva</i>)	308
Hutterer, Claus Jürgen: Die germanischen Sprachen. Bp. 1975. (<i>Vizkelety András</i>)	309
Widmann, Hans: Geschichte des Buchhandels I. Wiesbaden, 1975. (<i>Kókay György</i>)	310
Bibliografie československé balkanistiky za léta 1972–1974. Brno, 1975. (<i>Fried István</i>)	311
Bulovec, Štefka: Prešernova bibliografija. Maribor, 1975. (<i>Fried István</i>)	312

TABLE DES MATIÈRES

<i>Borsa, Gedeon</i> : La lettre d'indulgence imprimée de Tamás Bakócz pour la proclamation de la croisade de 1514	213
<i>Dán, Róbert</i> : Des livres de Transylvanie et les antitrinitaires du Palatinat	223
<i>Soltész, Elisabeth</i> : György II Rákóczi et les Puncta pacificationis de la Transylvanie de l'année 1659 et d'autres imprimés hongrois inconnus à la Bibliothèque Royale de Stockholm	233
<i>Haiman, György</i> : L'histoire de l'imprimerie de János Németh (1818)	243
<i>Markovits, Györgyi</i> : Le Journal Hongrois de Vienne 1919—1923	257

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Un codex de Liebhard Eghenvelder à la Bibliothèque des Français d'Esztergom	271
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Une contribution à l'impression du Livret de prières d'Albert Molnár	275
<i>Kozocsa, Sándor</i> : Les lettres d'Imre Kner	278

CHRONIQUE

<i>Gyenis, Vilmos</i> : Samuel Teleki et la Téka (Bibliothèque) Teleki	283
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Sur la découverte des imprimés de Hongrie du XVIII ^e siècle	285
<i>Indali, György</i> : Les tournants de l'histoire sur les affiches et les placards	286

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale hongroise de l'histoire du livre, 1971—1975. II ^e partie: L'imprimerie, l'histoire du livre, des bibliothèques et de la presse. Rassemblée par <i>Gedeon Borsa et László Szelestei N.</i>	289
--	-----

REVUE

L'Index des revues Akadémiai Értesítő (Bulletin de l'Académie) et Magyar Tudomány (Science Hongroise) 1840—1970. Budapest, 1975. (<i>B. Juhász, Erzsébet</i>)	305
Balogh, Jolán: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Graz, 1975. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	305
Széplaki, Joseph: Louis Kossuth „The Nation's Guest”. Ligonier, Pa., 1976. (<i>Jeszzenky, Géza</i>)	307
Pató, Imre: Le répertoire de la revue Híd (Pont) (1934—1941). Novi Sad, 1976. (<i>Lakatos, Éva</i>)	308
Hutterer, Claus Jürgen: Die germanischen Sprachen. Budapest, 1975. (<i>Vizkelety, András</i>)	309
Widmann, Hans: Geschichte des Buchhandels I. Wiesbaden, 1975. (<i>Kókay, György</i>) ..	310
Bibliografie československé balkanistiky za léta 1972—1974. Brno, 1975. (<i>Fried, István</i>)	311
Bulovec, Štefka: Prešernova bibliografija. Maribor, 1975. (<i>Fried, István</i>)	312